

ISSN 0203-9494

П РОБЛЕМИ
СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

22

1980

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ ІВ ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

ВИПУСК 22

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Видається з 1970 року

Л Ь В І В
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
1980

ББК 63 3(0)

9

П78

У збірнику висвітлено актуальні питання історії слов'янських народів переважно у новий та новітній час. Значна увага приділена вивченню соціалістичного будівництва у зарубіжних слов'янських країнах, їх співробітництву з Радянським Союзом. Досліджуються фактори, що сприяють зміцненню наукових зв'язків та дружніх відносин між країнами світової соціалістичної системи.
Для науковців, викладачів вузів, студентів, учителів

В сборнике освещены актуальные вопросы истории славянских народов преимущественно в новое и новейшее время. Значительное внимание уделено изучению социалистического строительства в зарубежных славянских странах, их сотрудничеству с Советским Союзом. Исследуются факторы, способствующие укреплению научных связей и дружественных отношений между странами мировой социалистической системы.
Для научных работников, преподавателей вузов, студентов, учителей

Редакційна колегія доц, канд іст наук В П Чорний (відп ред), доц, д-р філол наук К К Трофимович (заст відп ред), доц, канд іст наук М Г Крикун (заст відп ред), доц, канд філол наук О І Грибовська (відп секр), проф, д-р іст наук О С Бейліс, чл-кор АН УРСР, проф, д-р філол наук Г Д Вервес, проф, д-р іст наук І М Гранчак, проф, д-р іст наук А Ф Кізченко, доц, канд філол наук В А Моторний, проф, д-р іст наук І М Теодорович, проф, д-р філол наук П П Чучка

Адреса редакційної колегії 290000, Львів-центр, вул. Університетська, 1, держуніверситет, кафедра історії південних і західних слов'ян, тел. 79-73-29

Редакція історико-філологічної літератури

П 70202-061 517-80 4601000000
M225(04)-80

© Видавниче об'єднання
«Вища школа», 1980

ПЕРЕДМОВА

Утворення після другої світової війни в результаті розгрому німецького фашизму та японського милітаризму і перемоги соціалістичних революцій у ряді країн Європи та Азії світової соціалістичної системи — найважливіша всесвітньо-історична подія після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Завдяки перевагам нового суспільного ладу світ соціалізму сьогодні йде в авангарді соціального прогресу людства. З кожним роком зростає могутність і непорушна єдність країн соціалістичної співдружності, посилюється їх співробітництво у різних ділянках економічного, політичного, ідеологічного та культурного життя.

Вивчення загальних закономірностей виникнення і розвитку світової соціалістичної системи, узагальнення досвіду будівництва нового життя як в окремих країнах, так і в соціалістичній співдружності в цілому — важливе і почесне завдання радянських вчених. Нині вони плідно працюють над дослідженням історичного минулого слов'янських країн та сучасного етапу їх розвитку, що є одним з факторів зміцнення наукових зв'язків і дружніх стосунків між народами, піднесення економіки та культури світової соціалістичної системи.

У цьому випуску збірника вміщено статті та повідомлення, в яких розглядаються актуальні питання історії південних і західних слов'ян переважно у новий і новітній час. Особлива увага приділена вивченню соціалістичного будівництва у зарубіжних соціалістичних країнах та їх співробітництва з Радянським Союзом. Так, у статті А. Чернія висвітлюється керівна роль Комуністичної партії у розвитку промисловості Народної Республіки Болгарії. С. Мітряєва показує вклад профспілок у розвиток народного господарства ЧССР. У статтях М. Турівненка, Л. Зашкільняка, Р. Постоловського розглядаються важливі аспекти співробітництва НРБ, ПНР, ЧССР з Радянською країною у галузі науки, підготовки кадрів.

На сторінках збірника також розглядаються питання суспільно-політичного розвитку слов'янських народів у ХІХ та на початку ХХ ст., їх взаємини з народами нашої країни. Зокрема, С. Каїров досліджує роль робітничого класу Югославії у боротьбі проти фашистських окупантів, її зв'язок з подіями на радянсько-німецькому фронті — вирішальному театрі битви з фашизмом. М. Швагуляк, А. Титова, В. Воронков вивчають окремі питання політичного становища Польщі у міжвоєнний пе-

риод К Трофимович розглядає формування національної само-свідомості лужицьких сербів.

У статтях і повідомленнях І Белякевича, З Матисякевича, В Трофимовича, О Хланти, В Задорожного висвітлюються конкретні прояви взаємозв'язків зарубіжних слов'янських народів з народами нашої країни у ХІХ—на початку ХХ ст

Ряд матеріалів (Є Наумова, Т. Брянцевої, В Кривоноса) присвячені вивченню актуальних проблем соціально-економічного і політичного розвитку зарубіжних слов'янських народів у добу феодалізму

Виявляючи ґрунтовну обізнаність з історіографією проблем, що розглядаються, автори широко використовують як опубліковані, так і неопубліковані джерела, вводять у науковий обіг нові дані Їх праці містять цікаві висновки, спостереження і узагальнення

СТАТТІ

---

*А І ЧЕРНІЙ, доц.,
Ровенський пединститут*

ДІЯЛЬНІСТЬ БОЛГАРСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ, СПРЯМОВАНА НА ПРИСКОРЕННЯ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ В ПРОМИСЛОВІСТІ У ПЕРІОД ЗАВЕРШЕННЯ БУДІВНИЦТВА ОСНОВ СОЦІАЛІЗМУ

Класики марксизму-ленінізму неодноразово підкресливали велику роль науки і техніки у розвитку людства, вказували, що технічний прогрес, вдосконалення продуктивних сил і всебічне використання новітніх досягнень науки і техніки є важливою умовою перемоги комунізму

Положення Маркса, Енгельса, Леніна про науково-технічний прогрес, органічне поєднання досягнень науки і техніки з соціальними змінами в житті суспільства набули особливо великого значення у період будівництва соціалізму «Ми, комуністи, — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л І Брежнєв у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії, — виходимо з того, що тільки в умовах соціалізму науково-технічна революція дістає вірний напрям, який відповідає інтересам людини і суспільства. У свою чергу, тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство» [1, с. 52—53]

Значення науково-технічного прогресу підтверджується також досвідом будівництва соціалізму в інших країнах соціалістичної співдружності, зокрема у Народній Республіці Болгарії. Болгарська комуністична партія на всіх етапах будівництва соціалізму творчо втілювала в життя ленінське вчення про необхідність швидкого впровадження досягнень науково-технічної революції в усі галузі матеріального виробництва і суспільного життя. Про це свідчить діяльність БКП, спрямована на прискорення технічного прогресу в промисловості у період будівництва основ соціалізму.

Здійснення політики прискорення технічного прогресу в промисловості почалося після історичних рішень квітневого Пленуму ЦК БКП 1956 р. Необхідно було у найкоротші строки подолати відставання промисловості, прискорити темпи соціалістичного будівництва. Така лінія партії передбачала також зміцнення всебічного співробітництва Болгарії з Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами.

Аналізуючи історіографію питання, яке ми розглядаємо, необхідно відзначити, що до цього часу воно не стало предметом спеціального дослідження радянських авторів. У болгарській історіографії йому присвячено кілька спеціальних досліджень, у яких на багатому документальному матеріалі ґрунтовно розкривається діяльність Комуністичної партії у справі прискорення технічного прогресу в промисловості після квітневого Пленуму ЦК БКП.*

Успішному здійсненню цієї політики Болгарської комуністичної партії сприяли створення важкої промисловості, яка стала базою технічного прогресу, підготовка значної кількості кваліфікованих інженерно-технічних і господарських кадрів, проведення комплексної механізації та автоматизації виробництва, що дало можливість підвищити продуктивність праці, розширити науково-технічне співробітництво між країнами — членами РЕВ, а також обмін науково-технічною документацією з передовими капіталістичними країнами.

29 березня 1956 р. ЦК БКП звернувся з листом до окружних, околицьких, міських і районних комітетів партії, закликавши їх розвинути рух раціоналізаторів, добиватися дальшого технічного вдосконалення виробництва, широко впроваджувати досвід передовиків, проводити роботу по підвищенню кваліфікації робітників, інженерів і техніків. У тому ж році ЦК партії і уряд Болгарії спільно з Радянським урядом обговорили ряд питань, що торкалися кооперування і спеціалізації промисловості у рамках країн соціалістичної співдружності [5, ф. 1, оп. 23, спр. 1, арк. 24—27].

20 листопада 1956 р. Софійський міськком БКП скликав розширену нараду з питань технічного прогресу, в якій взяли участь партійні і господарські діячі, а також більша частина спеціалістів промисловості столиці. Нарада підкреслила, що боротьба за технічний прогрес на даному етапі — це боротьба за соціалізм. У матеріалах наради вказувалося, що для досягнення високого рівня продуктивності праці і низької собівартості продукції необхідно модернізувати техніку і використовувати всі виробничі потужності при мінімальних капіталовкладеннях. Вирішальна роль у боротьбі за технічний прогрес, за постійне підвищення продуктивності праці належить інженерно-

---

* Див. *Икономиката на България през преходния период от капитализма към социализма* — София, 1972, т. 2, *Мечев С. Технически прогрес в промишлеността* — София, 1956, *Аврамов В. Подготовка на квалифицирани работници и специалисти за промишлеността* — *Годишник на Софийския университет. Идеологическа катедра*, 1958, т. 52, *Петров К. Българската комунистическа партия на чело на борбата за технически прогрес в промишлеността (1956—1960 г.)* — *Годишник на Софийския университет. Идеологическа катедра*, 1966, т. 59, *Петров К. Политиката на БКП за ускоряване на техническия прогрес в промишлеността* — *Известия на Института по история на БКП*, 1967, № 17, *Петров К. Политиката на БКП за техническия прогрес* — *Българско историческо дружество. Конгрес I*, 1970 — София, 1972.

технічним кадрам, раціоналізаторам і передовикам виробництва [5, ф 1, оп 24, спр 9, арк 8, 12]

Нарада вказала також на те, що партійні організації повинні стати ініціаторами боротьби за технічний прогрес на кожному підприємстві, мобілізувати на виконання цього завдання всіх інженерів, техніків, раціоналізаторів і передовиків виробництва, організувати змагання на кожному робочому місці. На підприємствах необхідно розробити перспективний план впровадження нової техніки, який має бути складовою частиною виробничого плану. Боротьба за технічний прогрес повинна стати новим показником соціалістичного змагання між бригадами, цехами, підприємствами. Саме у цьому найбільш яскраво виявляється авангардна роль усіх партійних організацій і кожного комуніста [5, ф 1, оп 23, спр 27, арк 29]

У січні 1957 р. відбувся пленум Софійського міськкому БКП, який намітив конкретні завдання партійних організацій щодо розвитку технічного прогресу. В рішенні пленуму підкреслювалось, що «досягнення високої продуктивності праці і низької собівартості продукції є головним завданням Софійської міської партійної організації в галузі промисловості. Вирішальною умовою для виконання цього завдання є постійний розвиток технічного прогресу в усіх галузях господарської діяльності» [5, ф 1, оп 23, спр. 27, арк 31]

Софійський міськком БКП вказав, що головним у цій справі є поліпшення і вдосконалення техніки, її максимальне використання шляхом повної мобілізації всієї інженерно-технічної, раціоналізаторської і новаторської думки на підприємствах, систематичне впровадження у виробництво нових сучасних високопродуктивних машин, механізація трудовітких процесів і особливо наполегливе впровадження малої механізації, постійне поліпшення наявної і впровадження нової прогресивної технології, вдосконалення організації праці, більш широке використання виробничих нарад для поширення досвіду передовиків і активізації творчої ініціативи раціоналізаторів та винахідників, підвищення загальної і промислової культури робітників та інженерно-технічних кадрів шляхом їх систематичної інформації про рівень продуктивності праці в інших країнах і ознайомлення з їх науково-технічними досягненнями.

Пленум Софійського міськкому БКП визначив завдання міського і районних комітетів партії, первинних парторганізацій, які повинні були провести збори з питань технічного прогресу і розробити конкретні партійно-політичні та організаційні заходи для його дальшого розвитку, посилити партійний контроль, систематично аналізувати роботу інженерно-технічного персоналу і адміністративного керівництва, спрямовану на підвищення технічного прогресу, надавати допомогу профспілкам в організації змагання між інженерно-технічними працівниками з питань технічного прогресу, в договорах про змагання між підприємствами, бригадами і цехами повинно бути вка-

зано, як впроваджуються у виробництво нові починання і технічні досягнення. З метою підвищення технічної культури передовиків виробництва і раціоналізаторів слід організувати для них курси з питань технології виробництва і ознайомлення з новинками техніки, налагодити дійовий контроль за впровадженням раціоналізаторських пропозицій, розгорнути масову пропаганду з усіх питань технічного прогресу [5, ф 1, оп 23, спр 27, арк 31—35]

Після пленуму Софійського міськкому БКП питання технічного прогресу були обговорені в усіх районних комітетах партії і в партійних організаціях підприємств. Так, 20 серпня 1957 р бюро Коларовського райкому БКП проаналізувало роботу партійної організації заводу металорізальних верстатів щодо впровадження нової техніки і відзначило, що у зв'язку з поліпшенням діяльності парторганізації в цьому напрямі були досягнуті добрі результати. Завод почав серійне виробництво токарних верстатів С-10 і С-11. Конструктори заводу розробили нові моделі верстатів, бормашин, і почалось їх виробництво на експорт. Перші партії вдосконалених і полегшених верстатів були продані Туреччині, Єгипту і Західній Німеччині.

Розвиток технічного прогресу на заводі здійснювався не лише по лінії освоєння нових верстатів. Це відбувалось також шляхом впровадження у виробництво нової технології і поліпшення організації праці. З цією метою на заводі був утворений технологічний відділ, зроблені перші вдалі спроби по впровадженню спеціалізованих машин. Продуктивність праці на заводі підвищилась на 5,7% [5, ф 5, оп 25, спр 30, арк 8—16]

Питання технічного прогресу на підприємствах столиці 15 листопада 1957 р обговорювалось також на бюро Софійського міськкому БКП, яке відзначило, що впровадження технічних досягнень успішно здійснюється на більшості промислових підприємств. Наприклад, на шкіряній фабриці ім. 23 грудня велика увага приділялася поліпшенню роботи інженерно-технічного персоналу, були здійснені важливі заходи щодо підвищення якості продукції і механізації виробничих процесів. На цукровому заводі ім. Й. Чанкової проведена зустріч з метою обміну досвідом роботи по механізації головних виробничих операцій зі спорідненим підприємством «Малчика». Внаслідок поліпшення роботи інженерно-технічного персоналу протягом кількох місяців було механізовано багато виробничих операцій, що дало можливість підвищити продуктивність праці у два рази [5, ф 1, оп 24, спр 17, арк 9]

Питаннями технічного прогресу в промисловості займалися партійні організації всіх округів країни. Так, 31 серпня 1957 р відбувся пленум Бургаського окружного комітету БКП, на якому було всебічно проаналізовано стан технічного прогресу на промислових підприємствах округу [6, ф 2, оп 1, спр 1492, арк 199]. Пленум відзначив, що успішне виконання промисловістю округу виробничого плану за перше півріччя 1957 р ті-

сно пов'язане з поліпшенням роботи партійних, профспілкових і комсомольських організацій, а також керівників підприємств, спрямованої на розвиток технічного прогресу

Головним у виробництві, підкреслив пленум, є досягнення високої продуктивності праці і низької собівартості продукції при мінімальних капіталовкладеннях шляхом впровадження передової технології, боротьби за вдосконалення техніки Так, на деревообробному підприємстві ім Г Іванова внаслідок механізації багатьох виробничих процесів продуктивність праці в 1957 р порівняно з 1952 р зросла на 66%, а зарплата робітників — на 58% На машинобудівельному заводі «Спартак» багато впроваджено цінних пропозицій робітників і інженерно-технічного персоналу За 1952—1957 рр на заводі сконструйовано і застосовується понад 1,4 тис пристроїв, для понад 1,5 тис пристроїв виготовлена технічна документація, внаслідок чого собівартість вентиляторів, що випускав завод, зменшилась у 7,5 раза [6, ф 2, оп 1, спр 1499, арк 232—233]

Пленум прийняв рішення з цього питання, яким зобов'язав окружний і міський комітети партії провести наради з партійним і господарським активом, інженерно-технічним персоналом, раціоналізаторами, новаторами і передовиками виробництва з метою широкого обговорення питань технічного прогресу на підприємствах промисловості, будівництва і транспорту, провести науково-технічні конференції, зміцнити науково-технічні товариства, приділивши особливу увагу роботі в них комуністів, вжити дійових заходів для поліпшення роботи науково-технічних кабінетів [6, ф 2, оп 1, спр 1499, арк 214—215]

Під керівництвом окружних і міських комітетів партії були проведені науково-технічні конференції з питань технічного прогресу Так, 29—30 серпня 1957 р конференція відбулася у Старій Загорі На ній була заслухана доповідь про роль і завдання інженерно-технічних працівників у боротьбі за використання нової техніки та передових методів праці у промисловості, будівництві, транспорті і сільському господарстві [8, ф. 2, оп 1, спр 903, арк 139]

Конференція прийняла розгорнуте рішення, яким зобов'язала науково-технічні товариства докласти максимум зусиль для прискорення технічного прогресу на кожному підприємстві, на великих підприємствах провести науково-технічні конференції з питань стану і використання техніки, вивчити можливість кооперування споріднених підприємств округу, активно популяризувати і впроваджувати у виробництво досвід новаторів, налагодити широку науково-технічну пропаганду, поліпшити ідейно-політичну підготовку інженерно-технічних працівників і вивчення ними економіки підприємств, усунути недоліки у забезпеченні підприємств технічною літературою [8, ф 2, оп 1, спр 903, арк 184—185]

Багато уваги прискоренню технічного прогресу приділяла Варненська окружна партійна організація Наприклад, бюро

окружного комітету партії 28 грудня 1957 р розглянуло питання про кооперування промислових підприємств округу і внесло деякі пропозиції на розгляд ЦК БКП і Ради Міністрів [7, ф 2, оп 1, спр 273, арк 71—74]

Окружна партійна конференція, яка відбулася 15 травня 1958 р, підкреслила, що за минулий після квітневого Пленуму ЦК БКП час партійні організації нагромадили цінний досвід у боротьбі за технічний прогрес. Окружний комітет партії розробив заходи щодо прискорення його, які обговорювалися на зборах партійного активу, а первинні парторганізації провели велику роботу по їх здійсненню [7, ф 2, оп 1, спр 286, арк 95].

Усе це сприяло успішному виконанню виробничих планів. В 1957 р порівняно з 1956 р продуктивність праці підвищилася на 10,6%, а понадпланова продукція становила 137 млн левів [7, ф 2, оп 1, спр 286, арк 185].

Політика Болгарської комуністичної партії, спрямована на прискорення технічного прогресу в промисловості, має два основні напрями. Перший, головний, полягає у безперервному розвитку і поліпшенню роботи тих галузей промисловості, які забезпечують постійне технічне вдосконалення виробництва, поставляючи йому високопродуктивну техніку. З урахуванням швидкого зростання технічного прогресу партія вжила рішучих заходів для поліпшення енергетичного балансу країни, посилення електроозброєності виробництва, підвищення кваліфікації всіх робітників промисловості, забезпечення підприємств висококваліфікованими науково-технічними кадрами.

Другим напрямом політики БКП у справі прискорення технічного прогресу в промисловості є вдосконалення наявної техніки і технологічних процесів, поліпшення організації праці і виробництва. З метою практичного здійснення цієї лінії партія організувала широкий рух за технічне вдосконалення виробництва.

Політика БКП, спрямована на прискорення технічного прогресу в промисловості, остаточно і вичерпно була сформульована у рішеннях VII з'їзду партії (2—7 червня 1958 р) «На основі безперервного технічного прогресу, використовуючи у максимальній мірі досягнення науки і техніки, — говорилося в прийнятих з'їздом директивах по розвитку країни на третю п'ятирічку, — шляхом постійної модернізації існуючого устаткування і вдосконалення технології, все більш широкої мобілізації творчої ініціативи і активності трудящих, підвищення кваліфікації робітників і спеціалістів, безперервного вдосконалення керівництва народним господарством і безперервного зміцнення державної та трудової дисципліни забезпечити даліше підвищення продуктивності праці та рентабельності всіх галузей народного господарства» [2, 279].

З'їзд партії визначив два головних напрями у справі здійснення політики технічного прогресу. Це, по-перше, дальший

розвиток і вдосконалення важкої промисловості, особливо машинобудування і хімічної промисловості, розгортання науково-дослідних робіт безпосередньо на виробництві, розв'язання проблеми енергетичної і сировинної бази промислового виробництва. По-друге, найбільш раціональне використання резервів, особливо у легкій промисловості, шляхом розширення технічної і творчої активності трудящих. Комуністична партія враховувала також роль невеликих капіталовкладень у справі прискорення технічного прогресу та інтенсифікації промислового виробництва. Цю лінію партія здійснювала шляхом широкого розгортання руху раціоналізаторів, впровадження організаційно-технічних заходів і малої механізації.

VII з'їзд БКП підвів підсумки розвитку економіки країни в період будівництва основ соціалізму. Болгарська комуністична партія послідовно перетворила в життя ленинське положення про необхідність створення важкої індустрії як основної бази соціалізму, фундаменту всієї економіки. У 1957 р матеріально-технічна база важкої промисловості за вартістю була в 16 разів більша, ніж в 1939 р, в 5,8 раза більша, ніж в 1948 р, а її основні фонди становили 3/4 усіх основних фондів промисловості. Порівняно з 1948 р у 1957 р виробництво засобів виробництва збільшилось майже в 5 разів, у тому числі засобів праці — в 6,4 раза, предметів праці — у 4,4 раза. Питома вага продукції важкої промисловості у загальному обсязі промислового виробництва зросла з 36,7% в 1948 р до 45,8% у 1958 р [10]. Важка промисловість перетворилася в міцну основу індустріалізації країни, стимулювала процес дальшої технічної реконструкції всього народного господарства, стала надійною економічною базою соціалістичного суспільного ладу.

У промисловості на досліджуваному етапі відбулися глибокі кількісні і якісні техніко-економічні та соціальні зрушення. За 1948—1957 рр обсяг промислового виробництва збільшився у 3,8 раза. За цей же час був зроблений значний крок у розвитку продуктивних сил індустрії, про що свідчить майже двократне зростання продуктивності праці. Все це, в свою чергу, створило реальні можливості для технічного переозброєння всіх галузей народного господарства, індустріального і соціального прогресу країни. Таким чином, Болгарія в історично короткий період з відсталої аграрної перетворилася в індустріально-аграрну країну.

У наступні роки Комуністична партія ще наполегливіше проводить курс на прискорення технічного прогресу. В період будівництва розвинутого соціалістичного суспільства, як підкреслюється в тезах ЦК БКП «Про основні напрямки розвитку науки і технічного прогресу в сьомій п'ятирічці і до 1990 р», необхідно з ще більшим розмахом приступити до прискорення науково-технічного прогресу, «проводити лінію на дальше органічне поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичного суспільного ладу, на підвищення уваги до

створення і вдосконалення наукового потенціалу, на прискорення науково-технічного прогресу і перетворення науки в один з вирішальних факторів соціально-економічного розвитку країни» [9]

Тепер болгарський народ виконує сьому п'ятирічку (1976—1980 рр.) Як підкреслив XI з'їзд БКП, однією з основних умов здійснення головного завдання цієї п'ятирічки є прискорення наукового і технічного прогресу в сфері матеріального виробництва і в усіх галузях суспільного життя [4, с. 131]

Таким чином, політика БКП, що утвердилася після квітневого Пленуму ЦК БКП, привела до змін не лише у матеріальному виробництві. Її історичне значення полягає насамперед у тому, що був утверджений постійно діючий фактор вдосконалення продуктивних сил країни і швидкої інтенсифікації народного господарства. Вироблення і послідовне втілення в життя курсу Комуністичної партії на прискорення технічного прогресу в промисловості мало важливе значення для створення необхідних умов переходу до розгорнутого будівництва соціалізму, до зміцнення становища і підвищення керівної ролі робітничого класу, який перетворився в головну суспільну силу [3, с. 236]

Список літератури 1 Матеріали XXV з'їзду КПРС — К, 1976 2 Сьомий съезд Болгарской коммунистической партии Доклады, решения, речи — София, 1958 3 X съезд Болгарской коммунистической партии — М, 1972 4. XI съезд Болгарской коммунистической партии — М, 1977 5 Градски партиен архив — София 6 Окръжен партиен архив — Бургас 7 Окръжен партиен архив — Варна 8 Окръжен партиен архив — Стара Загора 9 Работническо дело, 1976, 22 січ 10 Статистически годишник на НРБ 1970

Краткое содержание

В статье на основе партийных документов и материалов ряда архивов НРБ раскрывается деятельность Болгарской коммунистической партии по ускорению технического прогресса в промышленности в период строительства основ социализма. Сделан вывод, что выработка и последовательное претворение в жизнь курса БКП на ускорение технического прогресса имело важное значение для создания необходимых условий перехода к развернутому строительству социализма в стране.

Стаття надійшла до редколегії
17 груд 1978 р.

Л. О. ЗАШКІЛЬНЯК, доц.,
Львівський університет

СТАНОВЛЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ СРСР І НАРОДНОЇ ПОЛЬЩІ У ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ (1945—1948)

Співробітництво радянських і польських істориків у післявоєнний час мало надзвичайно важливе значення для розвитку марксистсько-ленінської історичної науки в народній

Польщі «Одним з найважливіших засобів, які привели до зміцнення переваги марксизму-ленінізму в польській гуманістиці, — писали відомі вчені В. Маркевич і Г. Холай, — є постійний розвиток і збагачення форм співробітництва з радянською наукою» [18, с. 42]

Зародження і розвиток такого співробітництва вже розглядалися в роботах радянських і польських дослідників. Однак вони висвітлювалися або у контексті загальних наукових взаємин між СРСР і ПНР, або у комплексі широких міжнародних зв'язків. Так, І. Кисельов [9] торкнувся цього питання, не вдаючись до глибокого аналізу і обмежившись 1957—1967 рр. Є. Дудзинська хоч і розглядала весь післявоєнний період, проте співробітництву істориків теж відвела небагато місця [5]. В. Толстой [11] і І. Євсєєв (6) висвітлили наукові зв'язки окремих радянських республік з ПНР. У статті І. Хренова [12] увага зосереджується на плановому співробітництві істориків після 1957 р. Л. Зашкільняк і Г. Стронський [7] аналізують основні форми співробітництва в 60—70-х роках. У такому ж плані воно подається і в польській літературі [17, 14, 23].

Становлення зв'язків учених-істориків обох країн у 1945—1956 рр. майже не розглядалося, хоч саме тоді були закладені основи майбутнього співробітництва. В той час радянські історики надали допомогу польським колегам в освоєнні марксистсько-ленінської методології, підготовці кадрів істориків-марксистів, організації історичної науки в умовах соціалістичного будівництва. Зміцнення контактів вчених двох країн знайшло широке відбиття у тогочасній пресі та періодиці, спільно підготовлених документальних публікаціях, що дає можливість сьогодні відновити його перші кроки. У цій статті ми розглянемо становлення зв'язків між ученими обох країн у перші післявоєнні роки.

У той час Польській Народній Республіці доводилося долати великі труднощі. Радянський Союз надавав братній країні життєво необхідну допомогу. Відбудова господарства проходила в умовах революційних перетворень польського суспільства. У процесі формування нових, дружніх стосунків між СРСР і ПНР встановлювалися і розвивалися наукові зв'язки, зокрема співробітництво вчених-істориків.

Під час війни країна втратила дуже багато вчених. За даними польських джерел, у 1945 р. в Польщі працювало всього близько 50 професорів і доцентів-істориків [3, с. 51]. Дуже відчутним виявилось знищення окупантами багатих зібрань польських архівів і бібліотек. Так, повністю втрачені архіви Варшавського князівства і королівства Польського, значну частину інших архівів гітлерівці вивезли до Німеччини, понад 50 тис. справ зникло. Окупанти спалили кілька десятків тисяч надзвичайно цінних і недосліджених рукописів і середньовічних книг з Національної та інших бібліотек. Було цілком знищено важливі зібрання книг Центральної військової бібліотеки, Бібліотеки

Замойських, Публічної бібліотеки та ін [21, с 29—43]. Загинула велика кількість оригінальних документів і матеріалів, які проливали світло на різні сторінки історії країни.

Більшість професійних істориків, які повернулися у вузи Польщі після війни, закінчили буржуазні навчальні заклади. Однак війна й окупація, боротьба польського народу проти фашистської Німеччини в союзі з СРСР та країнами Антигітлерівської коаліції, перші революційні перетворення у народній Польщі не могли не вплинути на світогляд багатьох учених. Деякі відомі історики розуміли необхідність змін у історичній науці та освіті. Так, у доповіді, прочитаній наприкінці війни для науковців Кракова, відомий польський історик Ю Фельдман підкреслив необхідність зв'язку історії з життям і сучасністю. Він звернув увагу на розвиток історичної науки в СРСР, де матеріалістичний підхід до аналізу історичних явищ дав відмінні результати [21, с 78—84].

Характеризуючи науковість застосування марксистського методу при розгляді суспільних явищ, В. І. Ленін відзначав, що марксизм вказав шлях до всебічного вивчення розвитку суспільства, «розглядаючи *сукупність* усіх суперечливих тенденцій, зводячи їх до точно визначуваних умов життя і виробництва різних класів суспільства, усуваючи суб'єктивизм і довільність у виборі окремих «провідних» ідей або в тлумаченні їх, розкриваючи корені без винятку всіх ідей і всіх різних тенденцій у стані матеріальних продуктивних сил» [1, т 26, с 50—51].

У першому післявоєнному випуску основного польського історичного журналу «Квартальник історичний» історики Р. Гродецький і К. Лепши, аналізуючи зміни у поглядах багатьох вчених, писали «Повертаємося до нашої праці якось інші, з новим, вже сформованим, або таким, що поступово формується, поглядом, відмінним від попереднього. Як історики відчуваємо потребу усвідомлення нашого сучасного ставлення до історії під кутом зору якоїсь знаменної, глибокої зміни у вивченні того, що становило і надалі буде становити предмет наших професійних інтересів» [16, с 113]. У 1946 р група прогресивних польських учених, серед яких були і нечисленні історики-марксистки, почали видавати у Лодзі «Місль вспулчесна». Програмою діяльності вони зробили «службу суспільній перебудові країни» на основі тісних контактів наукового середовища з робітничим класом [19, 1946, № 1, с 4].

Після війни до країни повернулися вчені, які працювали в СРСР. У нас вони групувалися навколо Співки польських патріотів і проводили роботу в дусі зміцнення радянсько-польської дружби. Серед них були Ю. Ковальський, Р. Верфель, Ц. Бобінська, Т. Данішевський, Ж. Корманова. Вони надрукували ряд статей на історичну тематику в журналі «Нові віднокренгі» і газеті «Вольна польська». Видані були також брошури історичного змісту для поляків-емігрантів у СРСР. Зокрема, роботи Р. Верфеля про Т. Костюшко, Ю. Ковальського на тему бо-

ротьби польського народу за національне визволення, Ж. Корманової про Грюнвальдську битву тощо [8, с. 107—109, 166]. Під час війни у вузах СРСР навчалось понад 600 польських студентів, серед яких були й історики. Значна кількість їх продовжувала навчання і в післявоєнні роки [20, с. 51—52].

Після звільнення країни польським ученим доводилося практично починати з нуля. Необхідно було відновлювати матеріальну і організаційну базу науки, шукати шляхи її зв'язку з життям, готувати нові кадри вчених. Зрозуміло, в таких умовах науки зв'язки між СРСР і Польщею мали дещо односторонній характер. Про це писав польський дослідник Б. Луговський: «У початковий період народної Польщі, у період відбудови і створення вищої школи, основ польських наукових центрів наукове співробітництво (з СРСР) концентрувалося на проблемах допомоги радянських товаришів нашим науковим центрам. Особливо цінними були для нас в цей період можливості підготовки в Радянському Союзі польських спеціалістів» [17, с. 152]. Ця оцінка повністю стосується й історичної науки.

Спочатку наукові контакти польських і радянських вчених відбувалися під керівництвом Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном (ВОКС) з радянської сторони і Товариства польсько-радянської дружби (ТПРД) — з польської. З 1946 р. у розвитку цих контактів значну роль відіграло посольство Польщі в Москві та спеціально створений при ньому аташат у справах науки. Правовою основою розвитку наукового співробітництва був радянсько-польський Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво від 21 квітня 1945 р. У сьомій статті його підкреслювалось прагнення обох сторін розвивати стосунки в дусі дружби з метою дальшого розвитку і зміцнення економічних і культурних зв'язків відповідно до принципів взаємної поваги і невтручання у внутрішні справи [10, с. 66—67].

Одна з перших зустрічей науковців двох країн відбулася у червні 1945 р. під час перебування групи відомих польських дослідників, у тому числі істориків, у Москві з нагоди святкування 220-річчя Академії наук СРСР. Одночасно з ювілейною сесією відбулися двосторонні зустрічі вчених СРСР і Польщі, на яких мова йшла про відновлення контактів між АН СРСР і польськими науковими закладами, в першу чергу з Польською академією знань (ПАУ). Польська делегація, в складі якої були такі відомі історики, як С. Кутшеба, побувала в Інституті історії АН СРСР, де знайомилася з дослідженнями радянських вчених у різних галузях цієї науки. Гости розповіли про становлення польської науки і плани досліджень. Зустрічі та розмови дали можливість ознайомитися з післявоєнними проблемами, які доводилося розв'язувати вченим обох країн, але тоді ще не було зроблено кроків для надання планового характеру науковим контактам [20, с. 133].

У вересні 1945 р до Москви прибула польська делегація Міністерства освіти на чолі з Ж Кормановою для участі у науковій сесії представників слов'янських країн з проблем виховання. Вона також мала завдання ознайомитись з розвитком радянської науки, організацією системи освіти і підготовки наукових кадрів в СРСР. У жовтні в Москві побував директор варшавського Археологічного музею Л Савицький. Він знайомився із збереженням пам'яток історії в СРСР. Учений відвідав також Інститут історії матеріальної культури АН СРСР, де мав розмови з радянськими археологами, а також виступав з доповіддю про стан і завдання польської археології. Л Савицький зустрівся з польськими студентами, які навчалися в Москві, і розповів їм про стан польської науки і перспективи її розвитку [20, с 129—133].

У перші післявоєнні роки точилася гостра політична боротьба між силами демократії, очолюваної робітничим класом і його авангардом Польською робітничою партією, і польською реакцією, що прагнула відновити довоєнні порядки. В умовах розрухи, нестачі засобів і коштів відновлення наукового потенціалу країни було тяжким завданням. Тому аташе у справах науки польського посольства в Москві Я. Дембовський на І конгресі ТПРД в червні 1946 р відзначив, що «тільки при дружній підтримці інших народів, і в першу чергу нашого природного сусіда і союзника — Радянського Союзу, можливе відродження польської науки» [4, с 121].

Внаслідок складного становища, в якому після війни опинилася наука ПНР, 23 січня 1946 р з ініціативи польської сторони у ВОКСі відбулась нарада відомих радянських учених і представників польського посольства. Мова йшла про надання наукової допомоги Польщі. На нараді були розроблені основні форми допомоги польським ученим: особисті контакти, навчання і стажування молодих польських науковців у вузах і науково-дослідних інститутах СРСР, підготовка спеціалістів у Радянському Союзі. Радянські вчені, відомі історики-академіки Б. Греков, В. Пичета, Є. Тарле, погодилися прихати в Польщу і виступити з доповідями і циклами лекцій про стан і досягнення радянської науки [4, с 27—29]. На нараді не встановлювалися конкретні строки і заходи, проте були схвалені основні напрями співробітництва і його форми.

СРСР і Польща змушені були докласти багато зусиль при відбудові економіки своїх країн. Незважаючи на труднощі, вже у 1946 р відбувається певне розширення зв'язків учених двох країн. У травні 1946 р в Москву приїхала делегація польського Слов'янського комітету, в складі якої були також історики. Так, професор Г. Батовський виступив в Інституті історії АН СРСР з доповіддю «Вклад Польщі в слов'янознавство». Створення у Польщі Слов'янського комітету (1945) розширило можливість наукових контактів. Згодом делегація відомих польських славистів на чолі з Т. Лер-Сплавінським взяла участь у І кон-

ференції славистів СРСР і країн народної демократії [20, с. 143—144].

Того ж року Польщу відвідав відомий радянський історик мистецтва А. Сидоров, який домовився про організацію в Москві виставки польської графіки. Він чотири рази виступав перед польськими вченими з доповідями, присвяченими історії радянського мистецтва [22, 1946, № 10, с. 13].

Наприкінці 1946 р. Головне правління ТПРД розробило план наукового і культурного співробітництва між Польщею і СРСР на 1947 р. [20, с. 114]. Незабаром в нього були внесені значні корективи. На початку 1947 р. сили реакції в Польщі зазнали поразки на виборах у Законодавчий сейм. Народна влада зміцніла, революційний процес усе більше набував соціалістичного характеру. Все це позитивно відбилось на співробітництві СРСР і Польщі. На перший план висунулись проблеми розширення економічного співробітництва. У зв'язку з цим 5 березня 1947 р. була підписана Угода про науково-технічне співробітництво між Союзом РСР і Польською Народною Республікою, яка значно розширювала співробітництво радянських і польських установ [4, с. 175].

Нові умови, які склались в Польщі та інших країнах народної демократії внаслідок революційних перетворень, посилили інтерес до історичного минулого, культури, мистецтва, сучасного становища цих країн, зокрема слов'янських. Тому у вересні 1947 р. за рішенням Президії АН СРСР було створено Інститут слов'янознавства, який очолив відомий радянський історик академік Б. Греков [12, с. 69]. Перед інститутом ставилося завдання досліджувати історичне минуле, культуру слов'янських народів, їх історичні зв'язки, сприяти тим самим розвитку дружби і співробітництва між сусідніми слов'янськими країнами, зокрема між народами СРСР і польським.

Після остаточної перемоги народних мас у Польщі разом з активізацією економічного і науково-технічного співробітництва між СРСР і Польською республікою нових рис починають набувати і науково-культурні зв'язки. Одночасно з політичними і соціально-економічними перетвореннями позитивні зміни поступово з'являються і в сфері організації науки та вищої освіти. Однак тут впровадження цього відбувається повільніше. До кінця 40-х років серед учених переважали застарілі погляди на роль науки та її працівників у суспільстві. Згідно з ними, дослідження є приватною справою вченого, у яку не може втручатися суспільство. Життя вимагало зміни таких поглядів, тісного зв'язку науки з суспільством, його потребами. Це добре розуміли польські вчені, які стояли на позиціях марксистсько-ленінської методології. У поширенні прогресивних поглядів на значення науки важливу роль мало відіграти радянсько-польське співробітництво. На цьому, зокрема, наголошувалося у проекті плану культурного обміну між Польщею і СРСР на 1948 р., розробленому польським посольством у Москві і уз-

годженому з Міністерством закордонних справ СРСР. Тут підкреслювалося, що корінні зміни, які відбуваються в організації польської науки і в її загальному напрямку розвитку, «вимагають глибокого вивчення досягнень і методів роботи радянських вчених». Одним з пунктів плану був візит у Польщу відомого радянського історика академіка Є. Тарле з метою налагодження контактів з польськими дослідниками минулого і читання лекцій з історії [4, с. 260].

Важливим рубежем у становленні співробітництва істориків став 1948 р. Значно поживилися особисті контакти вчених. Так, у червні польська делегація в складі філологів, мовознавців та істориків взяла участь у Міжнародному конгресі славистів. У серпні-вересні 1948 р. Польщу відвідав академік Є. Тарле. Не обмежуючись участю в роботі конгресу, він виступив перед викладачами і студентами Варшавського університету з лекцією про фальсифікацію історії з метою воєнної пропаганди [20, с. 157].

Особливо важливе значення для співробітництва радянських і польських учених мало тривале перебування делегації радянських істориків у Польщі восени 1948 р., де вони взяли участь у роботі VII загального з'їзду польських істориків, а також у святкуванні 75-річчя ПАУ. Радянські історики мали можливість зустрітись з польськими колегами, почути перший виступ польських істориків-марксистів на всепольському форумі істориків. І хоча на з'їзді ще переважали ідеалістичні погляди, дослідники, що стояли на позиціях марксистсько-ленінської методології, продемонстрували її плідність при вивченні історичного минулого. Вчені СРСР взяли участь у диспутах, виступили з доповідями перед широкою аудиторією. Так, П. Третяков у Президії Ради Міністрів Польщі зробив доповідь про основні проблеми історії Росії та СРСР у світлі досліджень радянських істориків, академік Б. Греков виступив на ювілейній сесії з нагоди 75-річчя ПАУ з доповіддю про закономірності аграрного розвитку країн Центральної і Східної Європи в середні віки. В багатьох університетах країни прочитали лекції А. Сидоров, І. Удальцов. Таким чином, широкі кола польських науковців мали можливість ознайомитися з досягненнями і проблемами радянської історичної науки. Про значення цих зустрічей говорилося у листі Слов'янського комітету Польщі Слов'янському комітету СРСР на початку 1949 р., від імені якого виступала радянська делегація. В ньому висловлювалась вдячність групі відомих істориків, що взяли участь у багатьох зустрічах з громадськістю Польщі. Підкреслюючи, що таке співробітництво допоможе польській науці стати на шлях марксистсько-ленінських методів роботи, польська сторона запрошувала іншу групу радянських істориків відвідати країну [4, с. 378—379].

У 1948 р. виникла така форма співробітництва, як публікації наукових праць у періодичних виданнях. У польській пері-

одиці були надруковані праці відомих радянських дослідників, у яких з марксистсько-ленінських методологічних позицій дана оцінка проблемним питанням історії. Так, у журналі «Квартальник історичний» в 1948 р була опублікована стаття Б Грекова «Закономірності в історії селян Європи» [15, с 285—300], в якій проаналізовано соціально-економічні причини процесу так званого «другого закріпачення селян» у країнах Центральної і Південно-Східної Європи. У зв'язку з святкуванням 100-річчя революції 1848—1849 рр в журналі «Мисль в суспільстві» були опубліковані стаття академіка В Волгіна про значення праць К Маркса і Ф Енгельса для розвитку революційного руху в 1848—1849 рр та стаття І. Удальцова. В ній розглядалися теоретичні оцінки проблем революції 1848—1849 рр у радянській історіографії [19, 1948, № 11—12]. Такі публікації сприяли зміцненню позицій польських істориків-марксистів, поширенню марксистської методології серед інших прогресивних науковців.

У цьому плані дуже важливе значення мали також переклади на польську мову радянської наукової літератури. Після війни різко зростає кількість перекладів радянської літератури. Про це свідчать такі дані.

	1944 р.	1945 р.	1946 р.	1947 р.	1948 р.
Усього перекладів з них	1	22	37	31	95
Наукові праці	1	1	4	3	8
Науково-популярні праці	—	11	9	6	25
Підручники	—	5	9	2	6
Пропагандистсько-публіцистична література	—	3	2	3	4

У 1946 р в Польщі була заснована Бібліотека класиків марксизму-ленінізму, а також Мала бібліотека марксизму-ленінізму, які друкували переклади праць радянських авторів з історії ВКП(б), про СРСР та ін. Польське видавництво «Наша ксенгарія» випустило у 1944—1949 рр кілька перекладів радянських підручників з історії СРСР, загальної історії. Так, тоді були перекладені праці Є Тарле «Наполеон» і А Єфімова «Французька буржуазна революція 1789 р і наполеонівські війни» [13, с 238—240].

Для розвитку польської історичної науки важливе значення мала допомога СРСР у відновленні документальної та книжкової бази науки.

Уже в перші післявоєнні роки Радянський уряд вжив конкретних заходів для часткової компенсації втрат польської науки. У червні 1946 р аташе з питань науки польського посольства в Москві Я Дембовський відзначав, що на адресу посольства від наукових бібліотек СРСР, а також приватних осіб надійшло близько 25 тис книг і журналів з різних галузей знань [4, с. 122].

У 1946 р уряд Української РСР вирішив на знак дружби до польського народу передати йому наукові та культурні цінності книгосховища «Осолінеум», а також музейні експонати, рукописи, пам'ятники Львова, які були пам'ятками історії польської національної культури [2 с 147] Тоді ж була передана перша партія документів і культурних цінностей У березні 1947 р надіслана друга партія цінних зібрань бібліотеки Оссолінських, яка налічувала 67 400 книг і рукописів [22, 1947, № 10, с 26—27]

Надзвичайно цінні книги та документи у 1947 р передала ПНР Державна бібліотека СРСР ім В І Леніна Польські вчені одержали понад 22 тис книг і рукописів, серед них архіви Боворовських, документи Я Домбровського, Т. Костюшко, Й Лелевеля, Ю Немцевича, Я Кохановського, хрощка Кадлубка та ін [22, 1947, № 7, с 28] Документи і література продовжували надходити в Польщу і в наступні роки Це допомагало польським ученим деякою мірою компенсувати військові втрати

Підготовка кваліфікованих спеціалістів для Польщі здійснювалася Радянським Союзом ще в роки війни У 1946 р 150 студентів, в тому числі історики, продовжували освіту у вузах СРСР Вони отримали можливість закінчити освіту на основі дозволу радянського уряду [4, с 122] Вже тоді розглядалась можливість розширити підготовку польських спеціалістів у СРСР Однак на перешкоді стояли післявоєнні фінансові та житлові труднощі [4, с 161—162]

У процесі відбудови народного господарства СРСР та Польщі складалися кращі умови для підготовки спеціалістів в обох країнах На початку 1947 р Радянський Союз запросив на навчання в СРСР першу групу польських студентів у складі 20 чоловік [22, 1947, № 2, с 30] Але країна потребувала велику кількість кваліфікованих спеціалістів. Тому 28 травня 1948 р була підписана Угода про навчання польських громадян у вищих навчальних закладах СРСР Згідно з нею Радянський Союз щорічно виділяв 30 місць у вузах для навчання громадян Польщі, забезпечував польських студентів усім необхідним на весь період навчання* [4, с 283—284] Угода поставила співробітництво між обома країнами у справі підготовки спеціалістів на планову, договірну основу Однак по мірі відбудови народного господарства в СРСР кількісні показники угоди були переглянуті У 1949 р в СРСР навчалось 200 студентів з Польщі [20, с 139] Серед них були й історики

Таким чином, вже у перші післявоєнні роки були налагоджені зв'язки між радянськими і польськими вищими навчальними закладами Вчені почали встановлювати контакти, які поступово розширювалися і набирали активного характеру У 40-х роках складаються основні форми співробітництва і в га-

---

* Польський уряд компенсував уряду СРСР 50% фактичних витрат на навчання, включаючи стипендію

лузі історичної науки обмін делегаціями і виїзди окремих представників для обміну досвідом, обговорення наукових проблем та ін., публікації наукових праць в журналах дружньої країни, обмін інформацією, документальними матеріалами, взаємодопомога у підготовці кваліфікованих спеціалістів. На цьому етапі наукове співробітництво між СРСР і Польщею, в тому числі в галузі історичної науки, мало значною мірою характер дружньої допомоги з боку Радянського Союзу у відновленні та розвитку польської науки. Співробітництво сприяло поширенню марксистсько-ленінської методології серед польських істориків, що зміцнювало позиції нечисленних марксистських дослідників у Польщі, допомагало їм у боротьбі з буржуазними поглядами на минуле.

Список літератури 1 *Ленин В. І.* Повне збір творів 2 *Внешняя политика Советского Союза. Документы и материалы 1946 год* — М., 1952 3 *Выцанский А., Топольский Е.* Исторические исследования в Польше в 1945—1970 годах — Журнал Польской Академии Наук, 1971, № 3 4 *Документы и материалы по истории советско-польских отношений* — М., 1976, т. 9 5 *Дудзинская Е. А.* Международные научные связи советских историков — М., 1978 6 *Евсеев И. Ф.* Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960) — К., 1962 7 *Защкльняк Л. О., Стронский Г. И.* Основные формы и направления сотрудничества радянских и польских историков в 60—70-е годы — Проблемы славяноведения Львов, 1978, вып. 18 8 *Калениченко П. М.* Польская прогрессивная эмиграция в СРСР в годы второй мировой войны — К., 1957 9 *Киселев И. Н.* Сотрудничество Академии наук СССР с Академиями наук стран-членов СЭВ 1957—1967 — М., 1974 10 *Советский Союз—Народная Польша 1944—1974. Документы и материалы* — М., 1974 11 *Толстой В. С.* Братское сотрудничество белорусского и польского народов 1944—1964 — Минск, 1966 12 *Хренов И. А.* Плодотворное сотрудничество советских и польских историков — Вестник АН СССР, 1975, № 10 13 *Cybulski R.* Tłumaczenia z literatury radzieckiej na język polski w zakresie nauk społecznych i humanistycznych w latach 1944—1972 — Z dziejów stosunków polsko-radzieckich Studia i materiały Warszawa, 1975, t. 9—12 14 *Krauze W., Wujek T.* Współpraca naukowa Polski Ludowej z zagranicą — Warszawa, 1974 15 *Кwartalnik Historyczny*, 1948, z. 3—4 16 *Leśnodorski B.* Nauka historyczna — Dziesięć lat rozwoju nauki w Polsce Ludowej Warszawa, 1956 17 *Ługowski B.* Polsko-radziecka współpraca naukowa — Z dziejów stosunków polsko-radzieckich Studia i materiały, Warszawa, 1966, t. 2 18 *Markiewicz W., Chotał H.* Współpraca polsko-radziecka w naukach społecznych — Nauka Polska, 1975, nr 8 19 *Mysl Współczesna* 20 *Puliszek J. W.* Radziecko-polska współpraca w dziedzinie nauki i oświaty 1944—1950 — Warszawa—Wrocław—Kraków—Gdańsk, 1977 21 *Przegląd Historyczny*, 1946, t. 36 22 *Przyjazn* 23 *Wyszomirska—Kuźminska.* O Współpracy Polskiej Akademii Nauk i Akademii Nauk ZSRR — Z dziejów stosunków polsko-radzieckich Studia i materiały Warszawa, 1975, t. 11, 12

Краткое содержание

В статье показано зарождение сотрудничества СССР и народной Польши в области исторической науки в первые послевоенные годы. Выделено становление основных его форм: взаимных контактов историков, обмен научной информацией и документальными материалами, подготовка специалистов-историков. Отмечается роль сотрудничества в перестройке польской исторической науки на марксистско-ленинских методологических позициях.

Стаття надійшла до редакції
23 трав 1979 р.

*М І ТУРІВНЕНКО, доц.,
Донецький університет*

СПІВРОБІТНИЦТВО РАДЯНСЬКОЇ ТА БОЛГАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ У 1944—1948 рр.

Кооперативний рух об'єднує найширші маси населення як нашої країни, так і братньої Болгарії. В І Ленін вважав кооперацію важливим знаряддям пролетаріату у справі побудови соціалізму [1, т 19, с 410]. Кооперативи, підкреслював він, повинні провадити в життя основну лінію радянської політики [1, т 37, с 447].

Спираючись на ленінське положення, радянська кооперація після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції стала могутньою зброєю у справі об'єднання і залучення трудящих, насамперед селянства, до соціалістичного будівництва. Кооператори СРСР об'єднуються у найбільш масову споживчу організацію — Центральну спілку споживчих товариств Радянського Союзу (Центроспілку СРСР), яка після Великої Вітчизняної війни налічувала 34,6 млн пайовиків [7, спр 768, арк 14, спр 812, арк 15, спр 814, арк 30].

Під час Великої Вітчизняної війни радянська кооперація внесла значний вклад у перемогу над гітлерівською Німеччиною, а після перемоги активно включилася у відбудову зруйнованих міст і сіл країни.

Болгарська кооперація до 9 вересня 1944 р. виступала як колективне капіталістичне підприємство, що діяло і розвивалося згідно з економічними законами капіталізму.

Характеризуючи позитивне значення діяльності кооператорів у створенні матеріальних передумов соціалістичного способу виробництва, класики марксизму-ленінізму в той же час вважали, що при капіталізмі вони (кооперативи) неспроможні кардинально змінити становище трудящих мас.

Нерідко болгарські кооперативні організації очолювали представники буржуазних верств суспільства, тісно пов'язані з капіталістичними монополіями, банками, державним апаратом, буржуазними політичними партіями та організаціями. Спекулюючи фальшивими демократичними лозунгами, вони намагалися поставити болгарську кооперацію на службу фашизму [7, спр 780, арк 47]. Понад два десятиріччя пригноблені фашизмом і реакцією трудящі за допомогою кооперативів вели важку економічну боротьбу проти спекулянтів та здирників. Уже у той час болгарські кооперативи відчували благотворний вплив радянської кооперації. У 1936 р делегація болгарських кооператорів побувала в Радянському Союзі. Після повернення на батьківщину учасники поїздки виступили на багатолюдних зборах в Софії та інших містах. Демократично настроєні члени болгарської кооперації підтримували регулярні контакти з ра-

дянським представництвом в Софії Краших та найбільш послідовних кооператорів, які захищали народні інтереси, обвинувачували в антидержавній зраді і виганяли з кооперативних організацій, їх саджали в тюрми і засиляли в концентраційні табори Демократичні кооперативи оголошувались «підрозділами» Комуністичної партії і розпускалися Багато кооператорів-антифашистів загинуло у збройній боротьбі, багато з них стало партизанами або постачали їм продукти і зброю [7, спр 780, арк 57]

Соціалістична революція 9 вересня 1944 р в Болгарії і вивольна місія Червоної Армії сприяли докорінній зміні мети та характеру діяльності кооперації Болгарська комуністична партія і уряд Вітчизняного фронту в ставленні до кооперації керувалися ленінськими положеннями «Якщо є велика кількість дрібних селян, то перехід такої країни до соціалізму вимагає економічного союзу пролетарської держави з дрібноселянською масою », змички «з селянським господарством, задоволення його найневідкладніших господарських потреб, створення міцного економічного союзу, підвищення продуктивних сил, в першу чергу » [1, т. 44, с 471—472] В І Ленін писав також про необхідність «перетворення буржуазної кооперації в комуністичну» [1, т 39, с 197]

На час повалення монархо-фашистської диктатури в Болгарії (9 вересня 1944 р) 12 кооперативних об'єднань країни мали 3438 товариств, у яких було 956 тис членів Їх об'єднував Національний комітет на чолі з членом ЦК Болгарської робітничої партії (комуністів) І Бояджієвим [7, спр 863, арк , 7,78] Болгарські кооперативи активно підтримували уряд Вітчизняного фронту в його зусиллях допомогти фронту, а також у відбудові зруйнованого війною господарства Одночасно кооперація послідовно очищалася від реакційних та профашистських елементів В Загальному союзі болгарських землеробських кооперативів та ряді інших чистка була закінчена до червня 1945 р З цього часу намітилася тенденція до злиття кооперативів, зростання чисельності членів і організацій, особливо сільськогосподарського напрямку Успішно завершився оголошений у січні 1945 р місячник кооперації, який проходив під лозунгом зміцнення зв'язків з радянською кооперацією [7, спр 780, арк 90, спр 768, арк 12, спр 780, арк 90, спр 815, арк 50].

Протягом вересня 1944—грудня 1945 рр між кооперативами СРСР та Болгарії були встановлені ділові контакти У листопаді 1944 р кооперація «Наперед», що об'єднувала десятки тисяч кооператорів, надіслала телеграму та листа на адресу Центроспілки СРСР, в яких висловила сердечну подяку за звільнення Болгарії від фашизму Червоною Армією [7, спр 780, арк 57] В новорічних телеграмах, а також у листі Центроспілки болгарських кооператорів висловлювалася надія, що відновлення болгарської кооперації на демократичній основі за-

вершиться успішно і вона розширить свою участь у відбудові народного господарства [7, спр. 780, арк 55—56] У лютому—травні 1945 р Центроспілка СРСР обмінялася листами та телеграмами з Національним комітетом болгарських кооперативів, Народною споживчою кооперацією «Згода», плевенським кооперативним союзом «Свобода» та кооперацією лісників У них розповідалося про діяльність організацій та висловлювалася готовність встановити і зміцнювати зв'язки з метою обміну досвідом роботи Радянські та болгарські газети докладно інформували про листування кооператорів обох країн [7, спр 780, арк 33—36, 38—40, 42, 44—46, 51, 53—54]

Перша радянська кооперативна делегація відвідала Болгарію у червні-липні 1945 р Вона здійснила поїздку по країні, познайомилася з формами й методами роботи болгарської кооперації [6, оп 27/1, од зб 4003, арк 19]

Скликання в жовтні 1945 року XXVIII конгресу Загальної спілки землеробських кооперативів, які об'єднували в 1500 товариствах 300 тис членів, стало значною подією в розвитку кооперативного руху В роботі конгресу взяла участь радянська делегація у складі відповідальних працівників Центроспілки СРСР А Брагіна, М Афоніна та К Мітюріної [7, спр 781, арк 83—84]

Радянські представники розповіли делегатам конгресу про героїчну роботу кооператорів СРСР у роки війни, їх активну діяльність у відбудові зруйнованої промисловості та сільського господарства Крім того, К Мітюріна інформувала про роботу конгресу Міжнародного кооперативного Альянсу, який відбувся в Лондоні у вересні 1945 р, та про захист інтересів у ньому болгарської кооперації, представників якої не допустила британська влада [7, спр 815, арк 44—47]

Після закінчення конгресу радянські кооператори відвідали кооперативи Софії, Пловдива, Плевена, побували у селах Шипки та Перуштиця З великою увагою слухали болгари виступи представників Центроспілки СРСР на масових зборах та мітингах [7, спр 815, арк 21—24, 35—39]

На початку 1946 р радянські споживчі кооперативи були повністю відбудовані і активно включились у боротьбу за виконання першого післявоєнного п'ятирічного плану Значно розширились їх міжнародні зв'язки, зокрема з болгарською кооперацією [8, ф 122, оп 1, а о 1585]

У січні-лютому 1949 р в Москві перебувала болгарська торговельна делегація, до складу якої увійшли І Іванов, Г Шіпковенський, С Кутев, М Веселінов, Д. Мітовський та інші, які представляли Загальну спілку болгарських землеробських кооперативів, Загальну спілку популярних банків і кооперацію «Наперед» [7, спр 800, арк 56] Відповідно до наміченого Центроспілкою СРСР плану болгарські гості не лише одержали відповідь на поставлені запитання у вигляді спеціально підготованої довідки про споживчу кооперацію Радянського Союзу

та інших матеріалів, але й здійснили поїздку до кооперативів Москви, Ухтомського та Коломенського районів Московської області [7, спр 830, арк 1—5, 8, 12, 17—18, 24] «Ми переконалися в тому, — заявили вони в бесіді з кореспондентом ТАРС, — що радянська кооперація має великі переваги завдяки плануванню своєї діяльності, і ми намагатимемося застосувати це у себе» [7, спр 800, арк 56] Радянська преса та радіо широко висвітлювали перебування болгарських кооператорів у нашій країні [7, спр 800, арк 56, спр 830, арк 23, 2].

У Болгарії протягом 1946 р спостерігалось збільшення кількості кооперативів, їх ідеологічне та організаційне зміцнення. Важливу роль у цьому відіграв Об'єднаний конгрес кооперацій, на якому було створено Єдиний центральний кооперативний союз Болгарії. Делегацію Центроспілки СРСР на конгресі представляли його відповідальні працівники А Брагін, О Галахова, Г Преснова, В Говоркова, І Процорова та І Єгорова [7, спр 814, арк 1, 33—34]. Рішення конгресу про об'єднання 15 кооперативів з 1,5 млн членів у Єдиний центральний кооперативний союз поклало кінець роздробленості кооперативного руху, сприяло його організаційному зміцненню. Після конгресу відбувалася швидка реорганізація районних та первинних кооперативних організацій, посилилася допомога уряду та партій Витчизняного фронту [7, спр 798, арк 1—12, спр 800, арк 12—13].

Співробітництво кооператорів СРСР та Болгарії продовжувало успішно розвиватись як вглиб, так і вшир. Вони обмінювалися листами, поздоровчими телеграмами, літературою, здійснювали поїздки делегацій та ін. Про дальший розвиток зв'язків між коопераціями мова йшла під час відвідин Центроспілки СРСР у лютому 1947 р радником болгарської торговельної місії в Москві Б Христовим [7, спр 798, арк 5]. Центральна кооперативна спілка запросила Центроспілку СРСР взяти участь у вересні 1947 р в XI Міжнародній виставці в Пловдиві і розширити обмін літературою [7, спр 863, арк 4, 15].

У жовтні 1947 р в Софії відбувся Перший конгрес Центральної кооперативної спілки, який підвів підсумки організаційної перебудови болгарської кооперації на демократичній основі і вітав появу нових трудових землеробських кооперативних організацій. У роботі конгресу взяла участь тисяча делегатів, а також гості з СРСР, Польщі, Югославії, Угорщини та інших країн. Радянську делегацію на конгресі представляли заступник голови Президії Центроспілки СРСР Д Філіпов та начальник транспортного управління Центроспілки СРСР К Мітюріна [3, 4, 7, спр 863, арк 25]. Після конгресу на зустрічі з керівниками Центрального кооперативного союзу Болгарії, Болгарського жіночого народного союзу обговорювалися питання дальшого співробітництва кооперацій, навчання в кооперативних вузах СРСР болгарських випускників школи та ін. Гости здійснили поїздку по країні та побували в сільськогосподарських трудо-

вих кооперативах [7, спр 809, арк 3, спр 863, арк 1—3, 26—28]

Важливою подією в історії радянської кооперації став з'їзд споживчої кооперації СРСР у травні 1948 р., а також святкування 50-річчя Центроспілки СРСР. У доповіді голови Президії ВЦРПС І Хохлова відзначалися успіхи в комуністичному будівництві, розширення зв'язків радянської кооперації із зарубіжними коопераціями, в тому числі болгарською [6, од зб 64, арк 132, 265].

Протягом 1948 р. листування та обмін літературою між Центроспілкою СРСР та Центральним кооперативним союзом Болгарії тривав. Листування поживлялося під час відзначення ювілейних дат в обох країнах, у зв'язку з Першим травня і Міжнародним днем кооператора [7, спр 863, арк 17, 27, 36, 102, 105]. У листі до комсомольців і молоді Радянського Союзу в зв'язку з 30-річчям ВЛКСМ Союз Народної молоді при Центральному кооперативному союзі Болгарії висловлював захоплення успіхами радянської молоді і бажання вивчати її досвід, пропонував організувати обмін інформацією та делегаціями для його вивчення [7, спр 863, арк 31]. Болгарські кооператори протягом року не раз зверталися до Центроспілки СРСР з проханням надіслати літературу, кінофільми для обміну досвідом пропагандистської роботи та організації цієї роботи, підручники для вищих та середніх навчальних закладів, програми та інші матеріали «Допомога, — говорилося в одному з листів, — про яку ми просимо, буде цінною і матиме величезне значення для підвищення кваліфікації кадрів для болгарської кооперації, активно впливаючої на зусилля всього нашого народу, який будує соціалізм» [7, спр 863, арк 111, 118—120, 124].

Болгарські профспілки в червні 1948 р. надіслали Центроспілці СРСР 20 альбомів з фотокартками, у яких розповідалось про розвиток і діяльність кооперації. Вони запросили Центроспілку СРСР надіслати експонати на XII Міжнародну виставку в Пловдиві, відкриття якої планувалося на серпень-вересень. «Ми будемо щасливі, — зазначалося в листі, — якщо ви зможете надіслати експонати в наш виставочний павільйон на ярмарку». Центроспілка СРСР надіслала ряд експонатів, які були показані на виставці [7, спр 863, арк 91—92].

Слід зауважити, що Центроспілка СРСР, як правило, виконувала всі заявки болгарських кооператорів. Тільки в червні управління навчальних закладів Центроспілки СРСР надіслало велику посилку з літературою про радянську кооперацію, навчальні плани та програми для кооперативних навчальних закладів, а також тексти лекцій для заочних шкіл. У супровідному листі говорилося про те, що Центроспілка СРСР і надалі буде ділитися своїм досвідом роботи [7, спр 863, арк 3, 90, 95]. В наступні роки обмін літературою між радянськими та болгарськими кооператорами розширювався.

Співробітництво кооперацій СРСР та Болгарії в цей період особливо наочно виявилось у міжнародному аспекті. Воно здійснювалося через Міжнародний кооперативний Альянс, до керівних органів якого входили представники обох країн ще з довоєнних часів. Зміни міжнародної обстановки та співвідношення сил на світовій арені на користь соціалістичних країн позитивно позначилися на характері діяльності Альянсу. Значно виросла роль та значення масових кооперативних організацій Радянського Союзу, країн Центральної і Південно-Східної Європи, які внесли значний вклад у загальну перемогу над фашизмом [7, спр 851, арк 2, 22, 9].

Центроспілка СРСР в кінці 1944 р одержала запрошення з Болгарії, Югославії, Фінляндії, Швеції та інших країн прислати свої делегації для участі в роботі різних конгресів та обміну досвідом. У зв'язку з цим голова Центроспілки СРСР М. Сидоров писав до ЦК ВКП(б) «Президія Центроспілки вважає за необхідне, з метою зміцнення зв'язків з демократичними країнами, а також розширення нашого впливу на кооперативні організації цих країн, використати величезний інтерес, що виявляють до радянської кооперації шляхом розвитку наших відношень з цими організаціями» [7, спр 786, арк 11—12].

Значною подією у післявоєнному кооперативному русі стала конференція Міжнародного кооперативного Альянсу, яка відбулась у вересні 1945 р в Лондоні. Конференція обговорила роботу Альянсу в роки війни. І хоча в ній болгарські представники не брали участі (ім британські органи влади не дали в'їзних віз), їх інтереси гідно захищали радянські представники. «Радянська делегація висловлює жаль, — заявив М. Сидоров у своєму виступі, — що на цю конференцію не прибули кооператори Болгарії, Румунії, Югославії, Чехословаччини та інших країн». Він висловив надію на те, що на наступному засіданні ЦК Альянсу і конгресі будуть представлені всі країни, де є широкий кооперативний рух [7, спр 785, арк 1—2, 87, спр 851, арк 5].

В кінці 1945 р керівники Альянсу розіслали листи до кооперативних організацій різних країн, у яких просили висловити думку відносно проведення засідань ЦК, Виконкому та Міжнародного торговельного агентства у Швейцарії в січні 1946 р. Відповідаючи на це, Центроспілка СРСР висловила незгоду з такою пропозицією. Місцем скликання керівних органів, зазначалось у відповіді, може бути лише одна з країн, яка внесла найбільший вклад в розгром фашизму. В разі іншого рішення Центроспілка СРСР не буде брати участі в їх роботі [7, спр 787, арк 18, 33, 36]. Своєю стороною вона додержала. Не прибули до Швейцарії також і представники Болгарії, Польщі та ряду інших країн [7, спр 804, арк 61].

У березні 1946 р Виконком Альянсу, що зібрався в Копенгагені, обговорив повідомлення з Болгарії про роботу кооперації у воєнні та післявоєнні роки [7, спр 804, арк 61].

Значно поживилася діяльність жіночих кооперативних організацій У червні того ж року в Лондоні на засіданні комітету Міжнародної жіночої кооперативної гільди, де були присутні англійські, болгарські, польські, чехословацькі та інші представники, йшла мова про очищення комітету від реакційних елементів та приєднання жінок-кооператорок до антифашистського, антиімперіалістичного демократичного руху [7, спр 790, арк 59—60]

У жовтні 1946 р в Цюріху відбулась шоста конференція Міжнародної кооперативної жіночої гільди В ній взяли участь делегати Радянського Союзу, Польщі, Австрії, Бельгії, Ірландії та Шотландії Голова радянської делегації, начальник транспортного управління Центроспілки К Мітюріна у своєму виступі дала високу оцінку демократичним перетворенням, які відбулися в Болгарії, Югославії та Румунії, і висловила занепокоєння щодо становища жінок в капіталістичних країнах Під час зустрічі з головою гільди Е Фрейдліх вона розповіла про свою поїздку в Болгарію, про відновлення діяльності кооперації і її активну участь у відбудові зруйнованого господарства, а також про наявність великого інтересу кооператорів до діяльності міжнародних жіночих кооперативних організацій [7, спр 790, арк 56, спр 819, арк 2—3] Конференція в Цюріху прийняла ряд резолюцій, в яких підводилися підсумки роботи жінок-кооператорок, засуджувався фашизм в Іспанії, ставилось завдання зміцнення миру в усьому світі та ін [7, спр 795, арк 2]

Значною віхою у післявоєнному міжнародному кооперативному русі стало засідання ЦК Альянсу, що відбулося 10 жовтня 1946 р в Цюріху На той час Альянс об'єднував 100 млн кооператорів 19 країн [5]. Представник Бельгії Луї де Брукер, що виступив з доповіддю, наголосив на необхідності «співробітництва» кооперативів з урядом, незалежно від політичного ладу, він закликав «оберігати» інтереси виробництва від спаду, зробити натиск на парламент [7, спр 806, арк 105—118] Радянські та інші делегати рішуче виступили проти такого трактування головних завдань кооперативів, вважаючи це спробою підпорядкувати кооперативний рух інтересам великого капіталу Як приклад правильного розв'язання питання про відношення кооперації до уряду, її служіння народу була названа кооперація Болгарії та інших країн народної демократії «Кооперація, — зазначалося у заяві делегації СРСР, — не може співробітничати з державною владою, яка веде наступ на життєвий рівень трудящих, готує нові війни, веде боротьбу з її організаціями». В світлі цих зауважень радянської делегації в резолюцію були внесені відповідні доповнення [7, спр 806, арк 119]

Болгарські представники Г. Попов та І Палійський роздали учасникам засідання ЦК Альянсу матеріали про розвиток кооперації в своїй країні, про співробітництво з урядом Вітчизня-

ного фронту у відбудові народного господарства Вони розповіли про роль кооперації в господарській і культурній сферах життя Г Попов та І Палійський підтримували постійний зв'язок з радянською делегацією, координували з нею свою діяльність [5]

В Статут Альянсу за пропозицією слов'янських представників було внесено зміну поряд з англійською, французькою та німецькою офіційною мовою визнавалася й російська [7, спр. 803, арк 2, 80]

Незважаючи на правоопортуністичні тенденції у діяльності делегацій деяких західних держав, засідання ЦК в Цюріху прийняло ряд позитивних рішень Воно сприяло зближенню і встановленню співробітництва між слов'янськими та іншими коопераціями [7, спр 790, арк 59—60, 5]

В 1947 р Міжнародний кооперативний Альянс об'єднував близько 70 кооперативів у 23 країнах Демократичні сили в буржуазних кооперативах при активній підтримці радянських кооператорів боролися за те, щоб все більше організацій виступали проти «нейтральності» кооператорів у політичних справах, яку обстоювали праві сили. Ці та інші питання перебували в центрі уваги різних конференцій та з'їздів

На засіданні ЦК Альянсу в травні 1947 р та Виконкому у вересні того ж року розглядалися питання про анулювання заборгованості та сплату членських внесків коопераціями Франції, Болгарії, Індії та Угорщини, що виникла у роки війни Радянський представник підтримав прохання болгарських кооператорів, завдяки чому їх заява була задоволена Крім цього, на засіданні Виконкому були розглянуті питання про скликання чергового, XVII конгресу, звіти секретаріату про ставлення Альянсу до ООН, Всесвітньої федерації профсплоку, святкування Міжнародного кооперативного дня та ін Було також заслухано інформацію болгарських кооператорів про об'єднаний конгрес болгарської кооперації, який ліквідував роз'єднаність і створив Центральну кооперативну спілку Під час роботи Виконкому радянська і болгарська делегації діяли у тісному контакті [7, спр 851, арк 6, 8—10, 25, 67, 113]

У жовтні 1948 р відбувся XVIII конгрес Міжнародного кооперативного Альянсу, який проходив в умовах гострої напруженої боротьби Це було зумовлено значним зростанням прогресивних сил в усьому світі, могутності Радянського Союзу та зміцненням і розширенням демократії у країнах Центральної та Південно-Східної Європи Кооперативний рух став масовим і впливовим На засіданні конгресу радянська делегація, очолювана заступником голови Центроспілки СРСР М Сидоровим, при активній підтримці болгарських та інших делегацій виступила з викриттям реакційної політики деяких керівників Альянсу Їх гостро критикували за те, що Альянс не використав всіх можливостей у боротьбі за мир і демократію, не засудив «плану Маршалла», який поневолював європейські народи, не про-

тестував проти смертних вироків у Греції та Іспанії, не підтримував пропозиції про утворення єдиної кооперативної організації для Німеччини Радянська делегація та делегації інших країн соціалізму гостро засуджували антирадянський наклеп нового президента Альянсу В Гілла [7, оп. 23, од. зб. 62, арк 157—158, 256].

Таким чином, наведені факти переконливо свідчать про те, що у перші післявоєнні роки між радянськими та болгарськими кооперативами, при активній підтримці комуністичних партій та урядів були відновлені і швидко розвивалися різнобічні зв'язки та співробітництво. Радянські кооператори, і в першу чергу Центроспілка СРСР, надали значну допомогу і підтримку болгарським кооператорам, які вели мужню боротьбу з внутрішньою та зовнішньою реакцією, активно включились у відбудову народного господарства та дальшу демократизацію суспільного життя в країні.

Розвиток співробітництва таких масових організацій в обох країнах, як кооперація, позитивно впливав на розширення різнобічних зв'язків як у галузі політики, так і економіки, культури й науки. Форми й методи зв'язків були різноплановими і охоплювали також співробітництво в галузі міжнародного кооперативного руху.

У наступні роки співробітництво кооператорів СРСР та Народної Республіки Болгарії знайшло дальший розвиток і сприяло зміцненню дружби та довір'я між обома народами.

Список літератури 1 *Ленин В. І.* Повне зібрання творів 2 Труд, 1946, 26 лют 3 Отечествон фронт, 1947, 24 жовт 4 Кооперативен фронт, 1946, 24 жовт 5 Кооперативен фронт, 1946, 21 жовт 6 Центральний государственный архив Октябрьской революции, высших органов власти и органов государственного управления СССР (ЦГАОР СССР), ф 4459 7 Центральний государственный архив народного хозяйства СССР (ЦГАНХ СССР), ф 484, оп 6 8 Централен държавен архив на НРБ (ЦДА на НРБ)

Краткое содержание

Статья посвящена исследованию некоторых актуальных проблем истории послевоенного сотрудничества между советской и болгарской кооперацией. Это сотрудничество способствовало перестройке болгарской кооперации на демократической основе, а в Международном кооперативном Альянсе — выходу Болгарии из международной дипломатической изоляции. Являясь массовыми общественными организациями, кооперативы содействовали установлению подлинно дружеских связей между двумя братскими народами.

Стаття надійшла до редколегії
19 травня 1979 р

С Л КАІРОВ, доц.,
Миколаївський пединститут

РОБІТНИЧИЙ КЛАС ЮГОСЛАВІЇ У АНТИФАШИСТСЬКОМУ ПОВСТАННІ 1941 р.

Повстання 1941 р в Югославі пов'язане з початком Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Воно є яскравою сторінкою боротьби народів Європи проти фашистських окупантів. Участь у цій боротьбі робітничого класу та його місце в ній — одне з найбільш актуальних питань визвольного руху югославських народів.

Воно ще не знайшло належного висвітлення у радянській та югославській історіографії спеціальних праць на цю тему нема, а в загальних зустрічаються лише короткі відомості про участь робітничого класу Югославії в повстанні 1941 р [2, 4, 11].

У процесі роботи над темою нами використані документи та матеріали військово-історичних і партійних архівів Югославії, а саме «Збірник документів і відомостей про Народню-визвольну війну югославських народів» та «Історичний архів Комуністичної партії Югославії» [5, 6].

На підставі вивчення згаданих джерел, а також спогадів активних учасників визвольної боротьби [13, 18] ми прагнули показати провідну роль робітничого класу Югославії у повстанні 1941 р, використання комуністами Югославії радянського досвіду боротьби з окупантами.

Народно-визвольний рух і соціалістична революція в Югославії були продовженням тривалої і самовідданої боротьби пролетаріату та його партії проти буржуазно-монархічної реакції за національне і соціальне визволення.

Початок Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу став сигналом до збройного повстання народів Югославії, у якому робітничий клас під керівництвом Комуністичної партії відіграв вирішальну роль. Відозва ЦК КПЮ від 22 червня 1941 р з приводу нападу фашистської Німеччини на СРСР [5, т I, кн 1, с 12—17] була звернена передусім до робітничого класу країни із закликом підтримати першу в світі державу робітників і селян — оплот світового пролетаріату. Робітники Югославії розуміли вирішальну роль батьківщини Великого Жовтня у загальній антифашистській війні та усвідомлювали, що наступив сприятливий час, щоб піднятися на визвольну боротьбу і разом з радянським народом розгромити фашистських загарбників, а заодно і своїх класових ворогів.

У відповідь на заклик своєї партії пролетаріат Югославії активізував боротьбу проти фашистських окупантів. З диверсійних груп і бойових десятків комуністи формували партизанські загони, основним ядром яких були робітники Белграда, Крагуєваца, Загреба, Любляни та інших промислових центрів [5, т I, кн 1, с 18—19, с 24—25, 13, с 8—9, 14, с. 103]. Велику

воєнно-політичну підготовку до збройного повстання провели суднобудівельники м Рієки та моряки Примор'я [18, кн 1, с 744, 746] Далматинські робітники Солінського промислового басейну, залізничники та рибалки м Спліта готували саботажі й диверсії проти італійських окупантів [18, кн 1, с 689, 723, 777, 817] Вони також вели інтернаціоналістську пропаганду за єдність із сербськими антифашистами та солідарність із радянським народом. Значну організаційно-політичну роботу в підготовці повстання здійснювали фабричні робітники і залізничники Сараєва, Дрвара та інших промислових міст Босні [18, кн. 1, с 253, 361, 477, 568]

Словенські пролетарі, які становили ядро Народно-визвольного фронту, у червні почали підготовку повстання насамперед в Любляні, Маріборі та інших промислових містах Словенії. Так, шахтарі Трбовле влаштовували диверсії і саботаж і одночасно вели антифашистську агітацію [5, т. VI, кн 1, с 20, 31, 239]

Незважаючи на те, що Югославія була в основному аграрною країною, у партизанських загонах Сербії, Словенії і Далмації, особливо на початку повстання, робітники становили значну частину бійців, що свідчить про провідну роль пролетаріату в національно-визвольній боротьбі та революції. Так, до кінця жовтня 1941 р партійна організація КПЮ Белграда направила до Посавського, Космайського, Валецького і Шумадійського партизанських загонів 1500 робітників [5, т I, кн 2, с 329]. У другій роті Космайського загону на 29 вересня 1941 р з 65 партизанів 33 були робітниками [5, т I, кн 1, с 144]. На 4 жовтня в другому батальйоні Посавського загону серед 489 партизанів налічувалось 194 робітники, що становило майже 40%. Четверта рота цього батальйону мала 71 бійця, з них 41 були робітниками [5, т I, кн 1, с 168—169]. Болевацький загін, сформований з шахтарів, налічував 450 партизанів [5, т I, кн 2, с 329]. У листопаді 1941 р Крагуевацький загін мав майже 600 робітників [13, с 473]

Від далматинського промислового міста Спліта до партизанів приєдналося понад 100 робітників [3, 1966, 15 VI]. Частина з них загинула в тяжких боях, а більшість відійшла в Боснію. До кінця 1941 р в Шибеніксько-Задарському загоні налічувалося 150 робітників [15, с 470—473]. Суднобудівельники Соліна послали до партизанів 215 робітників [15, с 468]

У Словенії до кінця 1941 р Люблянський партизанський батальйон мав 200 робітників [13, с 583]. В індустріальній Штірії комуністи на початку липня того ж року створили Похорську роту, до якої було зачислено 70 шахтарів [3, 1966, 18 VII, 5, т VI, кн 1, с 60]. В цілому з 2058 партизанів Словенії 908 були робітниками [16, с 225]. Таких прикладів можна навести дуже багато [5, т I, кн 1, с 300, 6, с 193, 210 та ін].

Робітничі підрозділи у промислових районах формувалися також за фаховим принципом: залізничний батальйон, роти ли-

марів, зброярів, взуттєвиків, пекарів та ін [5, т I, кн 1, с 126, 259, 6, с 242, 299]

Ці факти свідчать про авангардну роль пролетаріату в партизанських загонах.

Таким чином, перші загони формувалися в основному з робітників, а потім поповнювалися селянами Робітничі взводи і роти становили основу Посавського, Космайського, Крагуевацького та інших партизанських загонів Пролетарі становили ядро загонів, вони були добре організованими і політично зрілими, а тому найбільш стійкими в боях Це визначало дисциплінованість та боедатність партизанських загонів

Такі партизанські загони були спроможні вести активні бойові дії Вони брали участь у найбільш тяжких і складних воєнних операціях, що забезпечувало при масовій підтримці народу успіх повстання [5, т I, кн 1, с 144, 168, 289—294 і наступні]

Свідчення про героїчну боротьбу пролетарів можна знайти на сторінках газети «Борба», в якій повідомляється про активізацію бойових операцій в Сербії, Хорватії, Словенії і Боснії [6, т I, кн 1, с. 213, 281, 332] Наприклад, сербські робітники-партизани завдали поразки німецьким окупантам біля міст Валево і Кралево, знищивши 300 гітлерівців і підбивши два танки [6, т I, кн 1, с 115, 191, 302], 7 листопада крагуевацькі пролетарі 2-го Шумадійського загону у боях проти окупантів і квіслінгівців пустили під укіс два поїзди і бронепоїзд Белградські робітники Посавського загону також завдали серйозної поразки гітлерівцям [6, т I, кн 1, с 214, 232] А гірники Копаоніцького загону розгромили біля Лопатиці та Рашки німецьких фашистів, які в паніці втекли Шахтарі-партизани зірвали видобуток руди і вугілля у містах Трєпчі і Білому Брдо [6, т I, кн 1, с 251, 298, 299] Партизани-робітники розгромили також четників на підступах до Ужице, роззброїли їх в Чачці, Любовні і Байній Башті, звільнили Пожегу, захопивши при цьому 400 чоловік в полон [6, т I, кн 1, с 193, 225, 258].

Пролетарі Хорватії і Далмації піднімалися на повстання, влаштовуючи диверсії на залізницях і шосейних шляхах, активізуючи бойові операції Так, хорватські партизани біля міста Сисак знищили 40 усташів і жандармів Далматинські робітники-партизани ввійшли в Спліт і знищили близько 30 окупантів [6, т I, кн 1, с 160, 228, 280]. На залізниці Спліт—Загреб незабаром після 7 листопада партизани висадили в повітря італійський військовий ешлон, в результаті чого було вбито і поранено 200 окупантів, пущено під укіс поїзди також і на інших залізницях Хорватії [6, т I, кн 1, с 323, 331]

Боснійські партизани-гірники і селяни оточили Сараєво, збили шість фашистських літаків, звільнили значну територію Словенські партизани-шахтарі Трєбвле, Камніка і Шоштани вбили 110 і поранили 200 гітлерівців, а також вивели з ладу два промислові підприємства [6, т I, кн 1, с 212, 226, 286].

Успішна партизанська війна югославського народу знаходила палку підтримку радянського народу [6, т I, кн 1, с 260, 321] Однак у цій боротьбі партизани і мирне населення зазнавали великих втрат Так, 21 жовтня 1941 р з 10 тис заарештованих жителів міста Крагуеваца було розстріляно 7300 чоловік За повідомленням Верховного штабу партизанських загонів Югославії від 24 жовтня 1941 р в місті Кралево фашисти розстріляли 1700 робітників [5, т I, кн 1, с 225, 230, 231, 260, 261, 6, т I, кн 1, с 208, 266—268, 345; 13, с 470] Це підтверджується також даними окупантів

Так, командування німецьких військ 30 жовтня теж повідомило про розстріл робітників-комуністів у Крагуеваці [5, т I, кн 1, с 571, 574, 575, т II, кн 1, с 95] Інші документи фашистів свідчать про відправку кількох десятків тисяч в'язнів у концтабори смерті та про страту партизанів Наприклад, 22 жовтня гітлерівці розстріляли в Кралево 2300 патріотів, а 26 листопада німецьке командування окупаційних військ у Сербії оголосило про розстріл 500 шахтарів з Рудника [5, т I, кн 1, с 610, 634]

Перед розстрілом у Крагуеваці партизани-комуністи своєю героїчною поведінкою підбадьорювали народ, піднімали його бойовий дух Так, металіст Тоза Драгович перед розстрілом заявив «Напийтеся сербської крові, фашистські пси, все рівно Червона Армія і наші партизани вас скоро знищать! Хай живе Радянський Союз!» Металург Душан Бокан, вийшовши уперед, вигукнув «Вбивайте, погані пси, але Сербія буде вільна Хай живе Комуністична партія Югославії» [9, с 92]

Кривавий терор гітлерівських окупантів і зрадників не зміг зломити полум'яного патріотизму та активної участі робітничого класу у визвольному, революційному повстанні

Про бойовий героїзм партизан-робітників свідчить, наприклад, подвиг Ужицького робітничого батальйону при обороні міста наприкінці листопада 1941 р Самовіддана боротьба до останнього бійця дала можливість командуванню вивести поранених, штаби та все керівництво визвольного руху, затримала натиск великих сил гітлерівців і завдала їм великих втрат [12, с 281—288, 18, кн 3, с 28—29]

Зважаючи на авангардну роль робітничого класу у визвольній боротьбі та революції в Югославії, Політбюро ЦК КПЮ на засіданні 7 грудня 1941 р рекомендувало формувати робітничі роти та батальйони з людей, які вже відзначилися при обороні Ужицької республіки і були ядром Ужицького, Космайського, Посавського та інших партизанських загонів [12, с 284—288] Ці загони зберегли пролетарське ядро, революційну дисципліну [5, т II, кн 1, с 289—295] За рішенням ЦК КПЮ і наказом Верховного штабу в містечку Рудо 21 грудня 1941 р з 7 кращих робітничих батальйонів була сформована 1-ша пролетарська ударна бригада [5, т II, кн 1, с 113] До її складу входили батальйони Крагуевацького, Шумадійського, Кралевацького

партизанських загонів, Белградський батальйон Посавського загону, Черногорський, Ловченський, 2-й Черногорський і Боснійський батальйони [5, т I, кн 1, с 321, 9, с. 94, 98, 13, с. 16, 474], що фактично було втіленням бойової, інтернаціональної єдності народів Югославії Бригада налічувала понад 2 тис бійців [9, с 97]

З'єднання очолив колишній командир Посавського загону і учасник боротьби за захист Іспанської республіки Коча Попович [2, с 61, 11, с 52], політкомісаром став белградський робітник Ф Кляч-Фіча [5, т II, кн 1, с. 114]

Статут пролетарських народно-визвольних бригад, розроблений Верховним штабом в кінці 1941 р, підкреслював, що «своєю власною самовідданістю, згуртовуючи навколо себе всі вільнолюбні та прогресивні верстви населення, пролетарські бригади становлять ядро майбутньої народної армії» [5, т. II, кн 1, с 135—136, 9, с. 95, 98] Завданням пролетарських бригад було розширення визвольного руху на всю країну. Звільнені промислові райони гірничорудної Боснії стали базою постачання і поповнення пролетарських бригад і новим політичним центром народно-визвольної боротьби та революції. На 1-шу пролетарську бригаду ЦК КПЮ і Верховний штаб поклали обов'язок вирішувати найбільш відповідальні завдання. Так, пробиваючись у Боснію, бригада 22 грудня 1941 р завдала поразки трьом колонам італійських фашистів і четникам біля містечка Рудо, вбивши 200 і взявши в полон 116 окупантів, у тому числі чотирьох офіцерів, захопивши п'ять мінометів, 11 кулеметів, багато боеприпасів та ін Здобувши першу значну перемогу над італійськими фашистами і четниками, пролетарці подали допомогу повсталим боснійським гірникам і селянам, одержали ще кілька перемог [5, т I, кн 1, с 322, 323, т II, кн. 1, с 118, кн 2, с 108—110, 133, 138, 151, 162, 9, с 94, 99, 10, с 371] Робітники, що залишалися на окупованій території, також брали активну участь у русі Опору, надаючи всебічну допомогу партизанам Вони відмовлялися працювати на підприємствах, чинили саботажі та диверсії [13, с 431] Так, з 12 тис робітників військового заводу в Крагуеваці працювало близько 700 [13, с 430] Вони, головним чином, постачали партизанів зброєю [13, с 436 і наступні] У Смедеревському районі 500 робітників брали активну участь в організації народної допомоги [13, с 575] Таким чином, авангардна роль робітничого класу відчувалася скрізь [5, т I, кн 1, с 175, 179, 180, 191]

Робітничий клас і партія комуністів відігравали керівну роль у Народно-визвольному фронті (НВФ) і його комітетах [5, т I, кн 1, с 203—204] Шляхом розширення мережі комітетів НВФ по всій країні Компартія боролася за зміцнення союзу робітничого класу з селянством та іншими демократичними силами [5, т I, кн 1, с 37, 42, 47, кн 2, с 42, 78, 175, 253]

Пролетаріат і його партія за допомогою НВФ намагалися залучити до боротьби проти окупантів і квіслінгівців залишки

опозиційних буржуазних партій, демократичних організацій та патріотичних груп, окремих прогресивних діячів буржуазної інтелігенції. Проте абсолютна більшість югославської буржуазії була настроєна контрреволюційно. Враховуючи контрреволюційність буржуазії, її антикомуністичні настрої, пролетаріат і його партія керувалися вказівками В. І. Леніна про те, що в епоху імперіалізму буржуазія, в силу своєї непослідовності та реакційності, не може і не бажає брати активну участь у збройному повстанні та доведенні його до остаточної перемоги, не підтримує боротьбу селянства, відчуває страх перед робітничим класом і йде на змову з реакцією [1, т. 11, с. 24, 25, 34, 35, 39, 43].

Виходячи з досвіду російських революцій, необхідності союзу робітників і селян у народно-визвольному русі та в діяльності НВФ, Комуністична партія керувалася вказівкою В. І. Леніна про те, що в Росії (як і в Югославії) «пролетаріат не становив більшості народу. «Народна» революція, яка втягне в рух дійсно більшість, могла бути такою, лише охоплюючи і пролетаріат і селянство. Обидва класи і становили тоді «народ» [1, т. 33, с. 37—38]. Боротьба проти контрреволюційної буржуазії й антикомуністичної діяльності реакційних класів сприяла поглибленню народної революції.

Надзвичайно важлива у повстанні 1941 р. роль робітничого класу і його партії в організації народної влади та здійсненні нею соціально-економічних заходів.

Робітники боролися за ліквідацію буржуазних органів влади, ізоляцію або послаблення впливу залишків буржуазних партій на селянські та міські дрібновласницькі маси. При цьому КПЮ використовувала досвід Рад революційної Росії, ленінське положення про знищення експлуататорської машини силою союзу робітників і селян «Обидва класи об'єднані тим, що «бюрократично-військова державна машина» гнітить, давить, експлуатує їх. *Розбити цю машину, зламати її* — такий справжній інтерес «народу» [1, т. 33, с. 38].

Органи нової влади, зокрема Крайовий Народно-визвольний комітет Сербії, очолювали комуністи, переважно представники робітничого класу [7, с. 366]. За допомогою народно-визвольних комітетів, які спиралися на партизанські загони як збройну силу повсталого народу і органів революційної влади, пролетаріат і його партія керували масовим визвольним рухом [5, т. III, кн. 1, с. 368—369]. Організуючи передвиборні конференції, збори та інші політичні заходи, Компартія згуртовувала маси навколо робітничого класу, мобілізуючи їх на визвольну війну [5, т. III, кн. 1, с. 369—370].

З метою ідейно-політичного виховання мас робітники організували демонстрації і мітинги. Наприклад, демонстрації були проведені 27 вересня і 18 жовтня 1941 р. в Ужичі [6, с. 40, 59, 91]. Робітники цього міста друкували орган ЦК КПЮ газету «Борба», політичну та художню літературу. В Ужичі та ін-

ших визволених містах була відзначена 24-та річниця Великого Жовтня, пропагувалися успіхи соціалістичного будівництва в СРСР [6, 149—158, 168—185, 195—206]. Таким чином, в організаційно-політичній діяльності робітничого класу та його партії було використано багатий досвід КППС [6, с. 147, 243]. Пролетарі Югославії та КПЮ вірили в перемогу Батьківщини Великого Жовтня у війні проти фашистської Німеччини та були впевнені в кінцевому успіху народно-визвольної війни свого народу [6, с. 11, 152, 163, 208, 243, 3, с. 18—22, 29]. Під час проведення численних політичних заходів на звільненій території партійні працівники та робітники розповідали про вирішальну роль у війні першої соціалістичної держави — Радянського Союзу, робітники і селяни якого вели героїчну боротьбу проти фашистських загарбників, завдаючи їм нищівних ударів. Це сприяло мобілізації трудящих на подання результативної допомоги партизанам [5, т. I, кн. 1, с. 170, 175, 179, 180, 191]. З метою подолання недоліків в ідейно-політичній роботі з селянами ЦК КПЮ провів спеціальні конференції в Ужицькому окрузі [6, с. 211, 271].

Робітничий клас і його партія здійснювали політичне керівництво селянством, спираючись не тільки на парторганізації і штаби партизанських загонів, а й на нові органи влади, які організаційно-політичну діяльність підкріпляли заходами в соціально-економічній галузі.

Організуючи господарське життя Ужицької республіки, робітники ввели до ладу військовий завод, текстильну фабрику, майстерні одягу та взуття, транспорт, налагодили торгівлю, охорону здоров'я, забезпечували роботою населення міст [3, 1967, 21. IX, 6, с. 197, 12, с. 152, 352].

З метою посилення допомоги потерпілим від війни проводився збір коштів у народно-визвольний фонд [5, т. I, кн. 2, с. 180—182, 6, с. 20, 25, 132, 194]. Так, робітники Белграда створили в окупованому місті фонд допомоги партизанам [8, с. 198].

Ще активнішу участь у цій справі брали робітники звільнених областей і районів країни. Так, «Борба» від 21 жовтня 1941 р. повідомляла про те, що в Ужиці першими відгукнулися на заклик Народно-визвольного комітету міста близько 150 робітників текстильної майстерні. Вони віддали одноденний заробіток у фонд визвольної боротьби, а робітниці цього ж підприємства, крім того, взяли додаткове зобов'язання робити шкарпетки та джемperi для партизанів. Високу класову свідомість продемонстрували робітники партизанської майстерні, які відмовилися від зарплати [5, т. I, кн. 1, с. 213, 6, т. I, кн. 1, с. 31, 59].

За прикладом радянських трудящих робітники Ужицької республіки включилися у патріотичний почин трудового тижня на допомогу партизанам [5, т. I, кн. 1, с. 230, 6, с. 91, 288]. Робітники Західної Сербії забезпечували партизанів зброєю. Так, воєнний завод в Ужиці випускав щоденно 400—450 гвинтівок і

боєприпаси [13, с 11] За два місяці існування партизанської республіки тут було виготовлено 16 500 гвинтівок, 300 мінометів і 2,7 млн патронів, відремонтовано 4500 гвинтівок, 300 кулеметів та іншу зброю [17, с 55]

Таким чином, допомога робітників партизанам надходила весь час і у великій кількості Від неї значною мірою залежав успіх повстання Революційна діяльність органів народної влади сприяла підвищенню авторитету пролетаріату та Комуністичної партії [13, с 68—69]

Щоб забезпечити успішне виконання соціально-економічних заходів, охорону життя і власності громадян, підтримання порядку, одночасно з народними судами та органами безпеки в Ужице була організована рота робітничої міліції, яка вела боротьбу проти мародерів, спекулянтів та п'ятої колонії, конфіскувала майно ворогів народу [5, т I, кн 1, с 38, 42, 49, 6, с 42, 57, 75, 131].

Так, разом з партизанськими загонами і народно-визвольними комітетами робітничої міліції, народні суди та органи безпеки були елементами нового державного апарату, який замінив буржуазно-монархічний Це була одна з форм здійснення ленинської ідеї революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства [1, т II, с 27, 40, 44, 45] у новій конкретно-історичній обстановці народної революції, коли авангард пролетаріату, керуючи визвольним рухом, спирався на озброєні маси, на повстання [1, т III, с 38—40]

Соціально-економічні й організаційно-політичні заходи сприяли зростанню революційної свідомості трудящих, зміцненню союзу робітників і селян, мобілізації мас на визвольну боротьбу

Таким чином, пролетаріат і його партія згуртовували маси у єдиний Народно-визвольний фронт, ядром якого був робітничий клас у союзі з трудовим селянством під керівництвом КПЮ Він здійснював роль гегемона у визвольному русі Так, робітничий клас та Компартія, спираючись на революційно-демократичні органи влади, успішно здійснювали керівництво народно-визвольною боротьбою і революцією, боротьбою за національне і соціальне визволення, проти фашистських окупантів та реакційної югославської буржуазії [9, с 61].

Список літератури 1 *Ленин В І* Повне зібр творів 2 *Бейліс О С* Новітня історія Югославії (1918—1974 рр) — Львів, 1975 3 *Борба* 4 *Губіанський Л Я* Развитие югославской революции в ходе народно-освободительной войны и борьбы за окончательное утверждение новой Югославии — В кн Из истории народно-демократических и социалистических революций в странах Центральной и Юго-Восточной Европы — М, 1977 5 Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа. Београд, Војноист инст 1949—1954 6 Историјски архив Комунистичке партије Југославије Београд, т I, кн I (Борба, 19 октобра—25 новембра, 1941), 1949 7 *Марјановић Ј* Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941 — Београд, 1963 8 *Марјановић Ј* Београд — Београд, 1964 9. Пети конгрес Комунистичке партије Југославије — Београд, 1948, 10 Пре-

глед историје Савеза комуниста Југославије, Ин-т за изучавање радничког покрета — Београд, 1963 11 *Славин Г. М.* Освободительная война в Югославии — М, 1965 12 Ужиче 1941. Устанак у Ужичком крају — Београд, Војно дело, 1961 13 *Četrdeset godina* Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta — Beograd, Kultura, Knj 5 1941—1945, 1961. 14 *Četrdeset prva* Ustanak naroda Jugoslavije — Beograd, Mlado pokolenje, 1961 15 *Gizdić D.* Dalmacija 1941 Zagreb, 27 Srpanj, 1957. 16 Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941—1945 Ljubljana, Vojaški zgodovinski in-ut JLA, 1977 17 *Oslobodilački rat* naroda Jugoslavije 1941—1945 I knj — Beograd, Vojnoist inst, 1957 18 Ustanak naroda Jugoslavije 1941 Zbornik Pišu učesnici — Beograd, Vojnodelo, 1962—1964.

Краткое содержание

В статье показаны различные аспекты руководящей роли рабочего класса и его партии в вооруженном восстании югославских трудящихся в 1941 г, использование ими советского опыта в решении военного, идейно-политического, социально-экономического и других вопросов народно-освободительной борьбы и революции в Югославии

Стаття надійшла до редколегії
22 берез 1979 р

*М. М ШВАГУЛЯК, ст наук співроб.,
Інститут суспільних наук АН УРСР*

ПОЛЬСЬКО-НІМЕЦЬКЕ ЗБЛИЖЕННЯ 1933—1934 рр. І ЕКСПАНСІОНІСТСЬКІ ПЛАНІ НІМЕЦЬКОГО ФАШИЗМУ

Польсько-німецьке зближення, що було оформлено в декларації про ненапад від 26 січня 1934 р, виявилось змовою двох реакційних режимів — польської санаци та німецького фашизму, в якій кожна з сторін мала на меті свої імпералістичні інтереси У марксистській історіографії досить докладно висвітлені різні питання, зв'язані з укладенням цього зловісного пакту, який мав значний вплив не лише на розвиток взаємин Польщі та Німеччини, а й на всю сукупність міжнародних відносин в Європі Тому немає необхідності докладно зупинятися на всіх його аспектах Водночас деякі питання, у тому числі місце та роль антирадянських експансіоністських планів пилсудчиків і особливо гітлерівців в процесі зближення між Польщею та Німеччиною, потребують дальшого дослідження Все це і є темою нашої статті Істотну увагу автор приділив аналізу політики німецького фашизму, в якій поєднувалися дипломатичні акції, що мали на меті досягнення угоди з Польщею, із заходами по дальшому опрацюванню і конкретизації агресивних планів щодо країн Східної Європи

Перші кроки по шляху послаблення польсько-німецької напруженості та зближення були зроблені незабаром після захоплення влади у Німеччині нацистською партією. Прагнення до поліпшення відносин між обома країнами стали виявляти урядові кола і Польщі, і Німеччини Наявність таких настроїв у

гітлерівському кабінеті підтверджує в мемуарах тодішній німецький посол у Москві Дірксен. У розмові з ним Гітлер заявив «Якби нам вдалося досягнути угоди з Польщею! Пілсудський — єдина людина, з якою це можна здійснити» [14, с. 129].

Перші контакти між представниками Німеччини та Польщі мали з боку Німеччини характер зондування ґрунту для можливого зближення. Натяки на це містили висловлювання Гітлера польському посланникові Висоцькому під час прийому у президента Гінденбурга 8 лютого 1933 р.

Вісті про обережні спроби німецької сторони зблизити позиції обох держав надходили до Варшави з Женеви, де працювала міжнародна конференція з питань роззброєння. Генеральний секретар польської делегації на конференції Комарницький інформував міністерство закордонних справ, що під час розмови, яку він мав з головою делегації Німеччини Надольним 15 лютого 1933 р., останній особливо наголошував на лояльному щодо Польщі тоні своїх промов. Німецький дипломат обіцяв, що і «надалі ніколи не дозволить собі агресивних виступів щодо нас». На зміну в поведінці німецьких дипломатів звертав увагу в рапорті від 4 березня глава польської делегації Рачинський «Факт ухиляння Німеччини від нападок на Польщу в кожному разі не викликає сумнівів» [6, ф. 5, оп. 1, спр. 5, арк. 71, 125].

Німецькі аванси викликали прихильну реакцію у Варшаві. Правителі Польщі в цей час шукали приводу для зближення з Німеччиною. На початку квітня 1933 р. вони спробували встановити прямі контакти з керівниками «третього рейху». 4 квітня 1933 р. міністр закордонних справ Польщі Бек направив посланникові в Берлін Висоцькому таємну інструкцію підготувати зустріч віце-міністра закордонних справ Польщі Шембека з Гітлером [18, с. 42, 24, с. 49—50]. І хоч візит Шембека не відбувся (Висоцький вважав, що ситуація несприятлива для приїзду віце-міністра), прагнення пілсудчиків до ліквідації стану польсько-німецької напруженості і створення відповідних передумов для зближення не викликає сумнівів.

Через два тижні Висоцькому було наказано добиватися прийому в Гітлера [24, с. 52—53]. 2 травня відбулася зустріч між рейхсканцлером і польським посланником. На відміну від попередніх контактів, під час яких німецька сторона обмежувалася лише загальними заявами і натяками про миролюбні наміри щодо Польщі, на цей раз Гітлер запевняв Висоцького, що Німеччина не збирається порушувати «існуючі трактати» і вдаватися до насильницького розв'язання польсько-німецьких територіальних суперечок. Привертає увагу новий момент у німецькій тактиці — прагнення надати контактам між обома сторонами антирадянського спрямування. Під час розмови Гітлер заявляв польському дипломату «радянською загрозою», яка нібито становить дедалі більшу небезпеку для Європи і насамперед для Польщі [24, с. 52—54].

Через кілька днів нацистське керівництво дало новий доказ прагнення досягти зближення з Польщею на антирадянському ґрунті. Перебуваючи з візитом в Англії у травні 1933 р., керівник зовнішньополітичної служби гітлерівської партії А. Розенберг відверто говорив про можливість повернення Німеччині польського коридору і надання Польщі компенсації за рахунок Радянського Союзу і насамперед Української РСР [7, с. 590, 3, с. 18].

Перші вияви зацікавлення обох урядів у ліквідації стану напруженості між Польщею та Німеччиною породжували за кордоном численні чутки. Політики та преса висували різні здогади щодо можливого спрямування польсько-німецького зближення. Німецька сторона заохочувала всі ці чутки, надаючи їм вигідного для себе освітлення. Після зустрічі Висоцького з Гітлером 2 травня німецькі газети, а за ними і преса інших країн поширювали думку, що переговори носять антирадянський характер йдеться про повернення Німеччині територій, які відійшли до Польщі за Версальським договором, і надання Польщі «права» на загарбання Радянської України [18, с. 66]. Всі ці провокаційні чутки були значною мірою інспіровані керівництвом «третього рейху», яке хотіло в такий спосіб не допустити зближення між СРСР і Польщею, одночасно підштовхуючи пілсудчиків до угоди з Німеччиною.

Отже, весною 1933 р. склалися передумови для ситуації, про можливість якої ще за рік до цього говорив Е. Тельман: «Нагромадження німецько-польського конфліктного матеріалу може кінцем кінцем привести до того, що німецька і польська буржуазія спробують подолати свої власні суперечності на основі спільної боротьби проти Радянського Союзу» [22, с. 196].

Постає питання: що мала на меті кожна із сторін, йдучи на зближення?

Прихід до влади у Німеччині в січні 1933 р. нацистської партії означав зведення в ранг державної політики агресивного зовнішньополітичного курсу, основні напрями якого були визначені ще в 20-х роках у людиноненависницьких книгах та промовах верховодів фашизму. Поза увагою політичних діячів, у тому числі й польських, не могло залишитися прагнення гітлерівців направити свою загарбницьку політику на Схід з метою завоювання «життєвого простору». Так, у 1928 р. фашистській офіційній газеті «Фелькішер беобахтер» писала, що при майбутньому німецькому «натиску на Схід» «поляки повинні зникнути з їхньої теперішньої території заселення» [28]. Подібних заяв нацистських керівників та преси було чимало.

І після захоплення гітлерівцями влади у січні 1933 р. мали місце войовничі випадки, спрямовані проти СРСР та інших східноєвропейських країн. Особливо активізувалася пропагандистська кампанія під час підготовки виборів до рейхстагу, що відбулися у березні 1933 р. Відверто і різко прозвучало інтерв'ю Гітлера лондонській газеті «Санді експрес» 12 лютого. Фюрер

висловлювався, зокрема, за неминучість ревізії польсько-німецького кордону [31, с. 22].

Інтересам реваншу і майбутніх завоювань підпорядковувалася зовнішня політика фашистського уряду 7 квітня 1933 р уряд заслухав доповідь міністра закордонних справ Нейрата про майбутній зовнішньополітичний курс Німеччини. Останній проголосив, що одним з головних завдань країни є «ревізія східного кордону». Міністр говорив про «тотальне розв'язання» питання кордонів на Сході, підкресливши при цьому, що Німеччина не задовольниться «проміжними і частковими рішеннями». Перегляд кордонів, у тому числі німецько-польського, за допомогою сили відкладався на час, коли «Німеччина зміцніє у військовому, політичному та фінансовому відношеннях» [23, т. 1, с. 257].

Однак нацисти не збиралися пасивно чекати відродження масової армії. Зовнішня політика фашистської Німеччини була спрямована на створення сприятливих міжнародних умов для реалізації у майбутньому загарбницьких цілей німецького імперіалізму. На першому етапі вона переслідувала мету добитися скасування Версальського договору, в тому числі і статей, які накладали обмеження на переозброєння Німеччини. Гітлер прагнув послабити систему союзів, на яку спирався один з творців Версальського миру — французький імперіалізм. Користуючись методом поступового досягнення своїх цілей, він вирішив вивести з ладу спочатку Польщу, найбільш сильного в Східній Європі союзника Франції. «Завдяки союзові з нею (Польщею) і можливості використовувати її збройну силу, Франція тримала нас в кліщах», — так оцінював роль Польської держави в цьому союзі фашистський історик Фрейтаг-Лорінгховен [17, с. 37].

На дії нацистського керівництва чинив дедалі більший вплив також інший мотив — побоювання перед можливістю створення системи взаємодопомоги держав, яким загрожувала фашистська агресія. Воно з великим занепокоєнням стежило за активною діяльністю Радянського Союзу, спрямованою на згуртування держав з метою колективної відсічі агресивній політиці фашистської Німеччини. Враховуючи географічне положення Польщі, німецький уряд розумів, що східний сусід Німеччини міг би відіграти важливу роль в створенні та зміцненні колективної безпеки в Європі. Тому йдучи на зближення з «санацією», гітлерівці розраховували тим самим сприяти ізоляції Польщі від СРСР та Франції і перешкодити її вступу до системи колективної безпеки.

Для досягнення цих взаємозв'язаних цілей керівництво «третього рейху» вдавалося до спекуляції на антикомунізмі та імперіалістичних тенденціях у політиці польського уряду. Зміст розмови Гітлера з Висоцьким 2 травня 1933 р свідчив, що розпалювання антагонізму між капіталістичними країнами і соціалістичним Радянським Союзом ставало одним з основних ме-

тоді роз'єднання ймовірних противників Німеччини у майбутній війні

Характеризуючи підступну гру верховод «третього рейху», журнал «Коммунистический Интернационал» писав. «німецький фашизм виступає як відкритий пропагандист антирадянської інтервенції, вперто висувуючи план розв'язання суперечки між Німеччиною і Версальським блоком за рахунок Радянського Союзу (загарбання Радянської України)» [8, 1933, № 15, с. 4]

Піلسудчики не могли не знати про завойовницьку програму німецького фашизму, яка загрожувала самому існуванню Польської держави. Однак вони схильні були применшувати цю небезпеку, виходячи з помилкових оцінок Правителі Польщі відмовлялися розглядати нацистів як виразників і продовжувачів поглядів та ідей войовничого пруссацтва і пангерманізму. Загарбницькі плани, викладені в книгах та промовах провідних фашистів у 20-х роках, трактувалися польським правлячим табором як пропагандистські гасла, розраховані на завоювання впливу серед буржуазних та дрібнобуржуазних верств німецького населення. Слід зазначити, що подібну думку постійно навіязували в контактах з представниками Польщі керівники та дипломати «третього рейху»

Виражаючи точку зору урядових кіл Польщі, віце-міністр закордонних справ Шембек говорив у жовтні 1935 р. французькому послу у Варшаві Ноелю «Польсько-німецька угода стала реальністю з моменту приходу до влади Гітлера. Уряд Гітлера — єдиний з німецьких урядів, з яким ми змогли прийти до такого взаєморозуміння. З усіх урядових комбінацій в Німеччині він є для нас найбільш прийнятною» [6, ф. 2д, оп. 3, спр. 18, арк. 75—76]

Польські керівники не виключали можливості нацистської агресії на Схід, однак помилялися щодо строків майбутнього конфлікту. Їх висновки базувалися на недооцінці темпів та масштабів переозброєння Німеччини. Пілсудський, наприклад, виходячи з цих міркувань, вважав, що Німеччина буде в стані напасти на Польщу приблизно через 12 років [16, с. 175]. Подібної думки дотримувався і Бек. На зауваження радянського повпреда В. Антонова-Овсєєнка про цілковите замовчування польськими газетами форсованого відродження вермахту, висловлене Беку 5 січня 1934 р., останній зневажливо відповів «Е, ці озброєння — це все ще дрібниця!» [4, т. 17, с. 27]

Правителі Польщі відкидали можливість у найближчі роки розгортання нацистської агресії на Схід, у тому числі проти Польщі, ще й тому, що керівництво «третього рейху» мало намір захопити Австрію. Аншлюс Австрії, на думку Пілсудського та його оточення, повинен був покласти початок експансії Німеччини в бік Південно-Східної Європи, відвертаючи на кілька років увагу верховод фашизму від Польщі. Польський посланник у Москві Лукасевич, виражаючи ці настрої правлячої вер-

хівки, заявив 23 березня 1933 р наркому закордонних справ СРСР М Литвинову, що польський уряд не має «принципових заперечень» проти аншлюсу Австрії [4, т 16, с 183]

Аналізуючи політику польського санаційного режиму, логічним розвитком якої було зближення з Німеччиною, слід відзначити її антирадянське спрямування. Значний вплив на східну політику правлячого табору Польщі в 20—30-х роках мала концепція так званого «прометеїзму», що відбивала погляди та прагнення сил крайньої реакції. Суть «прометеїстської» ідеології та програми зводилася до намірів сприяти розпадові Радянського Союзу на численні держави, які в кінцевому підсумку підпали б під вплив буржуазно-поміщицької Польщі. Центральне місце в просторікуваннях пілсудчиків займало «обґрунтування» права на приєднання до Польщі Радянської України. Свої імперіалістичні зазіхання на УРСР та інші радянські землі вони виводили з тези, що ці території нібито перебувають в «сфері інтересів» Польщі. Навесні 1933 р Пілсудський заявив, що «природні поривання Польщі протягом століть постійно спрямовані на Схід і насамперед в бік Чорноморського узбережжя» [16, с 181]. Панівні класи Польщі мріяли про створення «Великопольської держави», володіння якої простяглись би від Балтійського до Чорного та Каспійського морів [30, с 210, 212].

«Прометеїсти» мали намір надати новій колонізаторській політиці форми «польсько-української федерації» [13, с 178—181]. Для реалізації своїх антирадянських агресивних планів польська реакція сподівалася використати поряд зі своїми збройними силами різні контрреволюційні організації, що були під час громадянської війни розгромлені та викинуті за межі Радянської країни.

Ідеологи санації не виключали можливості укладення з Німеччиною союзу для спільної антирадянської агресії, однак більш бажаним результатом польсько-німецького зближення для них було забезпечення Польщі західного тилу. Думка про створення «Великої Польщі» не давала спокою верховодам країни «На Росію я піду сам» [5, с 372]. Ця заява Пілсудського наочно свідчить про те, наскільки антикомунізм і великодержавні марення запаморочили голови правителям Польщі.

Гітлерівський уряд був обізнаний з антирадянськими настроями та експансіоністськими планами правлячої верхівки Польщі. Використовуючи ці обставини, нацисти в процесі поступового поліпшення польсько-німецьких відносин, що намітилося з осені 1933 р, намагалися посіяти недовір'я між Польщею та іншими європейськими державами і особливо СРСР. Під час розмови Бека з Геббельсом, яка мала місце у жовтні 1933 р в Женеві, гітлерівський міністр пропаганди говорив про можливість проведення «спільної акції на Сході, зокрема на Україні» [20, с 142].

15 листопада 1933 р Гітлер прийняв польського посланника Ліпського Фюрер запевняв, що німецький уряд не виношує планів насильної ревізії кордонів між обома державами Він гостро нападав на Радянський Союз, проголошуючи антикомунізм основою спільних інтересів санації та фашизму «Польща є форпостом проти Азії, — твердив Гітлер — Знищення Польщі стало б нещастям для держав, які внаслідок цього опинились би в сусідстві з Азією Інші держави зобов'язані розуміти цю роль Польщі як форпоста» [27, с 102]

Бачачи, що антикомуністичні заяви викликають глибокий резонанс у польського керівництва, нацистські верховоди спритно продовжували свою гру Міністр закордонних справ Німеччини Нейрат 8 січня 1934 р змалював польському посланнику «жахи», які чекають Польщу в разі її зближення з СРСР У рапорті міністерству закордонних справ про цю зустріч Ліпський резюмував « у всіх розмовах, які я вів протягом останніх місяців, чи то з канцлером Гітлером, чи то з іншими членами уряду, як Геббельс, Дарре і Герінг, постійно вони порушували питання про більшовизм та Росію» [24, с 126]

Напередодні підписання декларації 25 січня 1934 р відбулася нова зустріч Гітлера з Ліпським Основна частина розмови мала антирадянський характер Гітлер знову повторив свої твердження про небезпеку, яка нібито загрожує з боку СРСР та комунізму [28, с. 165].

Атмосфера таємничості, в якій відбувалися польсько-німецькі переговори восени 1933 р, породила у політичних колах та пресі різних країн підозру про можливість укладення між обома урядами антирадянської угоди За повідомленням польського посла в Англії Скірмунта, керівні діячі ліберальної партії говорили про війну проти СРСР, яку підготовляють Гітлер і Пілсудський [1, с. 63]

Прагнучи загострити відносини між СРСР і Польщею, нацисти вирішили водночас активізувати антирадянську підривною діяльність та пропаганду українських буржуазних націоналістів Плацдармом цих акцій мала служити Західна Україна На засіданні «проводу» ОУН у липні 1933 р. обговорювалося питання про можливість організації терористичних актів проти радянських дипломатів, які ускладнили б польсько-радянські взаємини [12, № 266, арк 93] У грудні 1933 р, коли переговори про укладення пакту між Німеччиною і Польщею наближалися до завершення, гітлерівці викликали до Берліна керівника ОУН Коновальця. Він мав зустрічі з представниками зовнішньополітичної служби фашистської партії, командуванням рейхсверу та начальником гестапо Дільсом Перед націоналістами було поставлене завдання посилити терористично-диверсійну роботу проти Радянського Союзу, обмежуючи водночас антипольські дії Вимога фашистських бонз створити на Волині осередки для засилання агентури на територію УРСР повинна була, за їхніми розрахунками, породити в Радянського уряду підозру, що

польські власті причетні до оунівських диверсій [12, № 266, арк 163—164, 21, с 128].

26 січня 1934 р відбулося підписання польсько-німецької декларації про незастосування сили. В тексті декларації було невизначене зобов'язання вирішувати всі спірні питання шляхом «безпосередніх переговорів», уникаючи при цьому «застосування сили» [26, 1934, 27 І]

Спираючись на положення цього документа, пілсудчики вважали свою країну гарантованою від фашистської агресії. Офіційна «Газета польська» розцінювала пакт з Німеччиною як «серйозний» крок до «досягнення тривкого миру на польсько-німецькому кордоні» [26, 1934, 27 І]. Польський міністр закордонних справ Бек заявив наркомуні закордонних справ СРСР М. М. Литвинову під час переговорів у Москві в лютому 1934 р, що «він не бачить в даний час небезпеки з боку Німеччини або взагалі небезпеки війни в Європі» «Доводиться робити висновки, що Польща вважає себе на найближчий час забезпеченою з боку Німеччини», — резюмував М. М. Литвинов [4, т 17, с 133, 139]

Керівництво «третього рейху» розцінювало пакт з Польщею як тактичний маневр «Всі угоди з Польщею мають лише тимчасове значення, — заявляв Гітлер — Я й не думаю про серйозну угоду з нею. Я не збираюся з кимось ділити могутність» [19, с 113]. Виношуючи плани встановлення свого панування на континенті, нацисти відкидали будь-який варіант розширення та зміцнення польської держави, яка, за їхніми розрахунками, мала бути знищена. З таких позицій і підходили гітлерівці до оцінки польсько-німецького пакту. Направляючи в листопаді 1933 р послови у Варшаві Мольтке проект польсько-німецької заяви, міністр закордонних справ Німеччини Нейрат зробив застереження, що текст цього документа «аж ніяк не містить визнання сучасного німецького кордону на сході» [25, с 48]. Ревізія східного кордону Німеччини і війна проти Польщі надалі залишалися однією з цілей зовнішньої політики фашизму.

Згубність політики пілсудчиків насамперед для долі своєї країни викривали комуністичні партії. П. Тольятті з трибуни VII конгресу Комінтерну застерігав «Цілком очевидно, що коли б німецькому фашизму вдалося за допомогою польського фашизму укріпитися в Європі і здійснити хоча б частину своїх територіально-загарбницьких прагнень, то долі польського народу ніяк не можна було б позаздрити. Досить мінімуму далекоглядності, щоб бачити наперед, що нинішні господарі Німеччини можуть тільки ще раз поставити під запитання національну незалежність польського народу і ще раз піддати його загрози насильного розділу» [10, с 270]

Укладення польсько-німецького пакту полегшувало гітлерівцям підготовку антирадянської агресії. Керівництво «третього рейху» зображало підписання декларації як «вклад в збере-

ження загального миру» [29, с. 163]. В інтерв'ю лондонській «Дейлі мейл» в лютому 1934 р. на запитання кореспондента, чи не означає польсько-німецький пакт основу антирадянської агресії, Гітлер відповів «Що? Ми повинні захопити землі Росії? Сміхотворно!» [2, с. 365].

Факти свідчать, що пакт 1934 р. служив нацистам для маскування форсованого переозброєння та дальшого розроблення своїх завойовницьких планів.

Під прикриттям пацифістської демагогії і дипломатичних контактів з Польщею гітлерівці уточняли та конкретизували загарбницькі наміри щодо України та інших радянських республік. Усі ці дії не могли пройти повз увагу іноземних дипломатів. Колишній генеральний консул США в Берліні Дж. Мессерсміт свідчив на Нюрнберзькому процесі: «З самого початку в 1933 році і навіть ще перед приходом до влади видні нацистські діячі говорили відверто про Україну, що «вона повинна бути нашою житницею» і про те, що «навіть маючи Південно-Східну Європу під своїм контролем, Німеччина потребує більшої частини України і повинна мати її для того, щоб бути в стані постачати продовольством населення Великої Німеччини» [9, с. 172].

На службу агресивних планів німецького імперіалізму був поставлений пропагандистський апарат. Навесні 1933 р. керівні інстанції фашистської партії розглядали питання про активізацію антирадянської пропаганди, головне вістря якої було б спрямоване проти Української РСР [12, № 266, арк. 43]. Нацистські власті вирішили розширити діяльність так званого «Українського наукового інституту», який ставав одним із основних осередків фабрикування антирадянських наклепів [11, № 2266, арк. 10—106].

Заохочуючи пілсудчиків до зближення з Німеччиною, гітлерівці обіцяли підтримати їх експансіоністські домагання на радянські, зокрема українські, землі. Після підписання польсько-німецького пакту нацисти продовжували гру на антирадянських ревізіоністських настроях санації. Так, під час свого візиту в Польщу в січні 1935 р. Герінг мав зустрічі з Пілсудським, Беком, представниками військового командування, яким від імені фюрера запропонував план спільного походу проти СРСР. За цим проектом «сферою польського впливу» повинна була стати Україна, а німецького — північно-західна частина Радянського Союзу [24, с. 230].

Намагання фашистського уряду надати політиці Польщі вигідного для себе спрямування давали очікувані результати. Правителі Польщі підтримували антирадянську політику керівництва «третього рейху», особливо його заходи проти створення системи колективної безпеки. В листі до заступника наркома закордонних справ СРСР Б. Стомонякова від 24 лютого 1935 р. радянський повпред у Варшаві повідомляв, що Польща «твердо дотримується пронімецької позиції в усіх європейських пи-

таннях і особливо в питаннях, що мають близьке відношення до нас» [4, т 18, с 136]

Однак заяви гітлерівців, які розпалювали апетити пілсудчиків на радянські землі, не відповідали їх справжнім намірам. Нацистське керівництво, відбиваючи прагнення монополістичної буржуазії та юнкерства Німеччини, не допускало думки про відмову від зазіхань на Україну та інші радянські республіки. Коли Раушнінг у розмові з Гітлером у січні 1934 р торкнувся питання про можливу компенсацію Польщі за її західні землі, маючи на увазі причорноморські райони СРСР, фюрер перебив його словами «Хай ці пани викинуть з своєї голови українські землі» [19, с 112]. Наприкінці лютого він виступив з промовою на нараді генералитету, в якій говорив про неминучість воєнних ударів на Сході і Заході з метою «здобуття нового життєвого простору» [15, с 368].

Отже, справжні цілі фашистського уряду були діаметрально протилежні тим обіцянкам, які він давав пілсудчикам. Спекулюючи на ревізйонізмі польських правителів, нацисти і не думали про задоволення їх територіальних претензій за рахунок СРСР. Експансія на Схід, загарбання територій Радянського Союзу повинні були, за розрахунками німецького фашизму, служити лише інтересам німецького імперіалізму. Аналіз політики гітлерівської Німеччини щодо Польщі у 1933—1934 рр показує, що експансіоністські плани фашистів при всіх їх дипломатичних комбінаціях залишалися незмінними.

Список літератури 1 *Климовский Д. С.* Зловещий пакт. Из истории германо-польских отношений межвоенного двадцатилетия — Минск, 1968 2 *Михутина И. В.* СССР и польско-германское сближение на рубеже 1933—1934 годов — Советское славяноведение 1973, № 6 3 *Шлепаков А.* В роки зростання воєнної небезпеки (1929—1940) — К., 1963. 4 Документи зовнішньої політики СССР — М., 1970, 1971, 1973 5 Документи и материалы по истории советско-польских отношений Т 6 — М., 1969 6 Историко-дипломатичний архів Міністерства закордонних справ СРСР 7 История дипломатии Т 3 — М., 1965 8 Коммунистический Интернационал 9 Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в семи томах Т 2 — М., 1958 10 VII Всесвітній конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. Доповіді і резолюції — К., 1935 11 Архів нових актів у Варшаві (АНА), фонд МЗС Польщі 12 АНА, фонд представництва Польщі при Лізі Націй 13 *Bocheński A.* Między Niemcami a Rosją — Warszawa, 1937 14 *Dirksen H.* Moskau Tokio—London — Stuttgart, 1950 15 *Domarus M.* Hitler. Reden und Proklamationen 1932—1945 Bd 1, 1. Halbband — München, 1965 16 *Breyer R.* Das Deutsche Reich und Polen 1932—1937 — Würzburg, 1955 17 *Freitag-Lorunghoven A.* Deutschlands Aussenpolitik 1933—1939 — Berlin, 1939 18 *Lapier K.* Pakt Pilsudski — Hitler — Warszawa, 1962 19 *Rauschnig H.* Gespräche mit Hitler — Zürich u. a., 1940 20 *Roos H.* Polen und Europa. Studien zur polnischen Aussenpolitik 1931—1939 — Tübingen, 1957 21 *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczy — Warszawa, 1972 22 *Thalman E.* Geschichte und Politik. Artikel und Reden 1925 bis 1933 — Berlin, 1973 23 Akten zur deutschen auswärtigen Politik. Serie C 24 Diariusz i teksty Jana Szembeka Т 1 — Londyn, 1964 25 Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges — Berlin, 1939 26 Gazeta Polska 27 Ursachen und Folgen Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart. Eine Urkunden- und Dokumentensammlung zur Zeitgeschichte Bd 10 — Berlin, 1965 28 Völkischer Beobachter, 1928,

31 жовт 29 Weltgeschichte der Gegenwart in Dokumenten Teil 1 — Essen, 1944 30 Pod znakiem odpowiedzialności i pracy — Warszawa, 1933 31 Wojciechowski M Stosunki polsko-niemieckie 1933—1938 — Poznań, 1965

Краткое содержание

В статье показаны место и роль антисоветских экспансионистских планов пилсудчиков и особенно гитлеровцев в процессе сближения между Польшей и Германией на рубеже 1933—1934 гг. Значительное внимание уделено анализу политики германского фашизма, в которой сочетались дипломатические акции, имевшие целью достижение соглашения с Польшей, с мероприятиями по дальнейшей разработке и конкретизации агрессивных планов в отношении стран Восточной Европы. Подчеркнуто, в частности, что намерения нацистов добиться уничтожения СССР, захвата Украинской ССР и других советских республик при всех их дипломатических комбинациях оставались неизменными.

Стаття надійшла до редакції
7 черв 1979 р.

*І І БЕЛЯКЕВИЧ, доц.,
Львівський університет*

ВЛАДИСЛАВ КОБИЛЯНСЬКИЙ — ПОЛЬСЬКИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТ, ПОБОРНИК ВЛАДИ РАД В КРИМУ

В Кобилянський був одним з багатьох польських інтернаціоналістів, які відіграли велику роль у боротьбі за владу Рад в Криму, і змщенні, в діяльності Радянської Республіки Тавриди. Фрагментарні дані про його революційну діяльність зустрічаються в роботах радянських істориків — Р. Вуля, Л. Волошинова, П. Каленченка, П. Надинського, автора цієї статті та польських вчених — В. Найдуса, І. Павловського та К. Собчака. Метою статті є висвітлення участі В. Кобилянського у боротьбі партії більшовиків за встановлення і змщення Радянської влади в Криму з осені 1917 до квітня 1918 р. В ній використані документи та матеріали, що зберігаються в кримських архівах, спогади, а також пресу.

Шістнадцяти років (у 1892 р.) В. Кобилянський вступив у польську робітничу партію «Другий Пролетаріат». Через рік за участь у робітничій демонстрації у Варшаві він був заарештований і провів три роки в десятому павільйоні столичної фортеці. Після ув'язнення його вислали у м. Верхоянськ Іркутської губернії. Там він захворів на туберкульоз. Після заслання В. Кобилянського знову заарештували за новим обвинуваченням і заслали на каторгу. Звідти він втік і деякий час перебував на нелегальному становищі в Самарі, займаючись революційною роботою. Згодом В. Кобилянський нелегально від'їздить в Австрію, потім перебирається до Швейцарії, Франції. Продовжуючи займатись революційною роботою, він періодично приїздить до Польщі.

В Кобилянський — видатний журналіст, один з керівників лівого крила ППС. Він зустрічався з В. І. Леніним. Перша світова війна захопила його в Італії. За антивоєнну пропаганду його заарештували у Флоренції і тримали деякий час в ув'язненні.

У 1917 р., після Лютневої революції, В. Кобилянський повернувся до Росії разом з першою групою політемігрантів. Стан здоров'я змушує його поселитися в Ялті. Тут він повністю віддається революційній роботі, спілкуючись з меншовиками-інтернаціоналістами [11, ф. 150, оп. 150, спр. 1064, арк. 1—2, 5, № 121, с. 125, 11, 10^а], свідомо виступає проти зрадників революції — есерів і меншовиків-оборонців, що засіли в Криму, поступово переходить на позиції більшовицької партії і зближується з Ялтинською організацією більшовиків [6, с. 158].

21 листопада 1917 р. * В. Кобилянський виступив із статтею «Що ж це?» в ялтинській газеті, яку редагував. Автор різко критикує місцеву буржуазну владу, яка прагнула ізолювати Крим від соціалістичної Росії, не дозволяла друкувати в місцевих газетах інформації про революційні події в Петрограді і в усій країні [8, 1917, 21. XI].

У статті «Бути чи не бути новому життю» В. Кобилянський писав про Велику Жовтневу соціалістичну революцію: «Почавши велику революцію в момент, коли вся Європа, весь світ, потопуючи в крові, хотіли зміцнити панування капіталу, — Росія увібрала в себе все світове надбання демократичних устремлень і, гордо відкинувши жалюгідну фразеологію європейських соціал-демократів і своїх плехановців, вступила на новий шлях не лише соціально-політичного перевороту, але і на шлях перевороту соціалістичного». Високо оцінюючи роль партії більшовиків як «виразника нужд і прагнень робітників», автор підкреслив, що перемога більшовизму — «це перемога революції, його загибель — загибель революції». Критично ставлячись до Установчих зборів, В. Кобилянський відмітив: «Ми повинні твердо пам'ятати, що лише в соціалізмі порятунок», і закликав вибирати відданих революції соціал-демократів, тих, хто «без оговорок виступає з соціалістичною програмою», адже тільки вони «здатні сприяти перемозі наших соціальних ідеалів» [8, 1917, 24. XI].

Другий з'їзд РСДРП(б) Таврійської губернії, що відбувся 23—24 листопада 1917 р., ухвалив почати видання партійного органу — газети «Таврическая правда». До редколегії газети разом з братом В. І. Леніна Д. І. Ульяновим, Ю. Гавеном та ін. було обрано В. Кобилянського [2, с. 106]. За свідченням Ж. Міллера, один з видатних більшовиків польський інтернаціоналіст Я. Тарвацький рекомендував В. Кобилянського на посаду головного редактора як досвідченого журналіста, особисто знайомого з В. І. Леніним [5, № 121, с. 125]. Однак першим редактором «Таврической правды» став латиський со-

* Дати подані за новим стилем.

ціал-демократ Ю Гавен [11, ф 150, оп 150, спр 1681, арк 1—1 зв.]

Орган губернського комітету партії більшовиків Криму почав виходити у Севастополі з 6 січня 1918 р, куди з Сімферополя тимчасово було переведено секретаріат губкому перебуваючи в Севастополі, В Кобилянський як представник партії більшовиків допомагав видавати газету, брав участь у переговорах з правлінням профспілки робітників севастопольських друкарень про конфіскацію друкарні і вжиті заходи «для швидкого видання газети партії» [5, № 189, с 120—121] В Кобилянський вів також агітаційно-пропагандистську роботу серед моряків Чорноморського флоту і, за свідченням І Антокольського, користувався у них великим успіхом [14, 11^а, к 3] З третього номера він став головним редактором «Таврической правды» [11, ф 150, оп 150, спр 327, арк 36] і редагував її по 16-й номер Газета мала тираж 8 тис примірників і служила бойовою зброєю більшовицької пропаганди, агітації та організації трудящих Таврійської губернії і військових моряків Чорноморського флоту [11, ф 150, оп 150, спр 785, арк 101]

В Кобилянський працював дуже багато, забуваючи про хворобу Крім «Таврической правды», він також редагував «Известия» Ялтинської Ради робітничих і солдатських депутатів, а потім і «Ялтинскую коммуну» Самовідданий комуніст багато писав у більшовицьких газетах, брав участь в організації радянських збройних сил Криму [11, ф 150, оп 150, спр 1064, арк 1, 11, 10^а, к 3]

В Кобилянський слідкував за подіями, що виходили далеко за межі Радянської Тавриди Він гостро реагував на антирадянський заколот 1-го Польського корпусу генерала Довбур-Мусницького у березні 1918 р в Білорусі. 16 березня 1918 р у «Таврической правде» була надрукована стаття під назвою «Революційна Польща проти польської білої гвардії», підписана літерою «В» (перша літера ім'я Кобилянського) Автор писав, що проголошений польським корпусом так званий «нейтралітет» виявився в тому, що командир корпусу Довбур-Мусницький «приватним» чином «надав у себе притулок генералу Корнілову і його оточенню»

У січні 1918 р за розпорядженням штабу корпусу у польських частинах почалось побиття радянських агітаторів Слідом за цим Довбур-Мусницький став розганяти організовані в селах земельні комітети, створені з метою проведення аграрної реформи «Політика цілком ясна, — пише автор, — якщо взяти до уваги, що в Могильовській, Мінській та Вітебській губерніях поміщики майже виключно були поляки» І далі «Бешкетування польського корпусу тривало Наказ про виборне начало у полкових комітетах ним не здійснювався» [9, 1918, 16 III] Все це призвело до збройного антирадянського виступу, під час якого корпус діяв у союзі з німецькими окупаційними військами в Білорусі [12, с 63—68, 72—78, 87—109, 1, 89—101]. Об'ек-

тивне, правдиве з класових позицій висвітлення контрреволюційних дій Польського корпусу в Білорусі допомагало численним полякам, що перебували в Криму, узнати правду про події в країні

Польські інтернаціоналісти відіграли значну роль в організації освіти та розвитку культури в Радянському Криму. В цій справі теж багато зробив В. Кобилянський. Працюючи в Ялті та Севастополі, він був організатором і редактором більшовицьких газет, дбав про розвиток народної освіти. Деякі автори стверджують, що В. Кобилянський був також Народним комісаром Республіки Тавриди. До них належить автор статті про В. Кобилянського І Антокольський [6, с. 159]. В некролозі також сказано, що «після Жовтня тов. Кобилянський займав посаду комісара освіти Кримської області» [7, 1919, 26 III]. В «Книзі поляків», де зібрані короткі біографічні відомості про поляків — учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, також стверджується, що В. Кобилянський був «Народним комісаром Республіки Тавриди у 1918 р.» [15, с. 268]. До цих тверджень приєднуються польські історики І Павловський та К. Собчак [13, 133]. Проте ці дані не точні. В. Кобилянський був комісаром освіти в Ялтинській Раді робітничих і солдатських депутатів, а не в Республіці Тавриди. Комісаром освіти Республіки Тавриди працював Є. Петренко, який у січні 1918 р. був затверджений на цій посаді ЦВК Ради Таврійської губернії [5, № 209, 191], а згодом став Наркомом освіти Республіки Тавриди [5, № 340, с. 266—267]. Крім того, джерела свідчать, що діяльність В. Кобилянського в галузі освіти і культури не виходила за межі Ялти і Ялтинського повіту.

Одержавши призначення на посаду комісара освіти Ялтинського повіту в березні 1918 р., В. Кобилянський опублікував звернення, в якому писав, що до обов'язків комісара освіти він ставиться з великою відповідальністю і висловлює надію, що «до цієї роботи приєднуються всі, кому дорогі культурні надбання, всі істинно демократичні сили, що прагнуть до підвищення культурного рівня хоча б на тому невеличкому клаптику землі, на якому доводиться діяти. Не може бути двох поглядів на те, що тепер Росія вступила на новий шлях, що тепер відбувається корінна ломка буржуазного ладу, створюються нові форми життя, зароджується соціалістична держава. Особливо це повинно виявитись у справі народної освіти». Далі автор підкреслює, що старі форми освіти віджили свій вік. Трудовий народ розуміє, що його найсильнішою зброєю за краще життя є знання, до якого він тягнеться. Школи, що були лише привілеєм для багатих, в умовах диктатури пролетаріату повинні відкрити двері для всіх. «Наше завдання — завдання Рад — навчити всіх любити школу. В ній буде зріти і міцніти молоде покоління, перед яким стоїть велике завдання створення нового життя. Міцні знання всіх галузей науки, все прекрасне музика,

мистецтво, театр — повинні стати надбанням найширших мас»

В Кобилянський закликав до наполегливої боротьби з неписьменністю «Початкові народні школи, дитячі садки і майданчики, середні школи, народні університети, університети, музеї, театри, бібліотеки та ін — все це повинно стати предметом дбайливо продуманого і любовного ставлення всього населення» Далі В Кобилянський закликав до великої творчої роботи спеціалістів-педагогів, вказуючи, що вони повинні внести вклад у велике культурне будівництво «Геть темряву, хай живе світло! До цієї відповідальної праці ми повинні приступити дружно, з повною енергією До цього кличуть нас жертви, що загинули в боротьбі за здійснення великих ідеалів соціалізму За роботу», — так закінчує відозву В Кобилянський [11, ф. 150, оп 150, спр. 112, арк 41—42] Цю відозву було опубліковано в газеті «Ялтинская коммуна» [9, 1918, 20 III] і видано окремою листівкою [10]

Бажаючи залучити широкі маси до участі в реформі освіти, В Кобилянський неодноразово використовував відозви як форму навчання широкої аудиторії. 20 березня 1918 р. він через газету звернувся до вчителів Ялти і повіту з проханням до 1 квітня подати в Комісаріат освіти такі дані 1. Скільки комплектів 1- і 2-х класів при училищі відкрито в 1917 р., з якого часу і скільки їх передбачається відкрити в 1918 р 2 Скільки вчителів додатково було запрошено в 1917 р і скільки їх передбачається запросити у 1918 р і з якого часу 3 Скільки комплектів класів обладнано і скільки треба обладнати в 1918 р і з якого часу В Кобилянський попереджав, що «затримка в доставці цих даних приведе до затримки в асигнуваннях»

В Кобилянський опублікував також звернення «Всім початковим училищам м Ялти» В ньому він просив повідомити Комісаріат освіти про склад вчителів усіх початкових учбових закладів, що вислужили до 1 липня 1918 р п'ятирічні надбавки за 5, 10, 15 і 20 років служби В зверненні підкреслювалось, що ці дані необхідні для того, щоб внести надбавки до кошторису на другу половину 1918 р Ті вчителі, у яких вислуга за п'ятиріччя мине після 1 липня 1918 р, одержать надбавку по особливим, в кожному випадку, клопотанням [9, 1918 20 III]

В Кобилянський робив все можливе, щоб зміцнити дисципліну серед учнів З цією метою 23 березня 1918 р він звернувся до них з наказом, в якому писав «До мого відома дійшло, що багато учнів не відвідують класних занять. Попереджаю, що ті, хто пропускає уроки без поважних причин, будуть підлягати екзамену при переході у наступний клас» [9, 1918, 23 III]

Проводячи в життя політику демократизації школи, В. Кобилянський прагнув очистити її від реакційних елементів. Так, 27 березня 1918 р було опубліковано його наказ, яким було усунуто від посади голів педагогічних рад ялтинських чоловічої і жіночої гімназій реакційних діячів Собінгуса і Харкевич.

Одночасно відмінялись вибори президій педагогічних рад цих учбових закладів. Наказом призначались нові вибори президій педрад гімназій на 28 березня о 8 год вечора в приміщенні Комісаріату освіти. Члени рад попереджались, що їх явка обов'язкова [9, 1918, 27 III]

27 березня В Кобилянський звернувся з відозвою до учнівської молоді, в якій знайомив її з поставленими завданнями: «Товариші! Росія переживає великий момент, — говорилося у відозві — Зоря нового життя зійшла. Все старе розвалюється. Треба будувати нове життя. Треба готуватись до великої праці оновлення і відтворення на нових началах усього зруйнованого війною і боротьбою з контрреволюцією. Хто це може робити, як не молодь. Ви — надія майбутнього, ви повинні будете зайняти наші місця, взяти в свої руки будівництво нового життя. Пам'ятайте, товариші, що це ваш громадянський обов'язок. Минули ті часи, коли треба було працювати з-під палки. Ви, молодь, вільні громадяни, використайте ж свою свободу на корисну справу. Набирайте якнайбільше знань, пам'ятайте, що праця і тільки праця дає знання, а знання нам тепер потрібніші, ніж колись. Усі ми тепер працюємо за десятьох». Закликаючи молодь працювати під час канікул, В Кобилянський писав: «Ви зможете нам допомогти в роботі повіту як статистики, лектори, бібліотекарі та ін». Він радив молоді не припиняти передчасно навчання: «Пам'ятайте, що доля Росії у ваших молодих руках. Вчіться, набирайте якнайбільше знань, ви, молодь, вільні громадяни нової Росії! Я закликаю Вас — приходьте до нас на допомогу!» [9, 1918, 27. III]

В березні передбачалось скликання з'їзду вчителів Республіки Тавриди. Однак у той час неможливо було провести вибори делегатів, тому з'їзд відклали на 15 травня 1918 р. Повідомляючи про це рішення, В Кобилянський запропонував «Вчителям Ялти і повіту влаштувати попередній з'їзд для розробки проектів декретів, виборів делегатів та ін», причому визначити час проведення повітового з'їзду було запропоновано самим вчителям [9, 1918, 20 IV]. Але ні повітовий, ні республіканський з'їзди не відбулись. Над Тавридою нависли грізні хмари німецької окупації.

Одночасно з роботою на ниві освіти В Кобилянський не припиняв журналістської діяльності. Так, 23 березня він опублікував статтю «Історична необхідність», у якій з великою вірою в остаточну перемогу пролетарської революції писав: «Для всякого, хто розуміє велич цієї історичної неминучості, жалюгідними здаються всі малі і великі контрреволюційні задуми» [9, 1918, 23 III].

Прагнучи до колективної форми керівництва, В Кобилянський створив Раду народної освіти. На організаційному засіданні, що відбулось 16 квітня 1918 р., його обрали головою Ради. У вступному слові він запропонував Раді «накреслити мету діяльності і, розбившись на комісії, приступити до розробки

питань народної освіти» На його думку, в кожній комісії повинні бути представники найбільш досвідчених і компетентних у шкільному житті вчителів Далі В Кобилянський повідомив, що в Сімферополі одержано телеграму Наркома освіти РСФСР А В Луначарського, в якій останній поділяв точку зору лівих представників Таврійського з'їзду Рад по народній освіті, а саме «Комісари освіти обираються Радами робітничих і солдатських депутатів, являючись їх виконавчими органами. Таким чином, Рада народної освіти є дорадчим органом» [9, 1918, 17 III].

18 квітня 1918 р під головуванням В Кобилянського відбулась нарада з питання про дитячі садки У ній брали участь спеціалісти в галузі освіти, що працювали у Москві, Петрограді та за кордоном Комісар соціального забезпечення М Бенбновський запропонував реорганізувати дитячі будинки, передавши їх у відомство комісара освіти

Цю пропозицію підтримав помічник комісара доктор Нанні Після дебатів було вирішено в основу організації дитячих садків покласти систему Монтесері, яку В Кобилянський вивчав у Римі [9, 1918, 20 IV] На нараді було обрано комісію у складі Кобилянського, Бенбновського, Бокиновець, Куряцької, Нанні, Пржевальської, Кобилянської і Познер для негайного влаштування дитячих притулків Комісія відразу приступила до роботи і вирішила «відкрити дитячий притулок на наступному тижні» [9, 1918, 20 III]

16 квітня на засіданні виконкому Ялтинської Ради було вирішено «запропонувати Кобилянському виконувати дві посади комісара освіти і комісара друку і рекомендувати йому кооптувати собі помічника» [9, 1918, 17. IV] Це рішення було викликане від іздом комісара друку Друскіна. Слід відмітити, що В Кобилянський по сумісництву виконував також обов'язки відповідального редактора газети «Ялтинская коммуна»

В Кобилянський багато зробив у справі перебудови культури в Ялті на новий, радянський лад 13 квітня 1918 р на засіданні Ялтинського виконкому Рад виступав помічник комісара освіти Полферов, який заявив, що «з метою наближення театру до народу комісаром освіти В Кобилянським розроблено проект декрету «Про націоналізацію театрів», який згодом буде внесено на розгляд Ради» [9, 1918, 17. IV] Доповідач далі відмітив, що «робота по складанню цього проекту є дуже цінною», про що свідчать запропоновані пропозиції, в які входили «загальний кошторис утримання ялтинських театрів і кінемаграфів кошторис на утримання обслуговуючого персоналу театру, з вказівками поименно осіб, намічених для роботи . репертуар усіх видів мистецтва тобто всі необхідні дані для розв'язання даного питання» [9, 1918, 17 IV]

Проект декрету про націоналізацію культурних закладів, розроблений В Кобилянським, був затверджений Ялтинською Радою і опублікований У ньому говорилось, що. 1. Усі те-

атральні, музичні, кінематографічні підприємства з усім інвентарем переходили у власність держави 2 Управління у справах цих закладів переходило до комісара освіти при Ялтинській Раді 3 Для завідування всім адміністративним розпорядком цих закладів комісаром освіти призначались комісари по театрах, з безпосереднім підпорядкуванням комісару народної освіти На основі цього декрету В Кобилянський видав наказ про націоналізацію всіх театральних установ [9, 1918, 17 IV]

13 квітня 1918 р Ялтинська Рада видала підготовлений В Кобилянським декрет про ліквідацію приватних газетних контрагентств і перехід усіх приватних кіосків у власність Ради і монопольного продажу газет Передплата, розповсюдження і визначення цін на газети перейшли у розпорядження комісара освіти [5, № 328, с 258—260]

Таким чином, В Кобилянський вніс істотний вклад у справу реорганізації на новий лад народної освіти, культурних закладів і розповсюдження преси

На початку квітня 1918 р обстановка в Криму різко загострилась Скориставшись тим, що більшість військових моряків, які підтримували більшовиків, вела боротьбу на Перекопі з німецькими окупантами і їх союзниками — військами Центральної ради, владу в Центрофлоті в Севастополі захопили меншовики і есери На їх вимогу було проведено перевибори складу Севастопольської Ради На ці події В Кобилянський відгукнувся статтею, в якій гнівно бичує окупацію України кайзерівськими військами і захоплення влади в Севастополі антирадянськими елементами Він звертає увагу на загрозливий стан у Ялті в зв'язку з підривною діяльністю контрреволюції, закликаючи до пильності та спілкування Рад «з бідним населенням і реагування на всі прояви життя народу» [9, 1918, 16 IV]

18 квітня 1918 р німецькі війська прорвали оборону на Перекопі і почали просуватися в Крим 21 квітня 1918 р вони захопили Сімферополь Радянська Республіка Тавриди фактично перестала існувати 30 квітня 1918 р В Кобилянський виступив з останньою статтею в «Ялтинской коммуне», присвяченій пам'яті Б Жаданівського, колишнього комісара у справах друку, члена Ялтинського ВРК «Сміливо пішов він захищати революцію, — пише В Кобилянський — Він довго був також редактором нашої газети Він з перших днів існування Ялтинської Ради був її невтомним працівником Сьогодні, коли грізні хмари нависли над Радою, Жаданівський пішов від нас Спи, дорогий друг Спи, дорогий товариш Ми переможемо. Революція повинна перемогти!» [9, 1918, 30 IV] Оптимізм статті В Кобилянського, віра в перемогу революції здійснились і в Криму В листопаді 1920 р, після розгрому білогвардійців, революція в Криму перемогла остаточно

В Кобилянський залишив Ялту за чотири години до вступу в неї німців і гайдамаків До останніх днів він вірив у близьке возз'єднання Криму з Радянською Росією [6, с 155] Після оку-

паці Криму В Кобилянський деякий час перебуває на Північному Кавказі, а потім з великими труднощами перебирається до Москви Там він працює завідувачим Австро-Угорського відділу Народного комісаріату закордонних справ Напружена робота в Криму зовсім надломала здоров'я В Кобилянського Восени 1918 р загострився туберкульоз і прикував його до ліжка на півроку, до кінця життя Навіть хворий В Кобилянський не припиняє літературної діяльності Перед смертю він написав статті про німецьку революцію, партійні справи та ін [11, ф 150, оп. 150, д 1064, арк 2]

В Кобилянський був членом Московської групи Комуністичної робітничої партії Польщі І Антокольський, автор некролога про В Кобилянського, писав про його останні дні «Владек жив тільки революцією, думав тільки про неї За декілька годин до смерті він здавався помолодівшим при повідомленні про соціалістичну революцію в Угорщині В передсмертному маренні він розмовляв з В І Леніним про плани революційної боротьби Він помер 25 березня 1919 р і похований на Ваганьківському кладовищі в Москві» [6, с 159] В Кобилянський увійшов в історію Жовтневої революції як полум'яний інтернаціоналіст, поборник влади Рад в Криму.

Список літератури: 1 *Белякевич І І.* Польська історіографія про позицію корпусу Довбур-Мусьницького в Білорусії на початку 1918 року — Вісник ЛДУ Серія історична, Львів, 1973, вип 9, с 89—101 2 *Вольфсон Б М.* Советская Республика Тавриды — Ученые записки Кустанайского государственного пединститута, т 3 Кустанай, 1959 4 *Цветаева А.* Воспоминания 2-е изд — М, 1974 5 Борьба за Советскую власть в Крыму Документы и материалы Том I (март 1917—апрель 1918 г) — Симферополь, 1957 6 Памятник борцам пролетарской революции, погибшим в 1917—1921 гг 3-е изд — М, 1925 7 Известия Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов 8 Известия Ялтинского Совета рабочих и солдатских депутатов 9 Ялтинская коммуна 10 Ялтинский музей краеведения Вспомогательный инвентарный № 2185 11 Кримський обласний партійний архів 12 *Grosfeld L.* Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917—1919 — Warszawa, 1957 13 *Pawłowski J, Sobczak K.* Walczyli o Polskę Polacy i oddziały polskie w Rewolucji Październikowej i wojnie domowej w Rosji 1917—1921 — Warszawa, 1967 14 Centralne Archiwum Komitetu Centralnego PZPR Sygnatura 60/XVI 15 Księga Polaków uczestników Rewolucji Październikowej 1917—1920 Biografie — Warszawa, 1967

Краткое содержание

В статье на основании опубликованных и архивных источников освещается многогранная деятельность польского революционера-интернационалиста В Кобилянского в период борьбы за установление Советской власти в Крыму, а после ее победы — в качестве редактора газет, одного из руководителей народного просвещения

Стаття надійшла до редколегії
22 черв 1979 р

*В В ТРОФИМОВИЧ, доц.,
Львівський університет*

РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗВ'ЯЗКИ РОСІЙСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ У 1895—1900 рр.

Під керівництвом В. І Леніна з другої половини 90-х років минулого століття почали закладатись основи революційних зв'язків російських і польських соціал-демократів, які сьогодні вирости у непохитний союз КПРС і ПОРП, трудящих СРСР і ПНР «З повним правом ми можемо сказати, — підкреслив Л. І Брежнев, — що традиції революційної солідарності того, тепер уже далекого, часу живуть у наших сьогоднішніх ділах, в епоху будівництва соціалізму і комунізму Вони знаходять вияв у бойовій єдності наших партій, у міцному політичному союзі наших держав, у непорушній дружбі радянського і польського народів» [3, т. 5, с. 406—407]

Проблема революційних зв'язків російських і польських соціал-демократів привертала і привертає увагу істориків СРСР і ПНР. Значний вклад у її дослідження внесли Р. Єрмолаєва, О. Манусевич, О. Орехов, М. Пухлов, І. Яжборовська, Я. Канцевич, В. Найдус. Проте участь польських революціонерів у створенні і діяльності організацій, що боролися за визволення робітничого класу, поширення творів В. І Леніна в Польщі, їх вплив на польських марксистів висвітлено ще недостатньо.

В. І Ленін відзначав, що важливою рисою масового робітничого руху в Росії у 90-ті роки XIX ст. був ідейний та організаційний зв'язок його з соціал-демократією. Створений В. І Леніним у 1895 р. петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» був справжнім зачатком марксистської партії, почав з'єднувати науковий соціалізм з робітничим рухом, виступив організатором і керівником соціальних битв пролетаріату. В. І Ленін вказував, що за далеко не повними даними у 1895—1900 рр. у Росії відбулось 860 страйків, в яких брало участь 250 629 чоловік [1, т. 24, с. 205].

Під впливом російського революційного руху піднялась на вищій щабель визвольна боротьба в Королівстві Польському — значній частині польських земель, які перебували у складі Росії. В кінці 90-х років тут було понад 300 тис. робітників, що становило 15,5% всього промислового пролетаріату Росії [8, с. 229]. За період з 1895 по 1899 р. у Польщі відбулось 304 страйки [26, с. 300]. Особливо гострого характеру набрали класові виступи у Варшаві, Лодзі, Білостоці та інших містах [21, ф. 163, оп. 1, спр. 7, арк. 1—4].

Піднесення визвольної боротьби свідчило про корінні зрушення у розстановці класових сил, знаменувало появу масового соціал-демократичного руху. Пролетаріат виступав головною революційною силою. Так, із 112 заарештованих, які були при-

тягнуті віленським прокурором у 1900 р до відповідальності за політичну діяльність, 82 були робітниками [22, ф 1405, оп 530, спр 990, арк 3—10 зв }

Керівником й організатором революційних виступів польського пролетаріату була Соціал-демократія Королівства Польського, яка виникла у 1893 р. * З початку створення вона взяла курс на розвиток і зміцнення революційного союзу робітників усіх національностей, які входили до складу Росії. Вже у першому номері теоретичного органу партії—газеті «Справа робітника» — в липні 1893 р підкреслювалось «Російський робітник — наш брат по злиднях і товариш по боротьбі. Він, як і ми, став розуміти, що боротьба проти царського уряду неминуча. Тому російський робітник об'єднається з нами в боротьбі проти спільного ворога » [27, с 6]

Яскравим свідченням інтернаціоналізму польської соціал-демократії було те, що з часу свого виникнення вона брала участь у революційному русі Росії. Так, при транспортуванні російських революційних видань з-за кордону істотну допомогу подав член СДКП М. Каспршак (у 1906 р він загинув від рук царських катів) [21, ф 70, оп 2, спр 549, арк 21—23]. Активно співробітничав з російськими соціал-демократами, зокрема з петербурзькими, А. Варський. У 90-ті роки він і його товариші привозили в столицю імперії нелегальну літературу, в тому числі видання СДКП [23, арк 30]. Тому певне місце в пропагандистській роботі марксистів Петербурга відводили польським соціал-демократичним виданням. Улітку 1895 р. тут вийшла на російській мові брошура Р. Люксембург «Свято 1 Травня», перекладена і видана ленинським «Союзом боротьби за визволення робітничого класу». В ній автор закликала російський і польський пролетаріат спільними зусиллями знищити підвалини самодержавства і завоювати політичні свободи [15, с 83].

В. І. Ленін високо оцінював агітаційну брошуру одного з перших польських марксистів Ш. Дікштейна «Хто з чого живе?», де у доступній формі викладалось вчення К. Маркса про додаткову вартість і необхідність боротьби з експлуататорським ладом [1, т 46, с. 263]. За спогадами київських соціал-демократів, «попит на книгу (Ш. Дікштейна — В. Т.) щоденно зростає, і ми не в змозі навіть були задовольнити його» [21, ф 283, оп 1, спр 29772, арк 27]. Використання революціонерами Росії польської марксистської літератури свідчило про те, що вони уважно і з повагою ставились до ідейного арсеналу СДКП, підтверджувало характерний їм глибокий інтернаціоналізм.

Польські товариші брали участь у київському підпіллі. Тут діяла створена ними група, яка разом з місцевими соціал-де-

---

* З 1900 р після об'єднання з литовськими революційними соціал-демократами партія стала називатися Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ). Докладніше про її створення див. (10)

мократами поширювала серед робітників ідеї наукового соціалізму, організовувала страйкову боротьбу [9]. З 1896 р починається поступове організаційне зближення їх, що виявилось у створенні об'єднаного органу для взаємної інформації і обміну зв'язками. У березні наступного року в Києві відбулась нарада представників петербурзьких і місцевих соціал-демократичних організацій, у тому числі польської групи, на якій було покладено початок підготовки до першого всеросійського з'їзду [9, с. 167]. Дещо пізніше тут була випущена нелегальна газета, де було вміщено огляд робітничого руху в Королівстві Польському за перші місяці 1897 р. Повідомлялось також про те, що польські революціонери, яких царизм відправив на заслання в Сибір, одержали від російських робітників фінансову допомогу. «Ця допомога показує, — підкреслювалося в газеті, — що пролетарі вже починають усвідомлювати себе братами. Хай наші вороги-капіталісти знають, що ми завжди допоможемо один одному в боротьбі з ними» [18, с. 255].

У 1897 р російська соціал-демократична група «Рабочее дело» і польська соціал-демократична група в Києві об'єдналися в «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Створення «Союзу боротьби» ознаменувалось активізацією революційного руху, зокрема посиленням друкованої агітації. Тільки у 1897 р його члени розповсюдили серед робітників понад 6500 примірників листівок, під впливом яких ті почали сміливіше і енергійніше боротись з царизмом і капіталізмом [12, с. 244]. За допомогою активного діяча новоствореної організації польського революціонера К. Петрусевича її члени налагодили зв'язки з ленінським «Союзом боротьби», бували на його засіданнях. К. Петрусевич був направлений у Петербург, щоб допомогти місцевим марксистам відновити діяльність розгромленого ленінського «Союзу боротьби» [17, с. 303]. Після повернення К. Петрусевич брав участь у створенні «Союзу боротьби» у Катеринославі. Під керівництвом вірних учнів В. І. Леніна — І. Бабушкіна, І. Лалаянца, В. Шелгунова катеринославський «Союз боротьби» перейшов від гурткової пропаганди до масової агітації, очолив класові виступи робітників у місті. К. Петрусевич був обраний делегатом на I з'їзд РСДРП, на якому зробив доповідь про стан соціал-демократичного руху в Катеринославі [19, с. 96—97].

Що стосується «Робітничого союзу», створеного у 1895 р у Москві, то він перебував у контактах з польськими революційними студентами, які тут навчалися. Значну роль у цьому відіграв В. Воровський, відомий діяч більшовицької партії [17, с. 302]. У той час у Москві активно діяв Е. Спонті, що переїхав сюди з Вільно. «Спонті, — писав у спогадах соратник В. І. Леніна М. Лядов, — колишній офіцер, пройшов марксистську виучку в Вільно, де брав участь у становленні соціал-демократичного робітничого руху і сам близько стикався з робітниками. Він привіз нам досвід польського робітничого руху.» [16, с. 63].

За його допомогою були встановлені зв'язки між московськими і вілепськими марксистами У 1895 р Е Спонті двічі зустрічався з В І Леніним, а також з Г В Плехановим, Г М Кржижановським, Р Люксембург [4, с 22, 16, с 99]

Встановлення міцних зв'язків, а в ряді випадків і безпосередня участь у діяльності «Союзів боротьби» були для польських товаришів серйозною школою політичного виховання, зміцнювали їх інтернаціоналістські позиції Добре обізнані з класовими виступами робітників у Росії, вони бачили в них надійного і вірного союзника польського пролетаріату в боротьбі проти самодержавства і капіталізму «Ми знайшли стійких союзників в Москві, Ярославлі, Петербурзі російський пролетаріат здобув перемогу, в Литві піднявся на боротьбу робочий люд, — повідомляла газета «Справа робітнича» — На всій території царської імперії ідея пролетаріату знайшла радісний відгук, брат знайшов брата» [27, с 451—452]

Розмах соціальних битв у країні члени СДКП пов'язували з існуванням «Союзів боротьби», перш за все ленінського, з його лінією на поєднання економічної і політичної агітації, злиття робітничого руху з соціалізмом Пророче вбачаючи в ньому зачаток марксистської партії, вони підкреслювали, що «політична організація під назвою «Союз боротьби за визволення робітничого класу» зробила петербурзьким робітникам і справі всього пролетаріату величезні послуги» [27, с 431] З часу виникнення ленінського «Союзу боротьби» польські революціонери перебували під його впливом Особливо велике значення для них мало безпосереднє знайомство з В І. Леніним, його товаришами

В І Ленін цікавився діяльністю польської соціал-демократії Він завжди підкреслював, що в боротьбі з експлуататорами «товаришем російського робітника» є «і робітник поляк» [1, т 2, с 95] На основі аналізу суспільно-економічного розвитку Росії в кінці ХІХ ст В І Ленін зробив важливі висновки і для польського визвольного руху Він вказав на значний розвиток капіталізму в польських землях, зростання чисельності промислового пролетаріату, загострення класових суперечностей В І Ленін звернув увагу на те, що зростання робітничих виступів у Королівстві Польському сприяло розвитку і зміцненню інтернаціоналістського напрямку, який представляли соціал-демократи Він відносив членів СДКП «до найкращих революційних і інтернаціоналістських елементів міжнародної соціал-демократії .» [1, т 30, с 43] В роботі «Про право націй на самовизначення» Ілліч вказував, що цілковиту рацію мали польські товариші, коли вони виступили проти націоналізму дрібної буржуазії, показали другорядне значення національного питання для робітничого класу, вперше створили чисто пролетарську партію в Польщі, проголосили важливий принцип найтіснішого союзу польських і російських трудящих у їх класовій боротьбі [1, т 25, с 284]

Високо оцінюючи цю партію за відданість ідеям пролетарського інтернаціоналізму, В І Ленін водночас ретельно критикував її помилки з національного, аграрно-селянського та інших питань. Принципова і разом з тим дружня ленінська критика була спрямована на зміцнення позицій марксизму, інтернаціоналізму в польському робітничому класі, на згуртування навколо пролетаріату селянських мас, всіх трудящих Польщі.

Ленінські твори мали величезне значення для діяльності польських революціонерів. Так, значну популярність у 90-ті роки завоювала його стаття «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве», що була надрукована у збірнику «Матеріали до характеристики нашого господарського розвитку» Ц. Бобровська, яка працювала тоді у варшавському підпіллі, згадувала: «Насущним хлібом для нас була дана в ній (ленінській статті — В. Т.) вичерпна критика народництва. Це давало нам чудову зброю в повсякденній боротьбі з нашими ідейними противниками» [5, с. 35—36]. У 1896 р. вона прочитала написану В. І. Леніном листівку «До робітників і робітниць фабрики Торнтон», яка справила на неї велике враження. Ц. Бобровська згадує, що тоді вона дізналася від своїх товаришів — петербурзьких марксистів — про її автора, тобто В. І. Леніна: «Сидячи у в'язниці, він керує щоденною революційною роботою петербурзьких соціал-демократів, зв'язок з якими не припинявся у нього ні на хвилину і після арешту» [5, с. 37—38]. Вони повідомили їй також про те, що «зачитують до дірок» й іншу його працю «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», в якій він «так розгромив народників, що останні зовсім припинили» [6, с. 38].

Вплив ленінських ідей позначився на практичній діяльності Ф. Е. Дзержинського. Прочитавши ленінську роботу «Що таке «друзі народу»?», він став палко пропагувати ідею союзу робітничого класу і селянства, закликав пролетаріат до повалення царського самодержавства [13, с. 17—18].

Під впливом ленінських праць проти «легальних марксистів» ретельно виступила Р. Люксембург: «Струве зжерти дуже навіть потрібно, — писала вона у листі одному з керівників СДКП Я. Тишко в грудні 1899 р. — У всякому разі так постараюсь його допекти, щоб він із шкіри вискочив» [14, с. 105]. Вона схвалила задум Я. Тишко працювати над темою «Марксизм і народництво» і прискорила її розробку. Непримирима боротьба проти ворогів марксистського вчення свідчила, що польські соціал-демократи стояли на ленінських позиціях в оцінці народництва і «легального марксизму».

В агітаційно-пропагандистській роботі СДКП використовувала брошуру В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи, що їх стягають з робітників на фабриках і заводах», яка була надрукована у грудні 1895 р. Про це повідомляла газета «Справа робітничая» (1896, № 24). В цьому творі автор викривав грабіжницький, реакційний характер царських законів. «Зрозумів-

ши це, — писав він, — робітники побачать, що їм лишається тільки один засіб для свого захисту — об'єднатися разом для боротьби проти фабрикантів і проти тих несправедливих порядків, які встановлено законом» [1, т 2, с 58] Характерно, що тут В І Ленін писав про піднесення поряд з російським і польським робітничого руху

Польські марксистів були знайомі і з програмними творами В І Леніна, зокрема з брошурою «Завдання російських соціал-демократів», яка була написана в кінці 1897 р У ній він узагальнив досвід діяльності петербурзького «Союзу боротьби», обґрунтував необхідність створення пролетарської партії в Росії В цій праці великий вождь вперше зробив важливі висновки про значення революційної теорії, який став керівним началом для всіх марксистів «без революційної теорії не може бути і революційного руху» [1, т 2, с 441] Брошура В І Леніна стала одним з головних програмних документів російських соціал-демократів

Польські товариші уважно вивчали ленінську брошуру. Вказуючи на піднесення соціал-демократичного руху в Росії, один з них писав «З цього приводу вийшла дуже цікава книга Вона називається «Завдання російських соціал-демократів» і написав її Ульянов У соціал-демократичних колах Росії він грає величезну роль» [25, с 19—20] Поляки дали високу оцінку програмній роботі В І Леніна, були добре обізнані з його теоретичною і практичною діяльністю

Великий вплив мала на них книга В. І Леніна «Розвиток капіталізму в Росії», в якій він глибоко і творчо дослідив суспільно-політичний лад і класову структуру Росії, вказав на те, що країна стоїть на порозі народної революції, гегемоном якої буде пролетаріат у союзі з селянством Прочитавши цю працю, відомий діяч соціалістичного руху в Польщі Л Янович використав її при написанні в 1899 р «Нарисів промислового розвитку в Королівстві Польському» [17, с 323]

Як бачимо, у 90-х роках минулого століття твори В. І. Леніна розповсюджувалися серед поляків, позитивно впливали на них, вчили успішно боротися проти опортунізму

Значний вклад у розширення зв'язків російських і польських марксистів відіграли особисті контакти В. І Леніна, його соратників з представниками соціал-демократичного і робітничого руху Польщі на засланні Як відомо, в лютому 1897 р після ув'язнення В І Ленін був засуджений на три роки сибірського заслання Г. Кржижановський, В Старков, А Ванєєв, П Запорожець, П Лепешинський, М Федосєєв та інші російські революціонери перебували в московській в'язниці і чекали відправки в Сибір Тут же сиділи і поляки, серед яких були соціал-демократи Т Петрашек, Т Влостовський, Я Проміньський, А Чекальський, А Ковалєвський, представники лівого крила Польської соціалістичної партії (ППС) Я Строжецький, К Петкевич, М Абрамович [докладніше про це див 24]

Шеститижневе перебування у спільній камері зблизило російських і польських товаришів Соратник В І Леніна П Лепешинський відзначав у спогадах, що члени СДКП «дуже добре розуміли значення класової пролетарської солідарності» [7, с 57—58]

Разом з В І Леніном заслання в с Шушенському відбував польський соціал-демократ Я Проміньський В І Ленін подружився з ним і дуже тепло відзивався про нього в листах до рідних [1, т 55, с 48, 52, 74] Він часто вів з Я Проміньським розмови з різних питань стратегії й тактики робітничого руху Ці розмови сприяли зміцненню марксистських поглядів польського революціонера, розширенню його наукового світогляду, утвердженню на інтернаціоналістських позиціях Під впливом ленінських ідей Я Проміньський, його дружина і діти стали пізніше комуністами

В І Ленін уважно стежив за зростанням політичної свідомості польських товаришів, регулярно надсилав їм літературу, яка допомагала розібратись в теорії й практиці визвольного руху Так, А Старкова повідомляла члену СДКП С Кулику в кінці січня 1899 р «Надсилаю Вам 3-тю книгу «Нового слова» і 2 номери «Нойе Цайт», які передав для Вас Володимир Іллч Ульянов» [20, с 376]

У кінці грудня 1898 р В І Ленін і Н К Крупська здійснили поїздку в Мінусінськ, де для зустрічі Нового року зібрались російські і польські соціал-демократи В І Ленін взяв участь в обговоренні питання про організацію каси взаємодопомоги, вів бесіди з присутніми За спогадами О Шаповалова, учасника робітничого руху, пізніше більшовика, саме тоді відбувся так званий «з'їзд мінусінських марксистів» за участю В І Леніна, Н К Крупської, Г Кржижановського, В Старкова, А Ковалевського, С Кулика, Я Проміньського та ін [11, с 81]. У колі російських і польських друзів В І Ленін і Н К Крупська зустріли новий 1899 рік Про це В І Ленін повідомляв М І Ульяновій у листі на початку січня 1899 р [1, т 55, с 122]

В с Шушенське, де перебував В І Ленін, сходилися всі шляхи, які зв'язували російських і польських засланців Про це свідчить багато фактів Назвемо лише деякі з них 28 лютого 1898 р В Старков писав у листі на ім'я С Кулика, який відбував заслання в селі Бея за 100 верст від Шушенського «Ми — Кржижанівський, Старков, Чекальський і Ковалевський — їздили в Шушу Час провели дуже весело» [20, с 376]. Пізніше, 5 жовтня 1898 р, О Б Лепешинська повідомляла П М Лепешинському «Сьогодні в мене були гості Окулова, Шаповалов (із Тесі) і Чекальський (з Мінусінська) Всі без дозволу, а головним чином Чекальський, збираються їхати в Шушенське до Ульянова» [20 с 348]

Безпосередні зустрічі з поляками дали можливість В. І. Леніну глибше ознайомитись з діяльністю СДКП, визначити її сильні й слабкі місця У книзі «Що робити?» він застерігав від

повторення помилок цієї партії «Польські товариші, — писав В. І. Ленін, — пережили вже таку смугу руху, коли всі захоплювались широким заснуванням робітничих кас, але вони дуже скоро відмовились від цієї думки, переконавшись, що дають тільки багаті жнива жандармам» [1, т. 6, с. 111]

Твори В. І. Леніна, його особисті контакти з членами СДКП справляли на останніх величезне враження, політично їх загартовували, розширювали й поглиблювали революційні зв'язки російських і польських соціал-демократів. Озброюючись ленінським вченням, вони готувались очолити робітничий клас у майбутніх битвах з царським самодержавством

Список літератури 1 *Ленін В. І.* Повне збір творів 2 *Матеріали XXV з'їзду КПРС* — К, 1976 3 *Брежнєв Л. І.* Ленінським курсом Промови і статті — К, 1976 4 *Ермолаєва Р., Манусевич А.* Ленін і польське робоче рухання — М, 1971 5 *Зеликсон-Бобровська Ц.* Незабываемые встречи Воспоминания о В. И. Ленине — М, 1955 6 *Зеликсон-Бобровская Ц.* За первые 20 лет Записки рядового подпольщика — М, 1932 7 *Лепешинский П.* На повороте — М, 1955 8 *Мельникова Е.* Пролетарский интернационализм польских марксистов в дооктябрьский период — Вопросы научного коммунизма — МГУ, 1973, вып. 4 9 *Мошинский Н.* 90-е годы в киевском подполье На путях к I съезду РСДРП — М, 1928 10 *Пухлов Н.* Из истории польской социал-демократической партии — М, 1968 11 *Шановалов А.* Воспоминания о встречах с В. И. Лениным — Пролетарская революция, 1929, № 1 12 *История Коммунистической партии Советского Союза* — М, 1964 т. 1 13 *Дзержинский Ф. Э.* Биография — М, 1977 14 *Люксембург Р.* и российское рабочее движение Документы и материалы — Вопросы истории КПСС, 1971, № 3 15 *Красный архив*, 1934, № 1 16 *На заре рабочего движения в Москве.* Воспоминания и документы участников московского «Рабочего союза» — М, 1933 17 *Очерки революционных связей народов России и Польши 1815—1917* — М, 1976 18 *Первый съезд РСДРП.* Документы и материалы — М, 1958 19 *СССР и Польша.* Интернациональные связи — история и современность — М, 1977, т. 1 20 *Товарищи в борьбе.* Письма соратников В. И. Ленина 1898—1900 — Красноярск, 1973 21 *Центральный партийный архив Института марксизму-ленинизму при ЦК КПРС* 22 *Центральный державний історичний архів СРСР в Ленінграді* 23 *Centralne Archiwum Komitetu Centralnego PZPR Sygnat 329/9* 24 *Jermotajewa R.* Lenin a rewolucjonisci polscy na zesłaniu syberyjskim 1897—1900 — Z pola walki, 1963, Nr 2 25 *Gauze Złozysz przystęge, będziez z nami* Warszawa, 1973 26 *Pietrzak-Pawłowska J.* Krolestwo Polskie w początkach impertalizmu Warszawa, 1955 27 *Social—demokracja Krolestwa Polskiego i Litwy.* Materiały i dokumenty, cz. 1 — Warszawa, 1957, т. 1

Краткое содержание

В статье рассматривается становление революционных связей российских и польских марксистов в 90-е годы прошлого века, освещаются вопросы классовой солидарности российского и польского пролетариата. Особо подчеркивается большое влияние В. И. Ленина на развитие польского социал-демократического движения, на конкретном фактическом материале показано, что произведения В. И. Ленина распространялись среди польских марксистов, оказывали на них большое революционизирующее воздействие, служили образцом борьбы против оппортунизма

Стаття надійшла до редколегії
2 квіт. 1979 р.

К К ТРОФИМОВИЧ, доц.
Львівський університет

ПРО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ЛУЖИЦЬКИХ СЕРБІВ

Проблеми формування націй у Центральній і Південно-Східній Європі і становлення національної самосвідомості народів цього регіону останнім часом привертають велику увагу дослідників*.

Природно, основна увага вчених приділяється вивченню суспільних явищ великих народів Європи. Однак немалий інтерес, на наш погляд, викликають процеси, що протікали серед малих народностей, які в період капіталізму ще не стали націями. До таких народів належать лужицькі серби — нині соціалістична народність у Німецькій Демократичній Республіці.

Етнічно-культурні процеси, що відбувалися серед лужицьких сербів у ХІХ ст., тобто в період бурхливого розвитку капіталізму в Німеччині, принагідно розглядали Л. Лаптева та О. Мильников. Однак суспільних рухів у слов'янській Лужиці, що належала німецьким державам Саксонії і Пруссії, ніхто з радянських учених не вивчав.

Усвідомлення своєї приналежності до слов'янської спільності, яка протиставляється спільності германській, мало місце вже у мільчан, лужичан та інших споріднених племен до поневолення їх франками (Х ст.). Це зафіксовано в усній народній творчості. Наприклад, у старовинній пісні «Перемоги сербів», яка виникла в Х ст., відображена боротьба з німцями предків лужицьких сербів, які «не знали, — як говориться в пісні, — жодного німецького слова» [21, с. 32]. Протиставлення за мовною ознакою з часом посилювалося ще більше, коли лужичани усвідомили класові суперечності між ними і панівною верхівкою німців**.

На жаль, письмові пам'ятки у лужичан з'явилися пізно (у ХVІ ст.), тому важко говорити про поступове зростання етнічної самосвідомості, хоч, мабуть, докладне вивчення хронікальних записів, різних судових документів тощо могло б додатково пролити світло на це питання.

Писемність, яка тривалий час обслуговувала лише потреби церкви, дає дуже скупи відомості про стан етнічної самосвідомості в ХVІ—ХVІІ і навіть у ХVІІІ ст. Проте і в той час мали місце окремі виступи селян-кріпаків серболужицької національ-

---

* Термін «національна свідомість» найчастіше вживається у розумінні «свідомість нації» (так само і «національна самосвідомість») проте застосування терміна «національна самосвідомість» правомірне також і щодо національності, народності (23).

** Протягом дуже довгого часу лужицькі серби являли собою лише клас експлуатованого селянства.

ності проти німців-феодалів, які, без сумніву, свідчать про наявність суспільної свідомості у лужицьких сербів. Такі виступи завжди були забарвлені антинімецькими настроями [8, с. 40—43]. У цій боротьбі нерідко брали участь широкі кола населення. Наприклад, під керівництвом тесляра Я. Чушки наприкінці XVIII ст. виступили на захист національних і соціальних прав селяни та ремісники [24, с. 17—27].

Усвідомлення приналежності до серболужицького народу виявили окремі представники серболужицької культури. У передмові до свого перекладу катехізису (початок XVII ст.) священник Г. Тара досить докладно пише про різницю між серболужицькими діалектами, водночас підкреслюючи їх єдність, спорідненість, тобто — спорідненість їх носіїв [Цит. за: 17, с. 118]. Відомий серболужицький письменник і вчений М. Френцель у зверненні до російського царя Петра I яскраво передав почуття гордості за свій народ, який, за його словами, належить до великої сім'ї народів, що населяють могутню Росію [Цит. за: 19, с. 136—137]. М. Френцель, на думку дослідників, перший свідомо пробуджував любов лужицьких сербів до культури предків, намагався прищепити почуття гордості за приналежність до свого народу [12, с. 73]. З боєм переживав германізацію співвітчизників письменник Ю. Мень (1727—1785), який закликав усіх лужицьких сербів дбати про збереження рідної мови, підкреслюючи її розвиненість і красу. Він доводив у «Лицарській оді», що серболужицька мова нічим не поступається іншим мовам [5, с. 21—22]. На доказ цього Ю. Мень переклав «Месію» Ф.-Г. Клопштока.

Поодинокі виступи окремих патріотів до періоду національного відродження (початок — 40-ві роки XIX ст.) були стихійними. Ні у лейпцигському «Товаристві проповідників» (заснованому в 1716 р.), ні у «Верхньолужицькому товаристві наук» (заснованому в 1779 р. у м. Герліці), в яких об'єднувалася мова Лужиці як серболужицької, так і німецької національностей, не існувало програм, спрямованих на розвиток національної самосвідомості серед лужичан [16, с. 10—11], хоч, на думку окремих учених, товариство в Герліці мало вплив на її формування [23, с. 227].

Без сумніву, більший вплив на пробудження патріотичних почуттів мала «Лужицька семінарія» в Празі (заснована у 1797 р.), в якій протягом тридцяти років проводив заняття з лужицькими сербами «батько слов'янської філології» Й. Добровський. Саме семінарія в Празі стала «місцем зустрічей між представниками чеського і лужицького відродження» [23, с. 231]. Але це вже був той період історії лужицьких сербів, який характеризується планомірною боротьбою їх за розвиток національної самосвідомості вглиб і вшир, період бурхливого розвитку німецької і деяких слов'янських націй у зв'язку з розвитком капіталізму, час, що безпосередньо передував національному відродженню.

Однак ще до того нашу увагу привертає діяльність журналіста Я Дейки (1779—1853), що з 1809 р протягом трьох років видавав серболужицьку газету, яка мала завдання боротися за права лужицьких сербів

Виступи окремих представників культури з національними гаслами, діяльність невеликих гуртків і товариств ще не свідчать про глибоке проникнення в широкі маси національної свідомості, але красномовно підтверджують те, що боротьба за розвиток і посилення цієї свідомості велася весь час Є також докази того, що і в період національного відродження були прояви нестихійної демонстрації національної самосвідомості у певних колах суспільства Наприклад, укладення Тільзитського миру в 1807 р дало змогу майже всім серболужицьким землям об'єднатися у королівстві Саксонія і було схвально зустрінuto лужицькими сербами Наполеон, який 17 липня 1807 р вступив з військами до головного міста лужицьких сербів Будишина, одержав від місцевого населення послання з такими словами «Ми, лужицькі серби, високо цінимо Ваші діяння як джерело нашої єдності» [23, с. 225]

Однак ці факти вияву національної самосвідомості були ізольовані від усього складного суспільного розвитку Вони можуть викликати не зовсім правильне уявлення, нібито вже на рубежі XVIII—XIX ст. національна самосвідомість проникла в широкі верстви серболужицького населення Насправді лужицькі серби в основній масі не витримували натиску германізації Є чимало доказів того, що, наприклад, вживання рідної мови вважалося ознакою поганого виховання або неосвіченості *

Тому необхідно вказати на об'єктивні фактори, які гальмували зародження, розвиток і зміцнення у слов'янського населення Верхньої та Нижньої Лужиць єдиної національної самосвідомості Одним з факторів була конфесійна неоднорідність населення Неприязнь або й антагонізм між католиками і протестантами були причиною розколу в одній народності Відомі, правда, приклади, коли протестанти і католики одного села жили в згоді [26, с. 19], але набагато частіше конфесійні відмінності призводили до «соціальної ізоляції між віруючими обох віросповідань, до сильної соціальної інтеграції на католицькому острові в протестантському оточенні Одруження і кумовство між віруючими різних релігій були дуже рідкими До школи і до церкви разом ходили лише одновірці » [20, с. 39]

Становленню національної єдності перешкоджав і місцевий патріотизм населення, що належало до двох німецьких держав Жителі Саксонії — німці і лужицькі серби — вважали себе освіченішими і культурнішими, ніж лужичани та німці в Пруссії У деякі періоди історії саксонці і пруссаки, засліплені шо-

* «Як мало в той час (початок XIX ст — К Т) лужицькі серби поважали свою мову, так само не поважали й обичаїв предків У побуті і одезі все більше вони ставали подібними до німців, і не було такої моральної сили, яка б їх стримала від германізації» [7, с. 121]

віністичними закликами правителів двох німецьких держав, ненавиділи один одного. Це добре показав серболужицький письменник Я. Радисерб-Веля у повісті «Наступ біля Букец» (під час Семирічної війни 1756—1763 рр.), в якій є картини того, як лужицькі серби-саксонці в кривавих битвах виступали проти братів по крові з Пруссії [18, с. 7—50].

Розділ Лужиці між двома німецькими державами (об'єднання майже всіх серболужицьких земель після Тільзитського миру було дуже короткочасним) став основною причиною того, що між верхніми і нижніми лужичанами не утворилося міцної духовної єдності, а нижні лужицькі серби Пруссії до останньої чверті ХІХ ст. не виявили помітного інтересу до культурного відродження. Тому діячам національного відродження в середині ХІХ ст. не вдалося залучити нижніх лужицьких сербів до спільної боротьби за національні права.

Як відомо, літературна мова відіграє важливу роль у формуванні нації. Наприклад, при формуванні чеської нації мова стала одним з факторів організації виробництва та внутрішнього ринку, стала фактором політичним. Вона була необхідною для обслуговування як базису, так і надбудови [6]. Розвиток німецької самосвідомості повинен був відповідати соціально-економічним інтересам національної німецької буржуазії, що зміцнювала свої позиції. Вона боролася за оволодіння внутрішнім ринком та створення єдиної держави. Однак для німецької буржуазії становлення нової літературної мови не було особливо важливим, оскільки така мова вже існувала. Її необхідно було лише структурно удосконалити, розширити функції у різних сферах життя.

У лужицьких сербів, позбавлених державності та політичних інститутів, що не створили окремого національного ринку (економічний базис у лужичан і німців був спільний), літературна мова мала виконувати інтеграційну роль у сфері надбудови, в основному у сфері культури й науки. Створення літературної мови було також престижним питанням. Єдність літературної мови стала символом національної єдності. На думку керівників лужицького національного руху, піднесення національної самосвідомості мало йти шляхом боротьби за створення літературної мови та утвердження її прав.

Доброю передумовою для формування національної самосвідомості серед лужицьких сербів була хвиля народних бунтів і повстань, яка прокотилася по всій Німеччині з серпня 1830 р. по січень 1831 р. У цей час виступило покоління демократично настроєних учителів лужицької національності (Я. Ю. Мельда, Я.-Б. Мучник, Я. Радисерб-Веля, Я. Бартко, К.-А. Коцор та ін.), які в 30-ті—40-ві роки ХІХ ст. багато зробили для впровадження рідної мови в школах, поширення її в церкві, пресі, художній літературі. Подібну роботу виконували й студентські товариства. У 1814 р. було відроджене (Г. Любенським та А. Клином) «Серболужицьке товариство проповід-

ників» у Лейпцигу. В цьому товаристві лужицькі серби проводили патріотичну діяльність. У 1838 р. за ініціативою Я.-А. Смолера було засноване «Академічне товариство для вивчення історії Лужиці і серболужицької мови» у Вроцлаві, яке ставило завдання пробудження в народі національної самосвідомості (великий вплив на діяльність товариства мав чеський учений Я.-Е. Пуркіне, який у той час працював у Вроцлаві) [15, с. 312]. На рік пізніше словак Л. Штур висловив думку про те, щоб створити гурток гімназистів у Будишині [15, с. 313]. Розгорнуло бурхливу патріотичну діяльність товариство «Сербовка», організоване у «Лужицькій семінарії» в Празі. Велику увагу йому приділяв чеський будитель В. Ганка [3, с. 33—43]. У Лужиці почали діяти також інші гуртки.

На суспільній арені з'явився засновник серболужицької літератури поет Г. Зейлер, вірші якого про рідний край полонили серця широких мас населення. Він та інші молоді інтелігенти збирали фольклор лужицьких сербів і публікували його зразки. Великому успіху в цій справі домогся Я.-А. Смолер, що видав у 1841—1843 рр. монументальний збірник «Пісні верхніх і нижніх лужичан».

Інтерес лужицьких сербів до рідної мови викликала поява граматики Г. Зейлера (1830 р.) та інших мовознавчих праць. Великої популярності набули масові «святі пісні» (перший раз відбулось у 1845 р.) — концерти, що викликали здивування у німців і почуття гордості серед населення лужицької національності. Серболужицька мова, культура повільно, але неухильно почали виходити з-під стріх сільських хат на вулиці і площі міст. Лужичанам допомагали діячі культури інших слов'янських народів, що цікавилися долею маленької серболужицької національності. Назвемо найвідоміших: це чехи Я.-Е. Пуркіне, Ф. Палацький, В. Ганка, Ф.-Л. Челаковський, словак Л. Штур, представник південних слов'ян С. Мілютинович, поляки М. Бобровський і А. Кухарський, східні слов'яни І. Срезневський, О. Бодяньський та ін.

Різке поглиблення національної свідомості відбулося у революційні 1848—1849 рр. У лужицьких сербів бої на барикадах Берліна викликали не тільки співчуття, а й активні дії [21, с. 8]. Я. Бартко та Я. Радисерб-Веля 25 травня почали видавати прогресивну газету «Сербський глашатай», а протягом травня—червня 1848 р. лише у Верхній Лужиці було створено 30 селянських союзів. Правда, дії селян-лужичан обмежувалися петиціями загальнодемократичного напрямку, але в них не залишалось поза увагою і національне питання. Наприклад, у відомій «Селянській петиції» була висунута вимога впровадження серболужицької мови у школах, судах, церкві, прийняття на роботу чиновників серболужицької національності, видання серболужицьких законів. Інтелігенти з культурно-просвітницького і наукового товариства «Матиця сербська» (створеного у 1847 р.) в петиції на перший план ставили національне питання.

[24, с 106—107] Про розуміння населенням важливості його свідчить те, що під петицією «Матиці сербської» підписалося п'ять тисяч чоловік

Після поразки революції німецька буржуазія, що зрадила інтереси народу, разом з великими феодалами повела наступ на демократичні завоювання Подекуди це викликало опір населення Про те, що обурене серболужицьке населення було проникнуте не тільки загальнодемократичними ідеалами, свідчить, наприклад, великий мітинг (700—800 чоловік) у селі Гуска, на якому Я Бартко і Я Гайна зверталися до присутніх по-серболужицьки Раніше ця мова на загальних зборах ніколи не звучала

Революція показала, що серболужицьке національне відродження — це не тільки боротьба купки інтелігентів за мовну і культурну рівноправність «Напроти, вона мала два компоненти, з яких боротьба селян за обсягом і змістом була основним і прогресивним складником» [10, с 141]

Революція була потужним каталізатором, що сприяв перетворенню серболужицької феодальної народності у народність буржуазну Ії риси лужицький історик подає так «Це була буржуазна народність, яка відрізнялася від попередньої (феодальної — К Т) зовсім новим економічним базисом, сильною диференціацією і повністю новою класовою структурою та соціальним розшаруванням, а також своїм яскраво вираженим національно-культурним почуттям гордості і національною самосвідомістю, що глибоко укоренилася» [22, с 51—52]

Після поразки революції суспільна активність лужицьких сербів значно знизилася Невдала боротьба за конкретні права у багатьох притупила бажання займатися національним питанням *

В умовах, що склалися у слов'янських народів, позбавлених незалежності, наука стала фактором самооборони. Так було і в лужицьких сербів Національним рухом керувала «Матиця сербська», яка об'єднувала науковців Ії керівництво нерідко стояло на консервативних позиціях, але в цілому ця організація відіграла визначну роль у боротьбі з германізацією

«Матиця» всю увагу сконцентрувала довкола питань розвитку мови, національної культури, вивчення історії народу, фольклору та етнографії Це відбилося в «Журналі Матиці сербської», що виходив з 1848 р «Матиця» мала свій книжковий магазин (з 1851 р), а з 1863 р — видавничу і книготоргову фірму «Смолер і Пех» Вона друкувала і розповсюджувала немало різних за жанрами книг, призначених для народу Під керівництвом видатних діячів «Матиці» виходила також засно-

* Про це, крім іншого, свідчить такий випадок У 1851 р для покриття застави на суму 400 талерів за лужицьку «Шотижневу газету» Смолер розписав акції по 5 талерів, однак серболужицька інтелігенція акцій не викупила і свою національну газету не підтримала Я-А Смолерові довелося зайняти гроші у лихваря (9, с 225)

вана у 1842 р. «Щотижнева газета», а з 1860 р видавався журнал «Лужичанин», в якому публікувалися оповідання, повісті, поезія, статті на історичні теми, популярні статті з галузі природничих наук, широка зарубіжна хроніка та ін

Найвизначнішим досягненням «Матиці» було створення єдиної літературної мови для всіх верхніх лужичан — католиків і протестантів. Хоча ця мова до кінця національного відродження (1870 р) не стала засобом спілкування мас, але була доброю базою для багатофункціональної літературної мови пізнішого періоду.

«Матиця» шляхом боротьби за літературну мову, удосконаленням її, прищепленням любові та поваги до рідної мови зміцнювала національну самосвідомість лужицького населення. Серболужицький дослідник Ю Млинк стверджує, що публікація матеріалів про Росію і творів російських письменників «відіграли *першорядну* роль у справі зміцнення національної самосвідомості лужицьких сербів» [14, с. 126—127].

У післяреволюційний час і до кінця 60-х років велику роль у зміцненні національної самосвідомості відігравали також свята пісні, діяльність хорів, любительські театральні вистави, контакти з ученими і культурними діячами з слов'янських країн. Як і раніше, в 50—60-ті роки XIX ст зберігалися контакти з чехами і поляками, але після поразки революції вони послабилися, зате зв'язки з Росією стали набагато активнішими. У 60-ті роки спостерігається нове піднесення національного руху. Це, безумовно, пов'язано зі зміцненням взаємозв'язків між серболужицькими діячами науки і культури та російськими. Видатні представники серболужицького національного руху Я.-А. Смолер і М. Горник добре знали російську мову, що значно полегшувало підтримку контактів з великою слов'янською країною.

У 1855 р у Будишині побував відомий російський славіст О. Гільфердінг, який уважно вивчав проблеми, що хвилювали лужицьких сербів. «Він сильно спонукав лужичан до інтелектуальної діяльності і підказав Смолерові думку відкрити магазин для продажу книг, написаних слов'янськими наріччями», — майже через двадцять років так писав М. Горник [Цит. за 4, с. 307]. Після повернення додому О. Гільфердінг опублікував у 1856 р в Москві роботу «Народне відродження сербів-лужичан в Саксонії», чим привернув увагу російської громадськості до лужицького питання. Цим він зміцнював віру самих лужичан в успіх боротьби за свої права в Саксонії та Пруссії. В Німеччині дослідження російського вченого, висновки якого були прихильно сприйняті лужицькими сербами, опублікував Я.-А. Смолер німецькою мовою [Цит. за 11]. У 1865 р вийшло перше видання праці А. Пипіна і В. Спасовича «Огляд історії слов'янських літератур», в якому А. Пипін з великою увагою і любов'ю зображує національне відродження лужицьких сербів. Періодично відзивався про лужичан у російській пресі І. Срезневський, різ-

ним питанням сорабістики присвячені були публікації К Аксакова, П Лаврова та ін [13]

У Я.-А. Смолера було дуже багато знайомих, які подавали моральну і матеріальну допомогу національному рухові лужицьких сербів У Москві на великій етнографічній виставці у 1867 р представники лужицького народу були зустрінуті з великим ентузіазмом

Л Лаптева обгрунтовано підкреслює величезну підтримку лужицького національного руху з боку росіян «По суті саме російські слов'янські діячі фінансували майже всі головні заходи, що підтримували і розвивали серболужицьку національну культуру» [1, с 100]

Таким чином, про другу хвилю лужицького національного руху та нове піднесення національної самосвідомості слід говорити у зв'язку з розвитком зв'язків лужицьких сербів з Росією Ці зв'язки підтримували і живили національну самосвідомість лужицьких сербів до кінця національного відродження

Завершаючи короткий огляд становлення і розвитку національної самосвідомості лужицьких сербів, відмітимо, що в роки національного відродження воно значно розширилося і поглиблювалося Проте фактори, які гальмували консолідацію всього народу, залишалися й надалі Наприклад, територіальна роз'єднаність була причиною того, що національний рух у Нижній Лужиці почав розвиватися лише у 80-ті роки ХІХ ст, тобто після національного відродження. Таким чином, все сказане тут про національну свідомість лужицьких сербів відноситься до Верхньої Лужиці

Список літератури 1 Лаптева Л. П. О национальном возрождении у лужицких сербов — В кн. Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах М, 1974 2 Мыльников А. С. Роль культуры в становлении национального самосознания народов Центральной и Юго-Восточной Европы — В кн. Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы М, 1977 3 Петр Я. Вивчення слов'янських мов у празькій «Сербовці» — Українське слов'янознавство, 1975, вип 11 4 Пушкарёвич К. А. Записка ученых членов Сербо-лужицкой Матицы — Труды Института славяноведения АН СССР — Л, 1934, вып 11 5 Трофимович К. К. Нариси з історії серболужицької літературної мови — Львів, 1970 6 Широкова А. Г., Нецименко Г. П. Становление литературного языка чешской нации — В кн. Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков, М, 1978 7 Boguslawski W., Hornik M. Historija serbskeho naroda — Budyšin, 1884 8 Bruchner H. Ein Volk in Ketten — Schriftenreihe über die Sorben — Bautzen, 1958, Heft 2 9 Cyž J. Listowanje J. E. Smolerja z Korlu Augustom Jenčom — Lětopis, A Budyšin, 1972, N 19/2 10 Hartstock E. Zur Bauernbewegung im sorbischen Gebiet des Sächsischen Oberlausitz 1848—1849 — Lětopis, B Bautzen, 1965, N 12 11 Hüfnerding A. Die sprachlichen Denkmäler der Drevjaner und Glinjaner Elbslaven im Luneburger Wendlande — Bautzen, 1856 12 Jenč K. A. Michal Frencl a jeho zaslužby wo serbske pismowstwo — SMS, 1871 13 Lapteva L. P. Annotierte Zusammenstellung russischer Literatur über die Lausitzer Sorben und die sorbische Lausitz für den Zeitraum von der zwanziger Jahren des 19. Jahrhunderts bis in die vierziger Jahre des 20. Jahrhunderts — Lětopis, B Bautzen, 1969, N 16/2 14 Mlynk J. Ruske wothłosy w serbskim pismowstwje 19 lětstotka — Sora-

bistiske přinoški k VI mjezynarodnemu kongresej slawistow — Budyšin, 1968
 15 Nowotny P Vuk Stefanovic Karadzic a Lužiscy Serbja — В кн Београдски универзитет Анали филолошкога факултета, свеска, 4 година 1964
 16 Parczewski A J Jan Ernst Smoler Ustęp z historii narodowego odrodzenia Górných Łuzyc — Warszawa, 1883 17 Radtowski M Euchiridion Vandalicum Andraee Thareí Zabytek dolnołuzycki z r 1610 — Wrocław—Warszawa—Kra-ków, 1967 18 Radyserb—Wjela J Bitwa pola Budyšina — Budyšin, 1972
 19 Sshuster—Sewc H Sorbische Sprachdenkmaler, 16—18 Jahrhundert — Bautzen, 1967 20 Sorabistiske přinoški k VI mjezynarodnemu kongresej slawistow w Praze 1968 — Budyšin, 1968 21 Sotta J 'Serbja w byrgarsko—demokratiskej rewoluciji 1848—1849 — Budyšin, 1973 22 Sotta J 'Stawizny Serbow' w štyrjoch zwjazkach — Rozhlad, Budyšin, 1975, N 2 23 Sotta J Zur Frage der Herausbildung des Nationalbewusstseins bei den Lausitzer Sorben in der ersten Hälfte des 19 Jahrhunderts — Lětopis, B — Bautzen, 1968, N 15/2 24 Sotta J, Zwahr H Stawizny Serbow, zwjazk 2 — Budyšin, 1975 25 Volkslieder der Sorben in der Ober— und Nieder—Lausitz Herausgegeben von Leopold Haupt und Johann Ernst Schmalzer Anastatischer Neudruck — Berlin, 1953 26 Wjiaz O Handrij Zejler a jeho doba — Spisy Instituta za serbski ludospyt, č 2 — Budyšin, 1955

Краткое содержание

В статье на многочисленных фактах освещено становление и развитие национального самосознания лужицких сербов от их появления на исторической арене до 1870 г. Маленькая славянская народность почти тысячу лет терпела национальный и социальный гнет. Однако этническое сознание, наличие которого документируется X ст., превратившись в национальное самосознание, позволило лужицким сербам сохраниться как народу до наших дней.

Статья надійшла до редколегії
2 квіт. 1979 р.

В П КРИВОНОС, асист.,
Львівський університет

ТОРГОВЕЛЬНА ПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ТУРЕЧЧИНИ В СЕРЕДИНІ XVI—НА ПОЧАТКУ XVII СТ.

У середині XVI—першій половині XVII ст. Річ Посполита була однією з наймогутніших країн Європи і відіграла важливу роль у міжнародній політиці.

Хоч в економічному відношенні Польща значно відставала від передових країн Західної Європи, вона вела жваву зовнішню торгівлю. З країни вивозили зерно, худобу та інші продукти сільського господарства, що користувалися попитом на європейському й азіатському ринках. Одночасно в Польщу ввозили різні тканини, вино, зброю, прянощі, а також різноманітні предмети розкоші, які купували магнати і шляхта.

Важливе місце у зовнішній торгівлі Речі Посполитої посідала Туреччина, яка поставляла дорогоцінні метали, прянощі, вина, східні тканини та інші товари, а також зброю, коней тощо. Однак розвиток торговельних зв'язків Польщі з Туреччиною

значною мірою залежав від політичних відносин, які склалися в той час між цими країнами. Завоювавши Балканський півострів, Туреччина проводила агресивну зовнішню політику щодо сусідніх європейських держав і, зокрема, тривалий час становила серйозну небезпеку для Польщі [4 с. 203]. Але з 30-х років XVI ст. і до початку XVII ст. Польщі вдалося підтримувати нормальні взаємини з грізним сусідом. У дружніх стосунках з Польщею була зацікавлена і Туреччина, яка вела війну з Габсбургами і перебувала у напружених відносинах з Російською державою. Невигідною для Туреччини була і міжнародна обстановка в Європі, де створювалась антитурецька коаліція католицьких держав під керівництвом римських пап. До коаліції прагнули залучити і Польщу, серед правлячих класів якої не було єдиної думки у цьому питанні. Після невдалих спроб Польщі утвердитись у Молдавії почався період нормалізації її відносин з Туреччиною, який наступив після 1533 р., коли між обома країнами був підписаний «вічний мир» у Константинополі [5, с. 271].

Умови мирного договору 1533 р. неодноразово підтверджувалися протягом XVI ст. — у 1553, 1568, 1577, 1598 рр. [13]. На початку XVII ст. відносини між Польщею і Туреччиною погіршилися у зв'язку з недалекоюглядною політикою польського короля Сигізмунда III і це одразу ж негативно позначилось на розвитку польсько-турецької торгівлі.

Період відносно мирних стосунків між обома країнами позитивно вплинув на розвиток польсько-турецької торгівлі, яка набрала в цей час значних розмірів. Особливо інтенсивно розвивалися торговельні зв'язки польсько-литовської держави з балканськими володіннями Османської імперії.

В історичній літературі поки що немає спеціальних досліджень, присвячених торговій політиці польсько-литовської держави щодо Туреччини в середині XVI—на початку XVII ст. Правда, окремі аспекти цієї проблеми в тій чи іншій мірі розглядали деякі вітчизняні і зарубіжні дослідники. Так, М. Довнар-Запольський, вивчаючи економічний розвиток Великого князівства Литовського, наводив цікаві дані про ставлення литовського уряду до турецьких купців [3]. С. Левицький у працях з історії польської торгівлі зупинявся на деяких питаннях, що характеризують умови діяльності купців Турецької імперії у польсько-литовській державі [14, 15]. У спеціальному дослідженні Т. Чацького, присвяченому торговельним зв'язкам обох країн, дано аналіз польсько-турецьких переговорів, на основі яких велася торгівля між обома країнами [12]. Сучасний польський дослідник А. Дзюбінський, вивчаючи торговельні шляхи між Польщею і Туреччиною в XVI ст., приділяє деяку увагу ролі митниць на цих шляхах [11]. Політичним відносинам між Польщею і Туреччиною в середині XVI ст. та їх впливові на розвиток торгівлі між обома країнами приділяє чимало уваги також польський історик М. Маловіст [16].

Однак автори названих праць, зупиняючись на окремих сторонах розвитку торгівлі польсько-литовської держави з Туреччиною, не змальовують повної і цільної картини цієї важливої ділянки польсько-турецьких відносин, зокрема, дуже мало висвітлено торговельну політику польського уряду.

У нашій статті зроблена спроба розглянути найважливіші питання торговельної політики уряду Речі Посполитої щодо Туреччини в середині XVI—на початку XVII ст, зокрема проаналізувати польсько-турецькі договори, встановлені згідно з ними мита, ставлення у Польщі до турецьких купців. Особливо увага звертається на порядок збирання митних оплат в українських землях, що безпосередньо межували з турецькими володіннями і через які пролягали торговельні шляхи в Туреччину.

Основними джерелами для написання статті послужили постанови польських сеймів, матеріали конституцій Речі Посполитої, податкові статuti та інші документи, опубліковані в кількох томах «*Volupta legum*» [18]. Цінні матеріали для вивчення митної політики є в уставних грамотах [6, 9], які періодично поновлювалися. Порівнюючи їх, можна простежити зміни у митній політиці польсько-литовського уряду. В описах архівних документів, опублікованих у десятому томі «Актив гродських і земських» [10], та матеріалах каталога турецьких документів [13] широко відбиті польсько-турецькі відносини, в тому числі і в галузі торгівлі. Використано також документи, опубліковані у двох томах «Книги посольской метрики Великого княжества Литовского» [5] та матеріали, зібрані Київською комісією по вивченню стародавніх актів [9].

Юридично-правовою основою, на якій здійснювалися торговельні зв'язки між польсько-литовською державою та Османською імперією, були договори, що періодично заключалися між двома державами.

Майже в усіх польсько-турецьких договорах того часу були статті, що стосувалися торгівлі. Зокрема, згідно зі статтями договору 1553 р польські купці одержали право вільно переправлятися через Дністер і Дунай [13, с 138—139]. У листі від 17 серпня 1565 р султан Сулейман I писав королю Сигізмунду-Августу, щоб польські купці на території Турецької імперії ішли здавна прокладеними шляхами, уникаючи глухих і невідомих доріг. Одночасно султан просив короля забезпечити відповідні умови для турецьких підданих на польських землях [13, с 181]. У тому ж 1565 р. Петрковський сейм прийняв рішення, за яким турецьким купцям дозволялося пересуватися точно визначеними дорогами [18, т 2, с 48].

У договорі від 15 липня 1568 р уряди обох країн зобов'язувались також сприяти розвитку торговельних зв'язків. Польські купці могли прибувати в Туреччину морським і сухопутним шляхом, вільно торгувати після внесення встановлених митних оплат [5, с 269]. Чиновники Польщі і Туреччини повинні були взаємно сприяти підданам обох країн, допомагати їм.

Якщо хто з поляків помирав у Туреччині, а з турецьких підданих — у Польщі, залишені ними товари передавались спадкоємцям. Усі боргові спірні питання між купцями розглядалися тоді, коли борги були записані. На випадок війни Польщі з Туреччиною торгівля між ними припинялась, купці позбавлялись всіх привілеїв, протягом півроку вони повинні були закінчити свої справи і вивезти товари [12, с. 340—345].

Боячись ускладнень, польський уряд намагався усунути перешкоди, які могли б зіпсувати торговельні відносини з Туреччиною. У зв'язку з цим козакам заборонялося нападати на підданих турецького султана [7, с. 143, 18, т. 2, с. 288]. Втрати, яких зазнавали турецькі і кримські купці від нападів, представники польської влади намагались відшкодувати [5, с. 35]. Вони були зобов'язані захищати інтереси підданих Туреччини в судових суперечках з місцевими купцями [10, с. 131, 133, 142]. Окремим турецьким купцям польський уряд зменшував розмір митних оплат, видавав грамоти на право безплатного проїзду [8, с. 35] і вільної торгівлі на території Польщі [10, с. 97, 178]. Одночасно турецький султан забороняв своєму васалу, кримському хану нападати на польські землі [7, с. 271].

Задовольняючи потреби магнатів і шляхти, які були покупцями товарів, що надходили зі східних країн, польський уряд стимулював торгівлю такими товарами. Внаслідок цього з Турецької імперії у значній кількості везли східні тканини, прянощі, золото, срібло та інші дорогоцінності. Великим попитом у Польщі користувались грецькі вина, торгівля якими помітно активізувалась в середині XVI ст. [10, с. 84]. Польський уряд був також зацікавлений у тому, щоб з Туреччини везли якнайбільше коней, необхідних для війська і шляхти [2, с. 19]. Щоб мати необхідні товари та сировину для розвитку військової промисловості, уряд сприяв ввезенню в країну міді, заліза, олова, свинцю [9, с. 556—557], зброї [10, с. 84] та ін.

З цих же міркувань статті польських конституцій, прийнятих на сеймах у 1550 р. [18, т. 2, с. 7], 1557 [18, т. 3, с. 181], 1563 [10, с. 84], 1565 [18, т. 2, с. 49], 1620 [18, т. 3, с. 181], 1637 [10, с. 244], 1647 р. [18, т. 4, с. 54] забороняли вивозити з країни селітру, свинець, олово, коней, шкіру. Вивозити їх за кордон можна було лише за дозволом короля [13, с. 136]. Ряд постанов польських сеймів забороняли вивозити з країни гроші [10, с. 138, 245], золото і срібло [18, т. 2, с. 9, 10, с. 138, 153]. Лише в кінці XVI ст., коли в європейські країни надходило чимало американського золота і срібла, Варшавський сейм дозволив турецьким купцям вивозити його з Польщі [18, т. 2, с. 377].

У розвитку торгівлі з турецькими володіннями була зацікавлена насамперед купецька верхівка польсько-литовської держави. Прагнучи зосередити в своїх руках торгівлю східними товарами, купецька верхівка найбільших міст Польської держави, зокрема Львова, вимагала від уряду все нових привілеїв. Задовольняючи їх прагнення, Петрковський сейм 1565 р. видав

складовий статут, згідно з яким купці зі східних країн могли торгувати лише в тих містах, що мали право складу східних товарів [18, т 2, с 48] Таким чином, великі купці кількох міст, у тому числі і Львова, одержали монопольне право на торгівлю з купцями Туреччини

Успішний розвиток польсько-турецької торгівлі великою мірою залежав від митної політики обох держав Відомо, що система митних оплат у середні віки складалась на основі феодальної власності на землю і визначалась інтересами класу феодалів та феодальної держави Пояснюючи економічні основи виникнення митних платежів, К Маркс і Ф Енгельс писали, що «Мита виникли з поборів, що їх брали феодали з торговців, які проїжджали через їх володіння і відкупались таким способом від пограбування, — поборів, які згодом брали також міста і при виникненні сучасних держав стали для казни найзручнішим засобом добувати гроші» [1, т 3, с 54] Це цілком стосується і польсько-литовської держави, яка і в XVI—XVII ст. використовувала митну оплату в першу чергу як фискальний засіб, а не як засіб свідомої торгової політики [17, с 128]

Уже на початку XVI ст митні надходження становили важливе джерело державних доходів Польщі і Литви, хоч митні тарифи ще не охоплювали всіх видів товарів Починаючи з 20-х років XVI ст, уряд все більше посилює контроль за торгівлею, прагнучи охопити митними платежами всі товари З цієї метою у країні вводиться єдина система ваги, міри, довжини [18, т 2, с 49—50], натуральні митні оплати замінюються грошовими [19, с 175], підвищуються розміри цих оплат [15, с 54]

Особливо зростають митні оплати в період Лівонської війни Було видано кілька митних тарифів, які під приводом необхідності впорядкування збору мита мали привести до збільшення надходжень в казну [18, т 2, с 40] Урядовим указом від 7 грудня 1561 р було введено митну оплату на всі товари, які вивозили за кордон і ввозили в країну [3, с. LIII—LIV] У 1564 р. Варшавський сейм прийняв постанову про запровадження нових мит у зв'язку з необхідністю «зміцнення держави, кращого захисту кордонів» [18, т 2, с 40] У цей час також зменшується кількість мит, що передавались в оренду. Уряд все більше бере збір мита до своїх рук, призначаючи для того спеціальних чиновників [18, т 2, с 194]

Розмір мита визначався дуже приблизно і здебільшого залежав від вартості товару або від воза, або ж навіть від кількості коней, запряжених у віз [3, с 383] Однак єдиної митної системи в Речі Посполитій на той час ще не існувало і це у великій мірі утруднювало розвиток зовнішньої торгівлі В різних районах польсько-литовської держави були значні відмінності у величині митних оплат. У середині XVI ст. у Черкасах та Каневі купці платили по три гроша [8], в Києві та в Овручі — по два гроша [8, с 82, 96, 112], в Житомирі бралось досить велике мито — по шість грошей від копи вартості товару [3, с. 379].

Введення нових тарифів і підвищення розмірів митних оплат у Польщі торкнулось і турецьких купців. За тарифом 1561 р. митні оплати на деякі товари, особливо на прянощі, зросли майже у 2 рази, на ладан — в 2,5 рази, значно підвищились митні оплати за шовкові тканини. Розмір митних платежів досягав 10% вартості товару [3, с. 500].

Заміна тарифів дала країні в три рази більше митних надходжень. Одночасно це вело до ослаблення торгівлі, що в кінцевому підсумку зменшило кількість доходів у державі [3, с. 571]. Зниження доходів, необхідність підтримувати нормальні відносини з Туреччиною та потреби шляхти у східних товарах примусили уряд зменшити розмір митних оплат для турецьких купців. Новий тариф, прийнятий на Брестському сеймі у 1566 р., встановив для них розмір оплати по два гроша від копи вартості товару, тобто «ціле мито». В той час як від своїх купців брали половину «цілого мита», тобто по одному грошу від копи вартості товару [3, с. 507]. Згідно з польсько-турецьким договором від 1577 р., розмір митних оплат для купців обох сторін становив 3% вартості товару [12, с. 342].

Потреба у грошах примусила польський уряд шукати нові джерела надходжень. Вальний сейм Варшавський у 1578 р. прийняв рішення, щоб всі іноземні купці, які проживали в Польщі і займалися торгівлею, але не мали міського права, платили ще по чотири злотих від особи [18, т. 2, с. 193]. За всі товари, що вивозились з Речі Посполитої, турецькі купці, крім загального встановленого вивозного мита в три гроша, повинні були платити ще й четвертий гріш [18, т. 2, с. 153]. Очевидно, при збиранні цієї оплати допускались порушення, у зв'язку з чим конституція 1595 р. встановлювала, що четвертий гріш чиновники повинні брати лише на кордоні. Якщо хто захотів би взяти його в середині країни, платив штраф 100 грівен [18, т. 2, с. 358]. Такі ж оплати діяли і в XVII ст., що підтверджують податкові універсали 1602 р. [18, т. 2, с. 419], 1611 р. [18, т. 3, с. 30], 1613 р. [18, т. 3, с. 128], 1626 р. [18, т. 3, с. 225].

На окремі товари встановлювались точно визначені митні оплати. Так, за коней турецької породи брали шість грівен, волоської — чотири грівни [2, с. 19]. Вигідною для держави була торгівля грецькими винами. 26 березня 1563 р. на Петрковському сеймі була прийнята постанова про обов'язкове збирання «чопового» податку, який платили всі, хто займався торгівлею вином [10, с. 84]. Від кожної півкуфи вина платили дві золоті польські монети [18, т. 2, с. 63].

Митні оплати з грецьких вин становили важливу частину бюджету країни, вони надходили у державну скарбницю і використовувались для оплати найманого війська. Тому за торгівлею вином було встановлено суворий контроль, про це говориться у рішеннях майже всіх польських сеймів.

Натомість деякі товари, що ввозились до Речі Посполитої, митним оплатам не підлягали. Це стосується насамперед золо-

та, срібла [3, с 510] та інших дорогоцінностей Без митних оплат ввозили також мідь, залізо, олово, свинець [9, с 556, 557], зброю тощо [10, с 84]

Таким чином, у середині XVI—на початку XVII ст створились загалом сприятливі умови для торгівлі Польщі з Туреччиною Питанням торгівлі відводилась чимала увага в польсько-турецьких договорах того часу Завдяки цьому купці обох держав взаємно користувались рядом торгових привілеїв, що позитивно позначилося на розвитку торгівлі.

Список літератури 1 *Маркс К, Енгельс Ф* Твори 2 *Верзилов А* Очерки торговли южной Руси с 1480—1569 — Чернигов, 1898 3 *Довнар-Запольский М* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского — К, 1901 4 *Маловист М* Экономическое развитие феодальной Польши в XIV—XVII вв — Исторические записки, № 53, 1955 5 Книга посольская метрики Великого княжества Литовского /Изд М Оболенским и К Данилевским — М, 1843, т 1 6 Акты относящиеся к истории западной России — СПб, 1848, т 4 7 Акты, относящиеся к истории юго-западной России 1865, т 2 8 Архив юго-западной России — К, 1905, т 1 ч 7, 1907, т 5, ч 8 9 Памятники, изданные Киевскою комиссією для разбора древних актов — К, 1897, т 2 10 *Acta grodskie i ziemskie*, т 10 — Lwow, 1884 11 *Dziubinski A* Drogi handlowe polsko-tureckie w XVI stuleciu Przegląd historyczny — Warszawa, 1865, т 56, zeszyt 2 12 *Czacki T* O handlu Polski z Porla Ottomanska, «Dziela T Czackiego» — Poznan, 1845, т 3 13 Katalog tureckich dokumentow/Pod red A Zajacrkowskiego — Warszawa, 1959, т 1 14 *Lewicki S* Prawo skladu w Polsce — Lwow, 1910 15 *Lewicki S* Targi lwowskie od XIV do XIX w — Lwow, 1923 16 *Malowist M* Wschod a zachod Europy w XII—XVI wieku — Warszawa, 1973 17 *Rutkowski J* Historia i polityka handlowa Polski w XVI wieku — Poznan, 1928—1929, т 2 18 *Volumina legum* — Petersburg, 1859, т 2—4 19 *Zubrycki D* Kronika miasta Lwowa — Lwow, 1884

Краткое содержание

В статье на основании опубликованных источников, а также специальной исторической отечественной и польской литературы освещаются основные аспекты торговой политики польско-литовского государства относительно Турецкой империи в середине XVI—начале XVII ст

Стаття надійшла до редколегії
26 квіт. 1979 р

*А М КОЗИЙ, асист.,
Львівський університет*

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ВІДНОСИН НА ХОЛМЩИНІ В СЕРЕДИНІ XVI—XVII ст.

Розвиток капіталістичних відносин у Західній Європі викликав зростання хлібного виробництва на Сході Потреба у хлібі, зокрема в польському, посилилась на Заході внаслідок революції цін Польща була більш віддалена від світових шляхів, пізніше зазнала впливу революції цін і він був тут слабшим Саме тому польський хліб став вигідним продуктом екс-

порту в країни Західної Європи, перетворивши Річ Посполиту в головного виробника його.

В історичній літературі поширилась думка про роль Польщі у європейському господарстві XVI ст як сировинного тилу Західної Європи. З країни на Захід надходило збіжжя, дерево, шкіра, худоба. Без цих товарів, на думку А. Вичанського, там не міг розвинути капіталізм [29, с. 26—27].

У передових капіталістичних країнах ціни на хліб були значно вищі, ніж у аграрній Речі Посполитій (табл. 1).

Таблиця 1

Співвідношення між цінами гектолітра пшениці в європейських країнах у XVI ст. (у грамах срібла за гектолітр. Ціну в Нідерландах взято за 100) [29, с. 80].

Країна	Роки	
	1540—1549	1590—1599
Нідерланди	100	100
Англія	65	65
Франція	100	130
Іспанія	135	170
Італія	120	155
Німеччина	55	85
Польща	30	45

З процесом первісного нагромадження та розвитком капіталізму в західноєвропейських країнах певною мірою було зв'язане «друге видання» кріпосного права у Східній Європі, що стало своєрідною консервацією феодально-кріпосницьких відносин у найжорстокіших формах. Одночасно з явними ознаками перемоги капіталізму на Заході на Сході феодальні відносини під натиском загальноєвропейських соціальних і економічних змін набували нових рис [1, с. 52].

«Вторинне» закріпачення не в однаковій мірі виявилось у різних частинах Речі Посполитої. Перебудова феодального господарства почалась раніше на землях басейнів судоплавних рік, що впадали у Балтійське море, тому що ріки були основними шляхами, по яких велась торгівля зерном.

Особливості цього процесу такі. Розвиток виробництва хліба у фільварках, наступ на селян, зростання зернових податків у різних районах Польщі не були однаковими. Від економічного рівня Корони значно відставали східні литовсько-руські землі. По-друге, в Речі Посполитій розвивалось не селянське товарне, типу фермерського, господарство, як це мало місце в Голландії, Англії, Франції та інших країнах, а феодальне товарно-фільваркове господарство.

Цю проблему досліджували польські та радянські історики, зокрема К. Раковський, І. Барановський, Б. Барановський,

С Кутшеба, І Рутковський, В Куля, Е Топольський, Л Житкович, М Маловіст, А Мончак, В Русінський, А Вичанський, Б Греков, В Пичета, Л Разумовська, О Іванова, Д Похилевич, В Якубський, Ю Гроссман, В Дорошенко та ін

Стосовно Холмщини в нашому розпорядженні є незначна історична література. У другій половині ХІХ ст Т Любомирським була написана праця по Ратненському староству [14]. З сучасних польських істориків Ю Шафлік у працях з аграрної історії Люблінщини ХVІІ ст [20, 21, 22, 23] частково дослідив Холмську землю. У 1961 р в Любліні було видано матеріали наукової сесії істориків у Холмі (1959) під назвою «Ziemia Chełmska» [30], де надруковано ряд статей з історії Холмщини пізнього середньовіччя. Більш докладно Холмщину в період посиленого розвитку фільварково-панщинної системи вивчав радянський полоніст Д Похилевич [2, с 225—264].

Деяко краще становище з виданням окремих джерел, зокрема люстрацій. По Ратненському староству опубліковані реєстри його доходів у 1500—1510 рр та інвентар за 1512 р [7, с 1—40]. Київською археографічною комісією у 1890 р була видана люстрація за 1564—1565 роки Ратненського і Любомльського староств [5, с. 272—320, 321—363]. По Холмському, Красноставському і Грубешівському староствах ця люстрація видавалась у 1900 р [6, т 3, с 1—40, 41—73, 97—120] а в 1903 р вийшла люстрація 1570 р, в якій є всі староства Холмщини [6, т 7, с 1—61]. У 1976 р Е і К Арламовські та В Капут видали люстрацію Холмської землі за 1661—1665 роки [15].

Одна з особливостей аграрного розвитку Холмщини виражалася перш за все у структурі феодального землеволодіння. Значну частину її займали королівщини. Якщо в цілому у Речі Посполитій королівщини становили лише 15—20% загальної кількості всіх маєтків, то на руських землях (Белзькому і Руському воеводствах) вони займали понад 1/3 території [19, с 484]. Зокрема, у Холмському повіті площа королівщин становила 59,5% [19, с 485], а у Грубешівському анклаві — 87,4% [19, с 485] загальної площі маєтків, у той час як у сусідніх воеводствах Малопольщі площа королівщин становила лише 9% [19, с 485]. Тільки у Красноставському повіті державних маєтків було значно менше — 12,5% [19, с 486].

Розташовані на Західному Бузі, Вепрі і Прип'яті, королівщини були поділені на п'ять староств: Холмське, Красноставське, Любомльське, Ратненське, Грубешівське. У Холмському старостві було від 32 (1565) до 39 (1661) державних поселень, у Любомльському — 26 (1564) і 24 (1570), а у Ратненському все належало до королівського скарбу.

В кінці ХVІ ст державною власністю на Холмщині були у Холмському повіті чотири міста і 83 села, у Красноставському — два міста і 19 сіл [23, с 16]. Вивчення життя селян у староствах дає можливість уявити становище більше чверті на-

селення Холмської землі і більше половини населення Холмського повіту

У міру розширення феодального землеволодіння відбувався процес перерозподілу маєтків на користь шляхти головним чином за рахунок державних. Внаслідок цього в кінці XVI ст зменшилась кількість королівщин, зокрема у Холмському повіті з 86,8% в середині століття до 80,5% у кінці. Під час воєнно-політичних подій середини XVII ст найбільших спустошень зазнали державні маєтки. За люстрацією 1661 р на Холмщині налічувалося лише 71 королівське село (без Любомльського староства).

В середині XVI ст на Холмській землі, по суті, не було магнатських латифундій, таких, як у Люблінському, Ужендовському чи Луковському повітах старопольського Люблінського воєводства, де в руках великих магнатів — Фірлеїв, Заславських, Ліщинських, Горайських — було по кілька міст та декілька десятків сіл [23, с 21]. На Холмщині одночасно з державними існували маєтки переважно середньої — по 1—5 і більше сіл [19, с 514] — і дрібної (часткової, загородової) шляхти. Правда, деякі шляхтичі середньої руки вибилися в стан великих магнатів. Прикладом може бути Ян Замойський, який у кінці XVI ст. став відомим політичним діячем і магнатом. На початку XVII ст лише на Холмщині йому належало 150 населених пунктів, об'єднаних у самостійні комплекси — ключі з 42 фільварками [26, с 132].

Основна частина приватновласницьких шляхетських маєтків Холмщини була зосереджена у Красноставському повіті. Тут вони становили 86,8% загальної площі повіту (табл. 2).

Т а б л и ц я 2
Структура феодального землеволодіння на Холмщині у другій половині XVI ст

Повіти	Категорії маєтків за площею, %		
	Державні	Шляхетські	Церковні
Красноставський	12,45	86,85	0,7
Холмський	59,49	36,51	4,0

Найбільш зруйнованим під час воєн середини XVII ст був Красноставський повіт. Ступінь розорення маєтків яскраво відображає поборовий реєстр повіту від 1654 р, за даними якого у власності Замойських залишилося 50 незруйнованих і шість «частин сіл», у дрібної шляхти — 36, у часткової шляхти — 37 цілих і шість «частин сіл» [27, с 422, зв 441].

Частка церковного землеволодіння на Холмщині була невеликою. Маєтків католицької церкви тут теж майже не було.

Посилаючись на А. Яблонського, Ю. Шафлік твердить, що у другій половині XVI ст у Холмському повіті було тільки три

міста і 11 духовних сіл. Це становило 4% усіх сіл повіту, а в Красноставському повіті було лише одне духовне село (0,7%) [23, с. 20]. Православних приходів налічувалося 82 [32, т. 7, ч. 2, с. 191, 202]. Одна церква обслуговувала три—п'ять сіл. До першої половини XVII ст. церковні володіння Холмщини не зазнали помітних змін. На основі податного реєстру Красноставського повіту за 1654 р. церкви належало, як і у другій половині XVI ст., лише одне село.

У зв'язку з таким співвідношенням категорій феодального землеволодіння Холмщини розглянемо в основному розвиток фільварково-панщинної системи господарства у королівщинах та приватновласницьких маєтках.

На відміну від інших районів Польщі у торгівлю з Заходом Холмщина включилась значно пізніше. Якщо до середини XVI ст. в експорті зерна активну участь брали феодали, землі яких прилягали до Нижньої і Середньої Вісли, то експорт холмського хліба почався лише з другої половини XVI ст., хоч самі тенденції до розвитку фільварково-панщинної системи на Холмщині, і перш за все у її південно-західній частині (Красноставському, Холмському староствах), виявилися дуже рано. Ще в кінці XV ст. (1477) польська шляхта постановами Красноставського сейму запроваджує одноденну тижневу панщину «*quilibet de laneo unum diem in qualibet septimana laborabit domino suo*» [18, с. 162, 16, с. 414].

До загальнопольської постанови (1520) залишалося ще майже півстоліття. Однак не випадково у Мазовії вперше в Речі Посполитій, задовго до Торунського статуту, князем Янушом I (1421) було введено одноденну тижневу панщину з лану в духовних і приватновласницьких маєтках [8, с. 71]. У прикордонних землях, найменше освоєних окраїнах, де мали місце масові втечі селян, потреба в робочих руках була найбільшою [9, с. 100]. Заможні селяни були не так схильні до втеч, тікали переважно вбогі, так звані «*liźpi*», яким нічого було залишати в селі [25, с. 35].

На основі малопольських джерел Л. Разумовська висловила думку, що перші товарні фільварки створювались уже в останніх десятиліттях XIV ст. у духовних володіннях [3, с. 3]. Оскільки церковне землеволодіння на Холмщині було незначне, а Красноставські постанови 1477 р., як відомо, не поширювались ні на державні, ні на церковні маєтки, то можна припустити, що тут товарно-фільваркові господарства організувались спочатку в приватновласницьких маєтках. Це підтверджується великою активністю самої холмської шляхти. Вона була другим в Речі Посполитій, після мазовецької шляхти, ініціатором одноденної тижневої панщини. Та й рішення Красноставського сейму переконують, що на Холмщині фільварково-панщинна система тільки зароджувалась, товарний фільварок лише формувался. Можна також вважати, що цей процес в умовах, що там існували, протікав з меншою швидкістю, ніж в інших районах.

країни, — адже тільки в другій половині XVI ст продукція холмських фільварків починає вивозитися на західні хлібні ринки [17, с 279]

Соціально-економічний розвиток Холмщини відбувався за надто нерівномірно, що своєрідно відбилосся на рівні розвитку її окремих районів Фільварково-панщинна система не одночасно і не на однакову глибину пустила тут коріння Провідними з економічної точки зору були південно-західні (Красноставське, Холмське) і південне (Грубешівське) староства Не лише краща родючість ґрунтів, а й вигідне географічне положення щодо хлібних ринків зумовили специфіку їх більш інтенсивного соціально-економічного розвитку Кількість фільварків відносно до кількості сіл у південно-західній Холмщині у два з половиною, іноді навіть у три рази перевищувала кількість фільварків Північно-Східної Холмщини Товарність фільварків теж була неоднакова Фільварки південно-західної частини в середньому могли збувати більшу половину своєї продукції З них по Вепру і Бугу сплавляли до Гданська і Бреста переважно жито, рідше пшеницю Питома вага експорту зернових фільварків північно-східної Холмщини (Любомльське, Ратненське староства) була незначною Тут переважали ліси, придатних земель для землеробства було мало Люстратори відмічають особливо хороші ліси Любомльського староства Тому в основному з цього району експортували ліс, ванчос, дошки, поташ Друга половина XVI ст була часом розквіту фільварково-панщинної системи, врожаї були порівняно високі — «сам-п'ять» і зерна з Холмщини вивозилось більше, ніж у другій половині XVII ст, коли врожайність зернових падає до «сам-три», «сам-три з половиною» і рідко становить «сам-чотири» [12, с 135] У документах, а також в історичній літературі підкреслюється, що у другій половині XVI ст на висів і утримання фільваркової служби в королівщинах витрачалася п'ята частина врожаю, тоді як через сто років на це йшла третина врожаю

Безумовно, до певної міри це було наслідком воєнних руйнувань Незважаючи на те що війни середини XVII ст завдали сильних ударів фільварковому господарству, загальна кількість фільварків на Холмщині у другій половині XVII ст майже не зменшилась За даними люстрацій, у державних маєтках Холмщини їх було 31, а через сто років — 30

Генезис фільварково-панщинної системи накладав своєрідну печать на холмське село Тут, як і в інших частинах Речі Посполитої, фільварок виростав і розвивався за рахунок селянських наділів, общинних земель, насильно скуплених солтиств Типовим кметським наділом середини XVI ст став півлан, зростає категорія малоземельних та безземельних селян Водночас на Холмщині зберігався значний архаїзм у землекористуванні Назви земельних наділів, як шде, надзвичайно строкаті поряд з «ланом», «влокою», «ойчизною», «сторожовчизною», «обшаром», збереглось «дворище» В холмських джерелах середини

XVI ст ще згадуються «дворища старі» (не поміняні) В селі Самаровиче (Ратненське староство) у 1564—1565 рр — 66 кметів на «ролях, не поміряних на лани» [5, с 278], в селі Охожа (Холмське староство) — «здавна 60 людей на 7-ми дворищах» [6, т 3, с 50] І це в той час, коли в сусідніх землях, Великому князівству Литовському, було проведено волочну поміру (1557) На Холмщині, навіть там, де землі поділені на лани, по традиції зберігся термін «дворище» У багатьох випадках люстрації згадують «дворище або півлан» В Холмському старостві у селі Серебрища (люстрація 1661 р) було «дворищ або півланків 16», в селі Руда Менша — «16 дворищ або півланків» [15, с 203, 204] і т д Тому до термінології в даному випадку треба підходити досить обережно

Ніде не сказано, чому дорівнювали дворища В середині XVI ст їх розмір був найрізноманітніший Д Похилевич вважає, що вони мало чим відрізнялись від білоруських дворищ, які в середині XVI ст становили найчастіше 40—80 моргів (морг мав близько 0,7 га), іноді 20 і ще рідше 100—200 моргів У великі дворища входили й сільські угіддя На дворищі жила велика і складна сім'я, до якої входили, крім кровних родичів, сторонні люди — спільники, потужники, половники тощо [7, с 8, 11, 12, 14 та ін] На дворищі могло бути і одне господарство, яке вела велика сім'я, але найчастіше було кілька господарств При визначенні числа дворищ у кожному дворі люстратори відмічають, що «осілих людей тут багато» Так, у Ратненському старостві в селах Кортилеси — «людей досить на 29 дворищах», у Заріччі — «немало на чотирьох великих і чотирьох малих дворищах», Щедроґощі — «досить на 18 тяглих і чотирьох малих дворищах», Радостові — «досить на 17 дворищах» і т д [5, с 296—298, 299—300, 305—306, 309—310] Іноді кількість кметів значно більша у Любомльському старостві в селах Олесько у 1565 р — «49 людей на 8 дворищах» [5, с 361—362], а в 1870 р — «37 людей на 8 дворищах» [6, т 7, с 38], у Полапі в 1565 р — «26 людей на 12 дворищах» [5, с 340—341], а в 1570 р — «18 людей на 12 дворищах» [6, т 7, с 32]

Таких прикладів можна навести багато, особливо коли мова йде про північно-східну Холмщину — Любомльське і Ратненське староства Вони свідчать про те, що на дворищах було по кілька господарств Випадків, коли «кожен на дворищу» — дуже мало так, у селах Любомльського староства у 1565 і 1570 рр — в Косіше — «46 кметів, кожен сидить на цілому дворищу» [5, с 332—333, 6, т 7, с 36], в Заполі — «20 кметів на 20 дворищах» [5, с 331, 6, т 7, с 35] Очевидно, це були якісь окремі малі дворища або самостійні частки великих

Про те, що на одному дворищі було не одне, а кілька окремих господарств, можна судити на основі «похлібного», яке сплачували в розмірі одного гроша «ті, які в межах дворища від батьків на свій хліб відійшли буває їх на одному дворищі іноді вісім, шість і менше» [5, с 303]

Д Похилевич вважає, що за прийшлими безземельними селянами (спільниками, потужниками, половниками), які піділи до великої сім'ї на дворішці, залежно від того, чи довго вони в ній перебували (від батька чи діда), при новому поділі дворішці признавалось право на землю, як і за кровними членами сім'ї [2, с. 229]. У внутрішні відносини дворішці адміністрація не втручалася. Згодом скарб наділив цих людей невеликими відрізками землі, зробивши їх залежними від себе. Так появились огородники (загородники), халупники, кутники [2, с. 218—221].

У 50-х роках XVI ст., за даними Любомирського, королівський скарб провів у Ратненському старостві аграрну реформу, подібну до відомої волочної поміри Сигізмунда-Августа. Були уточнені розміри дворішці, а в селах Датін, Синов — «їх поміряно на лани» [5, с. 220, 228]. Уніфікації дворішці все-таки не було досягнуто навіть у межах одного і того ж села, а в багатьох селах — Кортилеси, Заріччя, Щедрогош, Тур, Велючча та ін. — люстрація 1564—1565 рр згадує малі дворішці [5, с. 298, 300, 306, 295, 292]. Безсумнівно, це були окремі господарства, які вийшли з великих дворішці. Якщо вважати, що селянські господарства середини XVI ст найчастіше мали близько половини лану, то можна припустити, що й малі дворішці як самостійні окремі господарства кметів становили приблизно 0,5 лану.

Південно-західна Холмщина мало чим відрізнялась від інших районів Речі Посполитої за формами та рівнем феодальної експлуатації. У процесі утвердження фільварково-панщинної системи основною формою феодальної ренти стає панщина. З кінця XV ст до кінця XVI ст у південно-західній Холмщині вона зросла від одного дня на тиждень з ланового господарства до чотирьох, а в окремих випадках до п'яти-шести днів на тиждень з півланового, тобто за століття збільшилась у 8—12 разів і поширилась не тільки на кметів, а й загородників, халупників і навіть коморників. Малоземельні та безземельні селяни відбували панщину «пішо». Прикладом може бути фільварок Холмського підкомор'я Ц Ожеховського в селі Клештові поблизу Холма. За даними інвентаря від 1590 р, з цілого півлану кмети відбували чотири дні панщини на тиждень, а з чверті лану — два дні «з чим скажуть і з тим, що мають, з серпом чи граблями». Загородники також відробляли панщину «пішо» «від посіву ярів до покосу сіна по два дні на тиждень, а пізніше вже від посіву озимих — три дні в тиждень» [11, рукопис 1511].

З південного заходу на північний схід (напрямок зростання кількості королівщин), за даними люстрацій, норма панщини знижувалась. У північно-східній Холмщині в кінці XVI ст переважала дводенна панщина, зрідка тут від неї ще можна було відкупитись. Безумовно, немає підстав робити висновки, що тут селянам жилося краще, а феодальний гніт у державних маєтках був легшим, якщо люстрації фіксували меншу норму пан-

щини або королівські селяни могли звертатися у референдські суди [31, с. 62—63]. Особливої уваги заслуговує спеціальне дослідження цієї проблеми А. Кельбїцькою [13]. Звичайно, у королівщинах теж жилося тяжко. Холмські джерела свідчать про масове практикування орендної системи одержання королівських маєтків шляхтою, що згубно відбивалося на становищі селян. Ю. Шафлік доводить, що найбільша панщина існувала у королівських селах (хоч це не відповідає даним люстрацій). У першій половині XVII ст. восьми-, дванадцяти-, навіть шістнадцятиденна тижнева панщина не була тут рідкістю [23, с. 34]. Очевидно, йдеться про села, які були в оренді. Як бачимо, на практиці посесори королівщин далеко відходили від люстраційних приписів, змушуючи селян виконувати більшу панщину у фільварку, ніж ту, до якої їх зобов'язували люстрації.

Не скрізь там, де існувало фільваркове господарство, існувала панщина. Найменше вона застосовувалась у фільварках Пруссії. В XVI ст. вони обслуговувались передусім найманою працею та фільварковим інвентарем [12, с. 7]. Товарність їх була висока, зв'язок з містами — добрий і наймана праця оплачувалась, бо ціна збіжжя була вищою, ніж в інших місцях Польщі, а кошти на транспортування його до Гданська — незначні. Широко використовувалась наймана праця також у фільварках північної Великопольщі [24, с. 66]. А Вичанський перекожливо показав, що у типовому шляхетському фільварку 50—70-х років XVI ст. переважала наймана праця. У Малій Польщі на такі господарства припадало 60% усіх робочих днів. На основі обчислень А. Вичанського середня кількість постійних робітників у фільварку становила вісім чоловік, а сезонні найми у жнива давали ще близько 350 робочих днів [28, с. 127].

На відміну від цих районів на Холмщині домінувала панщина, а використання найманої праці мало спорадичний характер. Холмські джерела дуже рідко згадують про неї. В люстраціях нічого не сказано про таку працю, а з сорока інвентарів приватновласницьких маєтків, де були фільварки, тільки в одному є згадка про найману працю. Так, в інвентарі Клештовського фільварку за 1597 р. йдеться про те, що «до 13 вересня було видано коморникам 6 грошів, а двом молотарям — 3 гроші», тобто у фільварку в незначних розмірах сезонно використовувалась наймана робоча сила.

Крім фільварку, до найму робочої сили вдавались і кмети, у господарствах яких могло бути один-два челядники, які не лише працювали на полі, а могли за нього відробляти панщину [9, с. 84]. Правда, на Холмщині таких прикладів небагато. Лише в інвентарі Клештовського фільварку за 1590 р. є згадка про те, що один загородник дуже старий, а тому на роботу (панщину) сам не ходив, йому дозволено було посилати за себе «дівку-комірницю» [11, рукопис 1511].

Отже, у кріпосницькій Речі Посполитій XVI—XVII ст., зо-

крема у Холмській землі, ще не виникли умови для перетворення робочої сили в товар

Особливістю північно-східної Холмщини було те, що тут більш, ніж де, збереглися архаїчні форми повинностей. Навіть ще в середині XVI ст у Ратненському і Любомльському старостах ми зустрічаємо таку стару форму панщини, як «робити, що скажуть», «коли скажуть». На Холмщині взагалі зберігся ряд дуже старовинних повинностей, які залишилися від часів Київської Русі «давати яструба» (для полювання), «червець» (барвник), «сторожовщизна» (сторожа в замку), «замок рубати» і «направляти», «бобровниче» та ін. Як випадковий довід у Ратненському і Любомльському старостах збереглась повинність «давати куницю». Ці повинності відмирили. Проте феодалі використовували їх, якщо не в натуральному виді, то в грошовому еквіваленті. Так, за яструба, куницю тощо вже платили, що набувало характеру ще одного чиншу. «Куниця» становила 12 грошей і рушник (за дівчицю), а за вдову — 30 грошей, «бо худобу і дітей з собою забирає» [5, с. 352]. З давніх звичаїв, що вже відмирили, варто згадати про форму шлюбних відносин. У Ратненському старостві ще зберігалась подать «почеревщизна», «побрюховщина», яку сплачувала пара за право жити на віру, не беручи шлюбу, а «оскільки такий звичай противний богу і праву, то теперішній староста Ратненський пан воевода Краківський заборонив нешлюбне життя» [5, с. 312].

У королівщинах Холмщини ще існувала така старовинна категорія селян, як слуги чи служки, зустрічаються цілі села служок, а також «сокольницькі» села. У селах Ліпе (Красноставське староство) відбували «службу конем» [6, т. 3, с. 9], Струпін Кривиця (Холмське староство) — по двоє слуг «ходять з листами де кажуть» [6, т. 3, с. 55—56], Мілехі (Ратненське староство) — «всі слуги мешкають, які на послугах замкових» [5, с. 276—278], Коморів (Любомльське староство) «одні тільки служки або бояри мешкають» [5, с. 361].

Отже, закріпачення «другого видання» охопило і такий своєрідний район Речі Посполитої, як Холмщину, де утвердження фільварково-панщинної системи мало ряд особливостей.

По-перше, Холмщина відрізнялась від інших зсмелів Речі Посполитої дуже високим процентом королівщин і майже не було тут церковної земельної власності.

По-друге, соціально-економічний розвиток Холмщини проходив далеко нерівномірно. Перебудова аграрних відносин відбувалась в напрямку з південного заходу на північний схід. Фільварково-панщинна система скоріше і глибше пускала корені у південно-західній частині Холмської землі. Це зумовлювалось як сприятливими умовами землеробства, так і кращою можливістю сполучення з хлібними ринками, близькістю до сплавних рік.

По-третє, на Холмщині мав місце значний архаїзм у землекористуванні.

По-четверте, переважно у північно-східній Холмщині зберегались архаїчні форми повинностей

По-п'яте, в холмських фільварках домінувала панщинна праця, наймана ж мала спорадичний характер

Список літератури 1 Греков Б Д Перестройка сельского хозяйства и судьбы крестьян в Европе XVI века — Известия АН СССР, серия ист и филос, 1948, т V, № 1 2 Похилевич Д Л Ломка аграрных отношений на Холмщине XVI в — Уч записки ин-та славяноведения, 1961, т. XXII, 3 Разумовская Л В Очерки по истории польских крестьян в XV—XVI вв — М, Наука, 1968 4 Якубский В. А Немущее сельское население и проблема рабочих рук в Малой Польше в XV—XVII вв — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы Рига, 1963 5 Архив Юго-Западной России, ч VII, т II — Киев, 1890 6 Жерела до історії України—Руси т III — Львів, 1900, т VII — Львів, 1903 7 Записки наукового товариства імені Шевченка, т 25—26 — Львів, 1898 8 Balzer O Sredniowiecznego Prawa Mazowieckiego Pomniki — Krakow, 1906 9 Baranowski Ign Wieś i folwark Studia z dziejow agrarnych Polski — Warszawa, 1914 10 Bardach J, Leśnodorski B, Pietrzak M Historia państwa i prawa polskiego, PWN — Warszawa, 1976 11 Biblioteka im H Łopacińskiego w Lublinie (rękopisy) 12 Kaczmarczyk Z, Leśnodorski B Historia państwa i prawa Polski od połowy XV wieku do r 1795, т II, wydanie IV, PWN — Warszawa 1971 13 Kielbicka A Czy w dobrach królewskich było chłopom lepiej? Prace z dziejow Polski feudalnej — Warszawa, 1960 14 Lubomirski T Starostwo Ratańskie Wyjątek z historii osad wołoskich w Polsce «Biblioteka Warszawska», II, 1855 15 Lustracja województwa ruskiego 1661—1665 Część III Wyd E i K Arłamowscy i W Kaput, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976 16 Maciejowski W Historia prawodawstw słowiańskich, т VI 17 Malowist M Wschod a zachod Europy w XIII—XVI wieku Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych PWN — Warszawa, 1973 18 Pawłowski A Sejmiki ziemskie Początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziałów posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmiku walnego, 1374—1505 — Warszawa, 1855 19 Pisma Aleksandra Jabłonowskiego, т IV — Warszawa, 1911 20 Szafluk J R Nastroje wśród społeczeństwa Lubelszczyzny w okresie wojny narodowo-wyzwoleńczej na Ukrainie (1648—1654) «Annales UMCS» Sectio F, vol XI Lublin, 1960 21 Szafluk J R Wieś lubelska w pierwszej połowie XVIII wieku — «Rocznik Lubelski», т III Lublin, 1960 22 Szafluk J R Wieś Chełmska w okresie wojen z połowy XVII wieku (1648—1660) — «Ziemia Chełmska» Lublin, 1961 23 Szafluk J R Wieś Lubelska w połowie XVII wieku Problem zniszczeń wojennych i odbudowy, wyd-wo lubelskie, 1963 24 Szafran P Osadnictwo historycznej Krajny w XVI—XVIII w (1511—1772) — Gdańsk, 1961 25 Sreniowski S Zbiegostwo chłopów w dawnej Polsce jako zagadnienie ustroju społecznego — Warszawa, 1948 26 Tarnawski A Działalność gospodarcza Jana Zamojskiego (1572—1605) — Lwów, 1935 27 Wojewódzkie archiwum państwowe w Lublinie Krasnystaw rel gr 2 f 422—441 Rejestr poborowy powiatu krasnostawskiego z 1654 r 28 Wyczański A Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500—1580 — Warszawa, 1960 29 Wyczanski A Polska w Europie XVI stulecia, Wiedza powszechna — Warszawa, 1973 30 Ziemia Chełmska Materiały z sesji Naukowej historyków odbytej w Chełmie 21 czerwca 1959 r Wyd-wo lubelskie, 1961 31 Zysiak L Sądownictwo królewskie w sprawach chłopskich do połowy XVI w — «Czasopismo prawno-historyczne», z 2, 1965 32 Zrudła dziejowe — Warszawa, 1902—1903

Краткое содержание

В статье рассмотрены особенности развития аграрных отношений на Холмщине (Польша) в середине XVI—XVII ст Они проявлялись прежде всего в структуре феодального землевладения В этом районе страны

преобладали королевщини, церковная земельная собственность почти отсутствовала. В землепользовании и формах крестьянских повинностей сохранялись значительные архаизмы. В холмских вотчинах доминировал барщинный труд.

Стаття надійшла до редакції
22 черв. 1979 р.

*Є. П. НАУМОВ, ст. наук створоб,
Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР*

БОЛГАРСЬКІ ЗЕМЛІ НАПЕРЕДОДНІ ТУРЕЦЬКОГО ЗАВОЮВАННЯ В КІНЦІ XIV ст. (За даними Вітошської грамоти)

Вивчення історії феодальної Болгарської держави в останні десятиліття її існування (кінець XIV ст.) у великій мірі утруднено малочисельністю історичних джерел, особливо болгарських. Так, для другої половини XIV ст. історична наука має лише дві дарчі грамоти царя Івана Шишмана (Рильської і Вітошському монастирям) і один лист царя Івана Срацимира. Слід зазначити, що до цього часу в історичній літературі ще не всі джерела всесторонньо і глибоко вивчені. Це стосується, зокрема, Вітошської грамоти — важливого історичного джерела останніх років Другого Болгарського царства. Поки що немає жодної статті, у якій вона була б проаналізована, хоч літератури, що розглядає джерелознавчі аспекти різних болгарських грамот XIII—XIV ст., вже досить багато [4, с. 18—33, 11, с. 545 та ін.] Тому в нашій статті ми ставимо завдання показати, які відомості Вітошської грамоти найбільш цінні для аналізу політичних і соціально-економічних відносин у Тирновському царстві напередодні його загибелі під ударами османських завойовників.

Насамперед необхідно вказати на цікаве спостереження, яке зробив болгарський вчений проф. М. Андреев на підставі конкретного зіставлення текстів грамот Івана Шишмана (Рильської і Вітошської) і Ватопедської грамоти XIII ст.

Як відзначає М. Андреев, царських чиновників, які «згадані в останній грамоті, що збереглася від часів тирновського царя Івана Шишмана, Вітошській, — в три рази більше, ніж тих, про які говориться у Ватопедській грамоті Івана Асеня II, хоч велике Болгарське царство Івана Асеня II було принаймні у три рази більше за територією, ніж набагато урізане Тирновське царство Івана Шишмана» [2, с. 180]. Але проф. М. Андреев не обмежився лише цим висновком, який є дуже цікавим для відтворення реальної обстановки в Болгарії наприкінці XIV ст.

Аналізуючи болгарські грамоти, він звернув увагу також і на те, які саме царські чиновники згадуються в них і дійшов

висновку, що у грамотах кінця XIV ст названо велике число військових командирів («кастрофілаки», «стратори», «коміси», «алагатори» та ін.) Виходячи з цих свідчень, автор зазначає, що «постійна воєнна небезпека, якої зазнавали болгарські землі за часів царювання Івана Шишмана, примусила посилити роль військової влади і доручити їй втручатися у громадське управління головним чином у зв'язку із збиранням податків та ангарій, які були необхідні для оборони Болгарської держави» [2, с. 180]

Водночас М. Андреев звертає увагу і на внутрішньополітичні причини таких змін і нововведень у системі державної влади Тирновського царства та фіскальної адміністрації часів Івана Шишмана. Він підкреслює, що «крайне обтяження підданих Болгарської держави і конкретно — болгарського селянства податками, поборами, ангаріями, очевидно, не сприймалось покійно». Потрібне було втручання військових начальників і загонів царського війська, щоб «забезпечити реалізацію фіскальних поборів — данини, податків і ангарій» [2, с. 180—181]

Зрозуміло, ці спостереження проф. М. Андреева необхідно враховувати при аналізі конкретної обстановки у болгарських землях часів османської експансії. На нашу думку, текст Вітошської грамоти, незважаючи на стислість та деякі інші особливості з точки зору середньовічної дипломатичної мови, дає можливість висловити ряд міркувань і зауважень, важливих для розуміння еволюції феодальної системи в останні роки існування Тирновського царства.

Справді, якщо пригадати у цьому зв'язку висновок М. Андреева про збільшення державних податків і повинностей напередодні загибелі Другого Болгарського царства [2, с. 179], то не можна не поставити запитання, чи збереглися тоді незмінними привілеї податкового імунітету, якими користувались в XIII і першій половині XIV ст. феодальні землевласники (зокрема, церква і монастирі), і які були імунітетні права, зафіксовані Вітошською грамотою Івана Шишмана на користь невеликого монастиря Богородиці в селі Дралалевці поблизу Софії.

На жаль, в історичній літературі до цього часу конкретно не вивчено імунітетних формул Вітошської грамоти і не зроблено порівняння їх з відповідними постановами інших жалуваних грамот болгарських царів (зокрема, з грамотами XIII і першої половини XIV ст.). Здебільшого в історіографії у загальній формі вказується, що Вітошська грамота підтверджувала права і привілеї цього монастиря, визначала судовий, податковий і адміністративний імунітет його володінь [1, с. 73, 3, с. 57, 4, с. 48, 58]. Між тим, на наш погляд, досить порівняти імунітетні формули Вітошської грамоти з постановами Мрацької грамоти царя Івана Александра (1347), щоб переконатися, наскільки великими були зміни у сфері феодального імунітету.

нитету, що наступили у Болгарії протягом третьої чверті XIV ст

Так, у Вітошській грамоті серед великого числа титулів різних царських чиновників (представників місцевої адміністрації, царської казни, командирів царського війська) ми з великими труднощами знайдемо кілька термінів, що фіксують звільнення монастиря і його володінь від державних повинностей, а саме «підводу» (гужева повинність) і «падалишт», що, ймовірно, означало обов'язок надавати постій царським чиновникам і воїнам [6, с. 394, 7, с. 601]. Інший вигляд має визначення податних привілеїв болгарського монастиря за Мрацькою грамотою (1347), виданою Іваном Александром. Відзначимо, до речі, що Вітошський (Драгалевський) монастир був заснований також Іваном Александром [7, с. 600] і ймовірно, що тоді (мабуть, у 40-ві чи 80-ті роки XIX ст) Вітошський монастир одержав від свого засновника такі ж широкі права фінансового імунітету, як і Мрацький.

У Мрацькій грамоті, зокрема, забороняється «всім боярам і робітникам царства мого, малим і великим» збирати з селян цього монастиря «дань» (основний державний податок), натуральні подати і поставки (десятину зерна, вино, овес, м'ясо і т. д.), вимагати постою, виконання селянами гужевої повинності, забирати для цієї мети робочу худобу і підводи [7, с. 592—593]. Таким чином, якщо порівняти текст Мрацької і Вітошської грамот, ми переконаємося в тому, що від великого переліку імунітетних прав феодального землевласника в кінці 70-х—на початку 80-х років XIV ст. залишалось лише два терміни, що означали звільнення залежних селян Вітошського монастиря від постою і гужевої повинності.

Іншими словами, залежне населення Вітошського монастиря у період управління Івана Шишмана вже мусило виконувати різні державні повинності (так звані «ангарії» — роботи на будівництві фортець і т. д.), очевидно, нести також охоронну службу (певно — у місті Средец, теперішній Софія, або на його окраїнах), «монастирські люди» зобов'язані були також, як показує порівняння цих джерел, платити державні податки («дань», «комад» — ймовірно, він називався «ікомод») і натуральні побори, розміри і число яких, мабуть, значно зросли у тяжкі роки османського іга.

Таким чином, зіставлення Вітошської і Мрацької грамот — цих важливих джерел з історії феодального землеволодіння в Болгарії — дає можливість судити, якою була фіскальна політика тирновського уряду за Івана Шишмана і якими були тоді шляхи поповнення царської казни. Насамперед помітний курс на рішуче скорочення досить широких імунітетних привілеїв, яке зачіпало навіть церковні володіння не лише маленьких монастирів, як Вітошський, але й великих. Щодо якихось надзвичайних податків і поборів (можливо, такі екстраординарні податки і повинності існували у Болгарії в кінці

XIV ст.), то, мабуть, тирновський уряд не мав можливості давати тимчасові пільги або уступки, які, наприклад, зафіксовані в окремих сербських грамотах першої половини XV ст. [12, с. 163—165]

Саме тому у Вітошській грамоті і згадано набагато більше державних чиновників, ніж у дарчих грамотах попереднього періоду. Різке скорочення фіскальних прав і привілеїв феодалного землевласника закономірно вело до значного розширення сфери повсякденного втручання представників царської адміністрації (фіскальної, військової тощо) у справи тих чи інших феодалів, до зменшення реального значення тих заборон «втручання» і тих довгих переліків царських чиновників, яким не дозволялось порушувати традиційні права адміністративного імунітету феодалів (духовних і світських)

Дуже напружена обстановка в останні роки існування феодалної Болгарської держави примушувала тирновський уряд надавати своїм представникам на місцях, особливо воеводам, намісникам областей і головних міст, всю повноту влади. Це призводило до появи помітних тенденцій децентралізації навіть всередині Тирновського царства, не кажучи вже про Відинське царство і деспотию Добротици. Як показує Вітошська грамота, це вело також до посилення сваволі місцевої влади (царської і церковної) і скорочення можливостей для суворого контролю за її діями з боку центрального апарату держави.

Не випадково, на нашу думку, те, що цар Іван Шишман (мабуть, за проханням вітошських монахів) двічі забороняв наміснику міста Средеця розпоряджатися людьми монастиря, «які перебувають в граді царства мого Софі», та монастирською земельною власністю [7, с. 600]. Показовий також і той факт, що вітошські монахи, бажаючи знайти у вищого духовенства Софі підтримку проти зазіхань средецького кефалі (намісника), потрапляли, однак, «із вогню у полум'я»

Варто уваги те, що у своїй грамоті Іван Шишман, підтверджуючи за Вітошським монастирем його привілеї судового імунітету і права на судові мита («фун», «глоби», «распуст»), формулює цю постанову цікавим способом. Якщо раніше, наприклад, у Мрацькій грамоті природним і закономірним було визначення прав монастиря на «глоби» шляхом заборони збирати їх царським чиновникам [7, с. 593], то тепер, у Вітошській грамоті, мова вже йде про захист прав Вітошського монастиря від домагань більш великого і впливового феодала, а саме митрополита міста Средеця. У Вітошській грамоті сказано «ні фун, ні глоби — це нехай немає влади (збирати — *Є Н*) свята Софія (тобто средецька митрополія — *Є Н*) на людях пречистої богоматері (тобто богородиці Вітошської — *Є Н*) і ні гадластва, ні распуста» [7, с. 601]

Таким чином, судячи з цих даних Вітошської грамоти, і в останні роки існування Тирновського царства була досить сильна тенденція до концентрації феодалного землеволодін-

ня У нашому випадку ми можемо говорити про явні прагнення Средецької (Софійської) митрополії підпорядкувати великий Вітошський монастир, а також інші дрібні церковні і світські земельні володіння. На нашу думку, цей висновок повністю підтверджується і аналізом комплексу складних і ще недостатньо розроблених питань середньовічної болгарської дипломатії, пов'язаних з історією цього документа, з його датуванням і деякими особливостями термінології.

Зрозуміло, ці джерелознавчі аспекти Вітошської грамоти набувають особливого значення з огляду на вказані нами вище важливі зміни у сфері феодального імунітету, в становищі феодального землеволодіння (на прикладі володінь Вітошського монастиря, розташованих, очевидно, здебільшого поблизу Софії). Природно, цікава проблема датування грамоти, пов'язаної з датуванням теперішньої назви столиці Болгарії — Софії. Як відомо, Софія аж до кінця XIV ст. називалась Средецьем [5, с. 356—358].

Проблема датування закономірно пов'язана з питанням про час загарбання Софії турками-османами. Зрозуміло, що жалувана грамота могла бути видана канцелярією царя Шишмана лише у той період, коли його влада ще поширювалася на райони західної Болгарії, включаючи Софійську область.

Звичайно, в літературі є відомості про захоплення османськими військами Софії у 1382 р. Відповідно до цього і Вітошська грамота в історіографії датується до 1382 р. [1, с. 62, 2, с. 185, 3, с. 57, 6, с. 394, 7, с. 600, 8, с. 10]. Правда, іноді зустрічається і більш широке датування — а саме кінець 70-х — початок 80-х рр. XIV ст. [4, с. 33] або ж 1371—1382 рр. [10, с. 59]. На нашу думку, не виключена можливість зміни датування Вітошської грамоти, оскільки дата захоплення Софії точно не встановлена. Так, Г. Остроградський пропонував іншу дату — 1385 р. [13, с. 506].

Крім того, при аналізі хронології цього цікавого джерела, мабуть, необхідно розрізнити дату написання оригіналу грамоти в канцелярії болгарського царя і датування документа, який зберігся до наших днів і який, певно, є копією оригінальної Вітошської грамоти. Такий висновок доводиться зробити у зв'язку з деякими важливими особливостями її тексту, а також фактом знайдення цього джерела в архіві Зографського монастиря на Афоні. Справді, як цей документ потрапив на Афон? Справа в тому, що в архіві Зографа немає ніяких свідчень про передачу царем Шишманом Вітошського монастиря під юрисдикцію Зографського монастиря або про звернення вітошських монахів до впливового Зографського монастиря за підтримкою проти чийось домагань (певно, претензій софійського митрополита).

Зрозуміло, обидві ці можливості можуть бути визнані цілком реальними, що дає можливість допустити наявність деякого хронологічного інтервалу між датою написання Вітош-

ської грамоти і датою виготовлення її копії для потреб Зографського монастиря ймовірно, що після видання Вітошської грамоти минув деякий час, перш ніж сам цар Шишман передав під владу Зографа Вітошський монастир або ж, не маючи можливості звернутися до царя Шишмана (внаслідок захоплення Софії османами чи падіння Тирнова у 1393 р.), игумен і братія Вітошського монастиря самі стали шукати захисту у більш могутнього Зографського монастиря. Таким чином, виявлення цієї цікавої середньовічної пам'ятки в Зографському архіві наочно свідчить про процеси концентрації феодального земельного володіння у болгарських землях в останні десятиріччя XIV ст., про інтенсивну тенденцію поглинання дрібних духовних маєтків (навіть монастирів, заснованих болгарськими царями) великими церковними феодалами, такими, як Софійська митрополія і афонський Зографський монастир.

Таким чином, припускаючи, що цей документ є копією, виготовленою для Зографського монастиря, ми маємо можливість датувати її часом після захоплення Софії у 1382 р. (або 1385 р.²) військами османського султана Мурада I. Можна вважати, що ця копія була написана у 1382—1393 рр., коли ще існувало Тирновське царство і зберігались надії на визволення захоплених турками болгарських земель. Вірогідне також і датування 1382—1396 рр., якщо врахувати існування Відінського царства. Звичайно, факт складання копії Вітошської грамоти ми можемо пояснити не тільки надіями на відновлення влади болгарських царів у цій області, а й прагненнями деяких духовних феодалів домогтися визнання їх старих прав і прилеїв турецькими властями [2, с. 189—190].

На наш погляд, деякі особливості тексту збереженого документа (з точки зору середньовічної дипломатики і староболгарської мови) також свідчать про те, що це джерело не могло бути складеним у царській канцелярії Тирнова. Насправді воно є копією оригінальної Вітошської грамоти Невідомий нам переписувач, готуючи її, явно намагався дещо підновити, виходячи з сучасних йому умов, а дещо, безсумнівно, не зрозумів або не зміг перекласти.

Про це, зокрема, свідчить поява у грамоті нової назви міста Средец — Софія, хоч тут же намісник області іменується «кефалие Средшъское», а не «кефалия Софійський» [4, с. 33; 5, с. 358, 7, с. 600, 8, с. 111, 9, с. 92 та ін.] Чим же пояснюється така суперечність? Як відомо, М. Дринов вважав, що нова назва міста Софія закріплювалася у мові поступово, можливо, ще з XIII ст. [5, с. 358], тобто на час написання грамоти вже давно існував різнобій у найменуванні міста. Проте в дійсності, якщо говорити про офіційні акти царської канцелярії, а не живу мову жителів сьогоденної Софії, то справа полягала в іншому. Так, у Рильській грамоті Шишмана фігурує «Средец» [7, с. 599], отже, і в останні роки Тирновського царства офіційно це місто називалось Средец. Нове найменування во-

но одержало вже після захоплення його турками, як і Константинополь (Стамбул) Про те, що переписувач, який виготовляв копію грамоти, не добре знав термінологію Другого Болгарського царства, наочно свідчить і грубе перекручення загальновідомого титулу царського намісника

Як відомо із різних середньовічних джерел, царський намісник у феодальній Болгарії звався «кефалія» або «кефаліа» [6, с. 289, 7, с. 583] А між тим у копії Вітошської грамоти двічі зустрічається «кефалие Средешъское» у називному відмінку [7, с. 600] Ймовірно, з цим треба зіставити і появу в даному документі інших термінів, які не зустрічаються в інших болгарських грамотах, а саме «сердари» (явне тюркське запозичення [6, с. 394]), незрозумілих слів «падалиште» і «гадлатство» [6, с. 6, 131, 394, 7, с. 600—601] У тому, що переписувач Вітошської грамоти вже не міг дотримуватися лексики тирновської канцелярії, нас переконує і наявність слідів народної мови (саме «*манастир*» і т. д., а не «*монастир*» та ін.) [7, с. 598—599 і 600]. Варте уваги, що приклади такого роду не висчерпуються наведеними вище Ми можемо назвати ще і термін «егумен» («ігумен»), відсутність узгодження в словах «людми село Новачани» та ін.

Це, на нашу думку, дає підстави припускати, що збережена в архіві Зографського монастиря Вітошська грамота є *копією* справжнього документа, виготовленого для Зографського монастиря вже після захоплення Софії турками-османами (тобто після 1382 або 1385 рр.) Відповідно до цього можливо датувати копію 1382—1393 рр. (або 1382—1396), не виключена можливість віднести виникнення цієї копії до періоду після загибелі Другого Болгарського царства і ліквідації самостійної болгарської патріархії, тобто до останніх років XIV або початку XV ст.

Таким чином, як показує аналіз Вітошської грамоти, конкретно зіставлення її визначень з формулами попередніх болгарських грамот багато в чому розширює наші відомості про останні десятиліття існування феодальної болгарської державності Це цінне джерело наочно свідчить про помітні зміни у сфері феодального імунітету і державної адміністрації у Тирновському царстві, про наростаючі тенденції децентралізації і зміни в системі феодального землеволодіння Одночасно Вітошська грамота дає можливість судити також про втручання державної влади у взаємини церковних установ, що відбилося у постановках відносно судових мит

Ретельне вивчення документа дає можливість судити також про те, що грамота дійсно є копією, виготовленою для афонського Зографського монастиря Те, що в грамоті вже помітні пристосування і переробка колишньої термінології (заміна назви міста Средець на нову — Софія і т. д.), свідчить, що на основі цього документа, ми, до деякої міри, можемо одержати уявлення про становище у болгарських землях після захоплен-

ня їх турками-османами. Необхідно також сказати і про прагнення деяких духовних феодалів (у тому числі — володарів афонських монастирів) підпорядкувати собі дрібні земельні володіння, а нерідко добитись при цьому підтвердження деяких своїх прав і привілеїв від османських загарбників.

Разом з тим необхідно підкреслити, що розглянуті свідчення Вітошської грамоти становлять великий науковий інтерес не тільки для аналізу історії останніх років феодального Болгарського царства, а й у загальному плані, підтверджуючи і доповнюючи вже відомі факти про аналогічні прагнення державної влади в Сербії та Візантії обмежити церковних феодалів, скоротити розміри їх податних привілеїв [12, с. 149—150, 13, 502—503, 507 та ін]. Таким чином, матеріали Вітошської грамоти мають неабияке значення для висвітлення процесів і закономірностей розвитку балканських країн в часи османської експансії.

Список літератури 1 *Ангелов Д.* Выприси на феодализма в българските земи през XIII—XIV в Исторически преглед, 1960, кн 6 2 *Андреев М.* Българската държава през средновековието — София, 1974 3 *Андреев М., Ангелов Д.* История болгарского государства и права — М., 1962 4 *Горина Л. В.* Социально-экономические отношения во Втором Болгарском царстве — М., 1972 5 *Дринов М.* Избрани съчинения — София, 1971, т 2 6 *Дуйчев И.* Из старата българска книжнина — София, 1944, т 2 7 *Иванов И.* Български старини из Македония — София, 1931 8 *Ильинский Г. А.* Грамоты болгарских царей — М., 1911 9 *Иречек К.* Сборник Константина Иречека — Београд, 1959, т 1 10 Кратка българска енциклопедия — София, 1964 т 2, София, 1967, т 4 11 *Наузов Е. П.* К вопросу о подлинности некоторых болгарских грамот XIII—XIX вв — Известия на Института за история София, 1964, т 14—15 12 *Наузов Е. П.* Господствующий класс и государственная власть в Сербии XIII—XV вв — М., 1975 13 *Остроградски Г.* Историја а Византије — Београд, 1959

Краткое содержание

В статье рассматриваются сведения Витошской грамоты (конец XIV ст.), свидетельствующие о важных изменениях в сфере феодального иммунитета и государственной администрации в последние десятилетия существования Второго Болгарского царства. Автор делает вывод, что сохранившаяся Витошская грамота является копией, составленной после захвата турками Софии, следовательно, этот документ в известной мере может освещать положение в болгарских землях сразу после турецкого завоевания — то есть в конце XIV или начале XV ст.

Стаття надійшла до редакції
5 лют. 1979 р.

ПОВІДОМЛЕННЯ

---

*Р М ПОСТОЛОВСЬКИЙ, асп.,
Київський педінститут ім О М Горького*

РОЗВИТОК ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ СРСР І ЧССР (1969—1977)

Чехословацька Соціалістична Республіка займає гідне місце в сім'ї соціалістичних країн. Вона неухильно і послідовно здійснює курс на поглиблення дружби і всебічного співробітництва з Радянським Союзом та іншими братніми країнами «Взаємна допомога, співробітництво і союз з СРСР та іншими країнами світової соціалістичної співдружності забезпечує наш державний і національний суверенітет, гарантує наше вільне майбутнє, надійно охороняє наші народи від посягань і загроз імперіалізму, створює умови для нашого успішного політичного, економічного і культурного розвитку», — підкреслюється у постанові Президії ЦК КПЧ «30-річчя перемоги трудящих над реакцією в лютому 1948 року» [16, с 14]

Чималий внесок у загальну справу зміцнення радянсько-чехословацького співробітництва внесли молодіжні організації двох братніх країн. Даючи високу оцінку міжнародній діяльності молодіжних організацій СРСР, зокрема ВЛКСМ, ЛІ і Брежнев у доповіді на пленумі ЦК ВЛКСМ 1 лютого 1967 р відзначав «Міжнародні зв'язки комсомолу, різноманітні контакти наших юнаків і дівчат з своїми ровесниками і братами по класу за рубежем — це, товариші, дуже важлива ділянка зовнішньополітичної роботи нашої країни в цілому» [2, т 1, с 475]. Із всіх громадських організацій комсомол (як і партія, Ради та ін) належить до категорії власне політичних організацій, які безпосередньо зв'язані з політикою, з класами, класовою боротьбою [6, с 122]. Особливо активно комсомол виступає носієм політичних завдань як комуністична організація на міжнародній арені, у взаємовідносинах із зарубіжними спілками молоді [6, с 124].

Необхідно, однак, відзначити, що в період панування у молодіжному русі ЧССР порочної практики деструкції та плюралізму (1968—1969 рр) відносини з молодіжними організаціями соціалістичних країн були обмежені, а після серпня 1968 р повністю припинені. Внаслідок політики правих молодіжний рух був ізольований від своїх найкращих друзів. На противагу цьо-

му широко заохочувались контакти з молодіжними організаціями західноєвропейських країн, часто явно реакційними [25, с. 28]. В цьому полягав позакласовий підхід керівництва тодішніх чехословацьких молодіжних і дитячих організацій у міжнародних відносинах.

Після того як до керівництва в партії прийшло ленінське ядро на чолі з Густавом Гусаком, ЦК КПЧ, враховуючи всі помилки і промахи, допущені в ідейно-політичному вихованні молоді, поставив завдання створити єдину марксистсько-ленінську спілку молоді. У листопаді 1969 р. була сформована Федеральна Рада дитячих і молодіжних організацій ЧССР (ФРДМО ЧССР), яка розробила і схвалила концепцію нової молодіжної організації — Соціалістичної спілки молоді (ССМ) [24, с. 112].

У процесі ідейно-політичного об'єднання молоді, який відбувався в умовах гострої класової боротьби проти правих сил, ФРДМО ЧССР знайшла повне розуміння і підтримку молодіжних організацій Радянського Союзу. Ленінський комсомол як молодіжна комуністична організація Країни Рад, вірний своєму інтернаціональному обов'язку, надав братню безкорисливу допомогу чехословацькій молоді в консолідації молодіжного руху ЧССР.

За ініціативою ВЛКСМ на початку січня 1970 р. у Берліні відбулася консультативна зустріч представників молодіжних організацій соціалістичних країн — Радянського Союзу, Болгарії, НДР, Польщі з керівництвом ФРДМО ЧССР. Під час консультацій представники дружніх молодіжних спілок висловили повну підтримку чехословацькій молоді у створенні єдині молодіжної організації ЧССР 2500 активістів районних і обласних молодіжних організацій ЧССР одержали запрошення відвідати ряд соціалістичних країн. Було також погоджено питання про поступовий обмін офіційними делегаціями між ФРДМО ЧССР та дружніми молодіжними організаціями соціалістичних країн [19, с. 65].

У період створення ССМ ЧССР (1969—1970 рр.) радянський комсомол надав чехословацькій молоді допомогу в підготовці кадрів і активу для ССМ. В 1970 р. найбільш поширеною і дієвою формою активних контактів був обмін представницькими делегаціями для ознайомлення з досвідом роботи Ленінського комсомолу по комуністичному вихованню молоді, ідейно-політичному і організаційному зміцненню комсомольських організацій. Важливим заходом комсомолу в справі всебічного ознайомлення з досвідом роботи комсомольських організацій стало запрошення в Радянський Союз (березень—квітень 1970 р.) 800 активістів молодіжних і дитячих організацій ЧССР [4, с. 176]. З 2 по 10 квітня 1970 р. делегація в складі 262 активістів дитячих і молодіжних організацій ЧССР вивчала досвід роботи комсомольських організацій України. Посланці братньої країни виїжджали у Вінницьку, Житомирську, Кіровоградську,

Кримську, Одеську, Полтавську, Хмельницьку, Черкаську та Чернігівську області [9]. Вони вивчали досвід роботи комсомольських організацій по комуністичному вихованню молоді, принципи партійного керівництва комсомолом, питання участі радянських, профспілкових, господарських, культурних та громадських організацій у комуністичному вихованні підростаючого покоління. Так, у Кіровоградському обкомі комсомолу гості з великим інтересом заслухали доповідь «Основні напрями в роботі обласної комсомольської організації». Зарубіжні друзі відвідали Кіровоградський завод тракторних агрегатів. Тут чехословацька молодь ознайомилась з роботою заводської комсомольської організації [11]. З 5 по 28 липня 1970 р. 120 молодих чехів і словаків, щойно вибраних голів районних комітетів ССМ, взяли участь у двотижневому теоретичному семінарі у Вищій комсомольській школі при ЦК ВЛКСМ [19, с. 190].

Організаційне оформлення єдиної марксистсько-ленінської молодіжної спілки ЧССР завершилось на загальнодержавній установчій конференції ССМ ЧССР у Празі 9—11 листопада 1970 р. [19, с. 102]. У роботі конференції брала участь делегація ВЛКСМ. Перший секретар ЦК ВЛКСМ Є. М. Тяжелніков, який очолював делегацію, виступив на конференції з промовою і передав її учасникам привітання ЦК ВЛКСМ та вручив Пам'ятний прапор Ленінського комсомолу [13, с. 315]. Голова ФРДМО ЧССР Ю. Варголік у виступі на конференції, зокрема, сказав: «Глибокі братні і дружні почуття до радянської молоді і молоді соціалістичних країн збереглись у більшості нашої молоді і після того, коли праві та антисоціалістичні сили робили все для того, щоб наші чисті і щирі почуття зневажити і затоптати. Розвиток нам показав, хто в сучасному класово розділеному світі є нашими справжніми друзями і хто наші вороги. Дозвольте з цієї трибуни подякувати Ленінському комсомолу за те, що він надав нам всесторонню політичну і моральну підтримку в такій важкій і складній для нас період» [19, с. 117]. Безкорислива і неоцінима допомога радянського комсомолу чехословацькій молоді в консолідації молодіжного руху ЧССР отримала високу оцінку і на I з'їзді ССМ ЧССР [17, с. 3].

26 вересня 1972 р. у Празі перший секретар ЦК ВЛКСМ Є. М. Тяжелніков, який очолював делегацію комсомолу на I з'їзді ССМ, і голова ЦК ССМ Ю. Варголік підписали Договір про співробітництво і поглиблення братніх відносин між ССМ ЧССР і ВЛКСМ на 1972—1975 рр. В документі підкреслювалось, що обидві спілки молоді в своїй діяльності будуть керуватись генеральною лінією, розробленою XXIV з'їздом КПРС і XIV з'їздом КПЧ і наслідувати приклад братнього співробітництва між двома партіями. Договір передбачав спільну організацію заходів, наприклад у зв'язку з 50-річчям СРСР і 30-річчям звільнення Чехословаччини [20, с. 122].

Важливу роль у розвитку і зміцненні ефективного різностороннього співробітництва між молодіжними спілками двох брат-

них країн мали консультативні наради керівників молодіжних організацій соціалістичних країн у листопаді 1974 і 1976 рр у Москві. Учасники наради 1974 р обмінялись досвідом роботи братніх спілок у справі комуністичного виховання юнаків і дівчат, взаємною інформацією з питань політичної освіти юнаків і дівчат, їх морального і естетичного виховання, підвищення трудової активності, масово-політичної пропаганди [8, с. 3—4]. Голова ЦК ССМ І Поледнік, який очолював делегацію ССМ ЧССР, у виступі на нараді інформував про підготовку ССМ до святкування 30-річчя звільнення Чехословаччини Радянською Армією [8, с. 140—141]. Делегація ССМ ЧССР внесла також ряд цінних пропозицій щодо розширення співробітництва в галузі ідеологічної роботи молодіжних спілок. Зокрема, І Поледнік у виступі на нараді запропонував координувати дії молодіжних організацій в сфері пропаганди на зарубіжні країни з метою найбільш ефективного обмеження впливу класового ворога на молоде покоління там, де ще панує капіталізм, що одночасно сприяло б розвитку наступальної контрпропаганди [8, с. 142—143]. Делегація ССМ ЧССР взяла також найактивнішу участь у консультативній нараді керівників молодіжних організацій соціалістичних країн у листопаді 1976 р, учасники якої обмінялись інформацією про роботу спілок молоді по виконанню рішень з'їздів комуністичних і робітничих партій своїх країн, досвідом трудового виховання молоді в умовах науково-технічної революції [8, с. 3].

В інтернаціональному співробітництві молодіжних організацій СРСР і ЧССР з питань ідейно-виховної роботи серед молоді основними формами співробітництва були обмін делегаціями пропагандистських працівників для ознайомлення з досвідом роботи по ідейно-політичному вихованню молоді, конференції, семінари і симпозіуми, фестивали та табори дружби молоді, походи по місцях революційної, бойової та трудової слави радянського і чехословацького народів.

З 3 по 13 травня 1971 р у Радянському Союзі на запрошення ЦК ВЛКСМ перебувала делегація ССМ ЧССР на чолі з секретарем ЦК ССМ М Шпанієлом. Делегація відвідала Московську міську, Білоруську республіканську і Ленінградську обласну комсомольські організації, де ознайомила з досвідом роботи ВЛКСМ по ідейно-політичному вихованню молоді, взяла участь у Всесоюзних комсомольських зборах. Делегацію ССМ прийняв секретар ЦК ВЛКСМ Б Н Пастухов, який розповів чехословацьким товаришам про діяльність комсомольських організацій країни по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС [7, № 6, с. 34]. А в жовтні 1971 р. на запрошення ЦК ССМ в Чехословаччині побувала делегація ВЛКСМ, яка знайомила з роботою ССМ ЧССР по ідейно-політичному вихованню студентів [7, № 10, с. 30].

Інтереси комуністичного будівництва вимагали дальшого удосконалення ідеологічної роботи серед молодого покоління

Досвід ще раз показав негативні наслідки недооцінки ідеологічної роботи. Тому важливе місце в спільній діяльності Ленінського комсомолу та ССМ ЧССР у справі марксистсько-ленінського виховання молоді займало ідеологічне співробітництво обох братніх молодіжних організацій. В серпні 1971 р у ВКШ при ЦК ВЛКСМ почали працювати курси відповідальних працівників по ідеологічній роботі молодіжних спілок ПНР і ЧССР. Перед слухачами курсів з лекцією «XXIV з'їзд КПРС і завдання комуністичного виховання молоді» виступив секретар ЦК ВЛКСМ Л. І. Матвеев. Програма занять передбачала виступи з лекціями перед слухачами курсів працівників ЦК КПРС, ЦК ВЛКСМ, Інституту економіки Академії наук СРСР, викладачів ВКШ при ЦК ВЛКСМ, зустрічі з секретарями і завідуючими відділами ЦК ВЛКСМ, керівниками Спілки композиторів СРСР, обмін досвідом роботи, відвідання комсомольських організацій Країни Рад [12].

З 14 по 21 грудня в Москві і Кишиневі проходив двосторонній семінар секретарів вузівських організацій ВЛКСМ і ССМ ЧССР з питань ідейно-політичного виховання студентів [7, № 2, с. 46]. Учасники семінару побували в деяких вищих навчальних закладах Молдавії, де ознайомились з життям студентства і діяльністю студентських комсомольських організацій. На запрошення ЦК ССМ з 16 по 24 вересня 1974 р у Чехословаччині перебувала делегація ЦК ВЛКСМ [22, с. 169].

В ідеологічному співробітництві Ленінського комсомолу з молодіжними організаціями братньої Чехословаччини важливе місце займали ділові зв'язки молодіжних видавництв, газет і журналів двох соціалістичних країн. Видавництво ЦК ВЛКСМ «Молода гвардія» підтримувало і розвивало творчі зв'язки з видавництвами ССМ — «Млада фронта», «Млада лето», «Смена» [5, с. 73].

Свідченням глибокого демократизму всезростаючого співробітництва молодіжних організацій СРСР та ЧССР, проявом соціальної активності і творчості молоді в сфері міжнародного соціалістичного співробітництва є розширення географії зв'язків двох братніх молодіжних спілок. Широкого розмаху набрали дружні зв'язки комсомольських організацій республік, областей і міст з організаціями молоді ЧССР. 12 обласних комсомольських організацій Радянського Союзу підтримують дружні зв'язки з обласними організаціями ССМ ЧССР [23, с. 117]. Дружні відносини були встановлені між десятьма районними комітетами ВЛКСМ Москви і столиці Чехословаччини Праги [3, с. 244].

Міські комітети молодіжних організацій міст-побратимів Воронежа і Брно проводять велику роботу по зміцненню почуттів братньої дружби і пролетарського інтернаціоналізму між радянською і чехословацькою молоддю. Програма цієї спільної роботи була визначена Договором «Про співробітництво і дальший розвиток дружніх відносин між міським комітетом ВЛКСМ

м Воронежа і між міським комітетом ССМ м Брно на 1974—1975 рр.» [15] З чехословацькими друзями були встановлені тісні зв'язки комсомольськими організаціями заводу синтетичного каучуку ім С М Кірова, Нововоронезької атомної електростанції, меблевого комбінату, експериментального інституту ковальсько-пресового обладнання, Воронежського державного університету, педагогічного і сільськогосподарського інститутів, Палацу піонерів, шкіл і багатьох інших колективів 13 районних комсомольських організацій області встановили міцні зв'язки з районними і міськими організаціями ССМ Південно-Моравської області ЧССР [14, с. 23]. В червні 1975 р. у Воронежі був проведений двосторонній семінар комсомольських працівників з актуальних питань комуністичного виховання молоді [15]. Тільки за період 1974—1975 рр. 10 молодіжних делегацій із Західно-Чеської області відвідало Свердловську область і 31 молодіжна делегація із Свердловської області побувала у побратимів в ЧССР. Це були комсомольські активісти, молоді робітники, інженерно-технічні працівники. Цікаво і змістовно пройшов у м Свердловську в червні 1975 р. двосторонній семінар «Діяльність організацій ВЛКСМ і ССМ по ідейно-політичному вихованню молоді, розвитку системи політичної освіти» [10, с. 15—16].

Свідченням глибоких почуттів дружби чехословацької молоді до молоді Країни Рад, до братнього радянського народу є також її масова участь в Спілці радянсько-чехословацької дружби. Так, в 1972/73 навчальному році у школах ЧССР було 2885 філіалів СРЧД, які налічували 144 906 чоловік. В Чеській організації ССМ налічувалось 25% від загального числа членів СРЧД у віці до 35 років, в Словаччині — 47,5% [21, с. 85].

З 4 по 14 червня 1975 р. у Радянському Союзі проходили вже треті по рахунку Дні дружби радянської і чехословацької молоді. Чехословацьку делегацію в складі 700 чоловік очолював голова ЦК ССМ І Поледнік. Членами делегації були активісти ССМ, передовики і члени молодіжних трудових колективів, а також відомі молоді діячі мистецтва. В 12 областях Радянського Союзу, які підтримують дружні зв'язки з обласними молодіжними організаціями ЧССР, чехословацька молодь знайомилась з життям своїх ровесників, взяла участь у семінарах, бесідах з ударниками дев'ятої п'ятирічки, з ветеранами Великої Вітчизняної війни і разом з комсомольцями працювала на суботниках і недільниках [23, с. 117—118].

II з'їзд ССМ ЧССР, який відбувся в вересні 1977 р., узагальнюючи практику інтернаціонального співробітництва ССМ з ВЛКСМ, зокрема, відзначив «Найважливіше місце в міжнародних зв'язках ССМ займає розвиток дружби і співробітництва з ВЛКСМ. Відносини між нашими організаціями є сьогодні міцними, щирими і товариськими, пройняті духом братніх відносин між КПЧ і КПРС і народами обох країн» [27, с. 28].

Таким чином, аналіз інтернаціонального співробітництва молодіжних організацій СРСР з молодіжними організаціями ЧССР у галузі політичних відносин показує, що надійними помічниками КПРС і КПЧ у розвитку і дальшому поглибленні співробітництва двох братніх соціалістичних країн є Ленінський комсомол і Соціалістична спілка молоді ЧССР. Проявом постійної турботи за зміцнення рядів міжнародного молодіжного руху стала інтернаціональна діяльність ВЛКСМ у наданні допомоги чехословацькій молоді в консолідації молодіжного руху ЧССР, в створенні ССМ. Саме послідовна інтернаціональна діяльність Ленінського комсомолу показала, що багатий історичний досвід ВЛКСМ у комуністичному вихованні молоді, організаційно-політичному зміцненні своїх рядів у загальних рисах є закономірним для всіх молодіжних організацій країн соціалізму. Головним результатом співробітництва двох братніх молодіжних організацій з питань ідейно-виховної роботи стало сприяння формуванню у молоді марксистсько-ленінського світогляду, виховання молодого покоління в дусі ідей соціалістичного інтернаціоналізму. Молодіжні організації СРСР і ЧССР активно сприяють процесу поступового зближення країн соціалізму, який « цілком певно проявляється нині як закономірність» [1, с. 6].

Список літератури 1 Матеріали XXV з'їзду КПРС — К, 1976 2 Брежнев Л. І. Ленінським курсом Промови і статті — К, 1971 3 Ісаєва Г., Кулешова Г., Цыганков В. Москва інтернаціональна — М, 1977 4 Лейкин Э. А. Інтернаціональні зв'язи молодіжні Белорусії — Минск, 1977 5 Мошняга В. П. Молодое поколение інтернаціоналістів — М, 1972 6 Сулемов В. Союз молодих борців — М, 1971 7 Вестник КМО СССР 1971 8 За дружбу и всестороннее сотрудничество Матеріали консультативного совещання керівників молодіжних організацій соціалістических стран (Москва, 4—5 ноября 1974 года) — М, 1974 9 Комсомольское знамя, 1970, 4 квіт 10 Матеріали к отчетному докладу Свердловского обкома ВЛКСМ XX отчетно-выборной комсомольской конференции О деятельности Свердловского обкома ВЛКСМ по идейно-политическому воспитанию и организационной работе молодежи — Свердловск, 1975 11 Молодий комунар, 1970, 7 квіт 12 Московский комсомолец, 1971, 6 серп 13 Мы — інтернаціоналісти Документи і матеріали съездов, конференцій і ЦК ВЛКСМ, АКСМ і КМО СССР об інтернаціональних зв'язях советської молодіжні і міжнародному молодіжному русі (1918—1971 гг.) — М, 1972 14 Справка о работе Воронежской областной комсомольской организации 1974—1975 годы — Воронеж, 1975 15 Партархів Воронежського обкому КПРС ф 175, оп 13, спр 25 арк 1 16 30 Vyroči vítězství pracujícího lidu nad reakci v únoru 1948 Usnesení předsednictva ÚV KSČ — Praha, Vydalo oddělení propagandy a agitace ÚV KSČ, říjen 1977 17 Dokumenty I sjezdu Socialistického svazu mládeže konaného ve dnech 27 — 30 září 1972 — Praha, Mladá fronta, 1972 18 Mladá fronta, 1971, 17 prosinec 19 Mláďi ČSSR/1970 — Praha, Mladá fronta, 1971 20 Mláďi ČSSR/1972 — Praha, Mladá fronta, 1973 21 Mláďi ČSSR/1973 — Praha, Mladá fronta, 1974 22 Mláďi ČSSR/1974 — Praha, Mladá fronta, 1975 23 Mláďi ČSSR/1975 — Praha, Mladá fronta, 1976 24 Vybrané kapitoly z historie pokrokového mládežnického hnutí — Praha, Mladá fronta, 1975 25 Zpráva o činnosti a dalších úkolech Socialistického svazu mládeže a jeho Pionýrské organizace na sjezd SSM v České socialistické republice — Praha, Mladá fronta, 1972 26 Zpráva ÚV SSM o činnosti a dalších úkolech Socialistického svazu mládeže a Pionýrské organizace SSM I sjezdu SSM — Praha, Mladá fronta, 1972 27 Zpráva Ústředního Výboru

SSM o činnosti SSM a PO SSM v období od I sjezdu SSM a dalších ukolech SSM a PO SSM po XV sjezdu Komunistické strany Československa přednese-
na členem sekretariátu ÚV KSČ a předsedou ÚV SSM Jindřichem Poledníkem
na 2 sjezdu SSM dne 29 září 1977 Vyšlo v deníku Mladá fronta 30 září
1977

Краткое содержание

В сообщении рассматривается сотрудничество молодежных организаций СССР и ЧССР после 1968 г. Показано укрепление и расширение связей между ВЛКСМ и молодежным союзом Чехословакии в последнем десятилетии, помощь комсомольских организаций СССР молодому поколению братской страны в коммунистическом воспитании и идейной закалке юношей и девушек, организационном укреплении союзов, строительстве социалистического общества.

Статья напечатана по редколлегии
22 берез 1978 г.

*С. И. МИТРАЄВА, мол наук співроб.,
Інститут соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР*

РОЛЬ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПРОФСІЛКОВОГО РУХУ У ПРИЙНЯТТІ І ВИКОНАННІ ДВОРІЧНОГО ПЛАНУ В СЛОВАЧЧИНІ (1946—1947)

В історії боротьби трудящих Чехословаччини за зміцнення народно-демократичного ладу важливе місце займає період 1946—1947 рр. Це був час самовідданої боротьби за відбудову народного господарства, перетворення в життя Кошицької урядової програми, роки гострої політичної боротьби проти внутрішньої реакції, яка виношувала плани повалення народно-демократичного ладу і реставрації капіталістичних порядків. Особливо гострою боротьба була у Словаччині, де реакція мала значно міцніші позиції, ніж в Чехії. Важливу роль у відсічі реакції відіграли революційні профспілки — надійні союзники Комуністичної партії.

У цьому повідомленні ми спробуємо показати роль єдиних Революційних профспілок у відбудові народного господарства, втіленні в життя Кошицької урядової програми, а також Програми творення уряду К. Готвальда, основним ядром якої був дворічний план розвитку народного господарства (1947—1948 рр.).

Генеральну лінію боротьби за зміцнення народно-демократичної влади та перетворення національно-демократичної революції у соціалістичну визначив VIII з'їзд КПЧ (березень 1946 р.). Висунуті з'їздом положення знайшли конкретне втілення у програмі уряду К. Готвальда, поданій Національним зборам на початку червня 1946 р. Вона одержала назву — Про-

грама творення [4]. Розроблений відповідно до рішень VIII з'їзду КПЧ дворічний план передбачав зростання обсягу промислового виробництва на 10% порівняно з довоєнним рівнем, а сільське господарство повинно було досягти довоєнного рівня [3, с. 24]. Важливе місце у плані розвитку народного господарства відводилося індустріалізації Словаччини. Обґрунтовуючи необхідність такої політики, Г. Гусак 26 травня 1945 р. на пленарному засіданні Словацької Національної Ради говорив, що «планова індустріалізація є одним з кращих шляхів оздоровлення життя в Словаччині» [6, с. 56—57].

Висунуті Комуністичною партією завдання профспілки розглядали як бойову програму дій. Керівництво Революційних профспілок вбачало в індустріалізації Словаччини єдино правильний шлях подолання вікової відсталості краю. Особливо близькою була для профспілок економічна та соціальна частина нової Програми творення, яка відповідала інтересам трудящих і одноразово відображала ті завдання, які були намічені I загальнопрофспілковим з'їздом у квітні 1946 р. Схвалюючи нову програму уряду, Центральна рада профспілок надіслала лист на ім'я К. Готвальда, в якому говорилося: «Ми будемо підтримувати Ваш уряд, Вашу владу, яка у своїй програмі дворічного плану поставила завдання провести заходи, реалізація яких забезпечить щасливе майбутнє нашому трудовому народу. Профспілки будуть допомагати уряду розв'язувати всі питання, що торкаються інтересів трудящих» [12, с. 174].

Проти дворічного плану і політики індустріалізації Словаччини рішуче виступила внутрішня реакція. Невиконанням плану вороги розраховували підірвати основи народно-демократичної влади. Ось чому на пленумах Центральної ради профспілок було піддано гострій критиці дії внутрішньої реакції. Виступаючи на вересневому (1946 р.) Пленумі ЦРП голова Центру профспілок Словаччини Ф. Зупка навів конкретні дані про підступи реакції у Словаччині [14].

На першому етапі відбудовчих робіт буржуазія намагалася зривати виконання намічених завдань шляхом проникнення на керівні посади та дезорганізації органів державного управління. Згодом, переконавшись у неефективності цих дій, вороги стають на шлях саботажу і шкідництва. Вони використовують все для того, щоб дискредитувати економічну політику демократичного уряду, викликати хаос у країні, навіть допускають провокаційні виступи проти КПЧ з метою розколотися Національний фронт, єдність всіх трудящих.

Робітничий клас, очолений Комуністичною партією, відповідав на дії реакції великою трудовою активністю, посилював боротьбу за виконання програми, накресленої урядом народно-демократичної республіки. Все більшу роль в активізації діяльності робітників відігравали профспілки. Так, на Словаччині вони мобілізували всіх трудящих на боротьбу за швидке здійснення індустріалізації [9, 1946, 15 V].

Провідною силою у боротьбі за індустріалізацію Словаччини та виконання завдань дворічного плану був робітничий клас, його творча ініціатива і трудовий ентузіазм. При активній участі профспілок робітники домагалися дальшого здійснення націоналізації промисловості, проведення широких заходів у справі відбудови і розвитку промисловості Словаччини, підвищення продуктивності праці. За ініціативою профспілок створювалися добровільні робітничі бригади, які йшли на заводи, будови, туди, де не вистачало робочих рук для якнайшвидшої ліквідації наслідків війни і відбудови промислових підприємств. У таких бригадах в 1946—1948 рр. налічувалося щорічно до 40 тис. чоловік [2, с. 280].

Класова боротьба у другій половині 1947 р. вступила в нову фазу. Буржуазія розуміла, що становище її критичне, і тому посилила опір здійсненню всіх заходів, спрямованих на поглиблення революції і зміцнення народно-демократичного ладу. Вона почала готуватися до вирішального бою з робітничим класом у боротьбі за владу. У вересні 1947 р. в Словаччині була розкрита антидержавна змова, яку очолювали представники демократичної партії [7, с. 111].

Комуністична партія Словаччини, словацькі профспілки мобілізували всіх трудящих на боротьбу за чистку рядів демократичної партії, державних і суспільних органів Словаччини від реаконерів. Під керівництвом профспілок відбулися численні демонстрації і мітинги робітників. Так, 17 вересня мала місце 10-тисячна демонстрація трудящих у Комарно, 18 вересня — у Жилині, 22 вересня — у Братиславі. На цих демонстраціях трудящі висували не тільки вимоги покарати учасників змови, але й змінити склад корпусу уповноважених, навести порядок у постачанні населення всім необхідним і збільшити представництво профспілок у Словацькому Національному фронті [10, 1947, 20 IX, 1947, 24 IX].

30 жовтня 1947 р. у Братиславі відбувся з'їзд заводських рад, на якому було 1836 представників від 300 тис. робітників і службовців і всіх заводських груп профспілок Словаччини [11, с. 371]. У доповіді голови словацьких профспілок Ф. Зупки відзначалося, що розвиток у Словаччині підійшов до такої стадії політичної кризи, коли рішення його вже не можна відкладати. Виконання цього завдання є місією робітничого класу разом з іншими демократичними силами словацького суспільства. Він вказав на те, що у ситуації, яка виникла, корпус уповноважених неспроможний розв'язати проблеми народу і що трудящі вимагають створення нового корпусу уповноважених [13, с. 34—35].

Результати роботи з'їзду були узагальнені в декларації, яка показала готовність робітничого класу Словаччини вирішити назрілі питання. «Складений з людей, які користуються довірою широких мас трудящих Словаччини, новий корпус уповноважених повинен керувати Словаччиною в дусі Програми

творення уряду Готвальда, довести до кінця чистку державного апарату, покарати зрадників, якнайшвидше передати конфісковану землю селянам і узаконити всі соціальні завоювання», — відмічалось у декларації з'їзду [9, 1947, I XI] Корпус уповноважених був розпущений 31 жовтня

З'їзд заводських рад, що відбувся 30 жовтня 1947 р у Братиславі, продемонстрував готовність робітничого класу, об'єднаного в єдині профспілки під керівництвом комуністів, боротися з реакцією до остаточної перемоги. На з'їзді було прийнято також рішення провести 5 листопада мітинги трудящих на підтримку рішень з'їзду. Такі мітинги відбулися по всій Словаччині. За даними преси, в м. Трнава на мітингу були присутні 1800 робітників, в м. Нітра відбулося 40 зборів робітників, у м. Кошице — 24 [10, 1947, 7 XI, 9, 1947, 6 XI]. В окрузі Тополчани рішення з'їзду заводських рад підтримали 12 тис трудящих [16, с. 51]. 5 листопада до Словацької ради профспілок прибуло близько 80 робітничих делегацій, представники яких говорили про те, що вони підтримують рішення з'їзду і виконують дворічку вчасно [9, 1947, 6 XI].

20 листопада 1947 р був створений новий корпус уповноважених на чолі з Г. Гусаком. Політична криза, що виникла у зв'язку з розкриттям антидержавної змови словацької буржуазії, завершилася значним зміцненням позицій робітничого класу і всіх демократичних сил народу. Робітничий клас Словаччини при активній участі профспілок у період політичної кризи показав свою зрілість, єдність і згуртованість.

Зусилля чехословацького робітничого класу, підтриманого робітниками СРСР, принесли відчутні результати. Так, незважаючи на економічні труднощі та опір реакції, словацька промисловість виконала план першого року дворічки на 104,3% [15, с. 28]. У 1947 р було випущено продукції на 67,8% більше, ніж у 1937 р [1, с. 475]. У Словаччині почалося будівництво 40 заводів, з яких 12 у 1947 р давали продукцію, а 10 були значно розширені та реконструйовані. Словацька промисловість почала освоювати нові види продукції — деревообробні верстати, холодильники, мотоцикли та ін. «Словацький народ своїми трудовими досягненнями і високою трудовою дисципліною у справі здійснення дворічного плану часто-густо міг би бути прикладом для чеського», — відмічав К. Готвальд [5, XIV, с. 53].

У процесі виконання народногосподарського плану розвивалася творча ініціатива трудящих. Робітничий клас вчився бути справжнім господарем країни, що посилювало його авангардну роль серед народу. Одночасно з виконанням планів народно-демократичного уряду зростав і згуртовувався єдиний революційний профспілковий рух (РПР). Лише протягом першої половини 1947 р до лав РПР вступило 60 тис нових членів, а у кінці 1947 р словацькі профспілки об'єднували понад 261 тис чол [8, с. 175]. Це було найкращим свідченням зроста-

ючого значення і авторитету профспілок у нових соціально-економічних умовах

Таким чином, відбудова та розвиток народного господарства Словаччини у 1946—1947 рр., боротьба за прийняття і виконання дворічного плану стали одним із об'єктів гострої боротьби революційних сил Чехословаччини, очолюваних Комуністичною партією проти реакції. Це була боротьба за напрями розвитку країни у повоєнні роки. Компартія домагалася швидкого відродження економіки Словаччини, здійснення її індустріалізації з метою фактичного вирівнювання економіки чеських і словацьких земель. Цей захід розглядався КПЧ як складова частина марксистсько-ленінської національної політики, здійснення якої повинно було сприяти зміцненню дружби і братерського єднання чеського і словацького народів, народно-демократичного ладу. Реакція, навпаки, домагалася зриву розвитку економіки Словаччини, щоб цим протиставити словацьких трудящих чеським і послабити, таким чином, народно-демократичний лад.

Велику роль у боротьбі робітничого класу за втілення в життя програми КПЧ щодо Словаччини, виконання дворічного плану розвитку народного господарства відіграли профспілкові організації. Успіхи трудящих в 1946—1947 рр. у значній мірі визначили вирішальну перемогу робітничого класу Чехословаччини над реакцією в лютому 1948 р.

Список літератури: 1 История Чехословакии Т. 3 — М., 1960 2 Недо-резов А. И. Рабочий класс Чехословакии — ведущая сила в создании социалистического общества — В кн. Рабочий класс и строительство социализма в странах Центральной и Юго-Восточной Европы — М., 1977 3 Первый чехословацкий хозяйственный план — Прага, 1946 4 Созидательная программа правительства Готвальда — Прага, 1946 5 *Gottwald Kl Spisy, sv I—XIV* — Praha, 1953—1958 6 *Husák G. Z bojov o dnešek (1944—1950)* — Bratislava, 1972 7 *Adamek V. Boj KSČ za přerůstání národní demokratické revoluce v socialistickou v letech 1945—1948* — Praha, 1972 8 *Kupředu k socialismu. Zpráva o činnosti ROH od I do II všeodborového sjezdu* — Praha, 1950 9 *Praca, 1946—1947* 10 *Pravda, 1946—1947* 11 *Prehľad dejin KSČ na Slovensku* — Bratislava, 1971 12 *Rozvoj Slovenska v dvojročnici* — Bratislava, 1950 13 *Vartikova M. Sjazd závodných a zaměstnaneckých rád v Bratislavě (1947)* — Bratislava, 1965 14 *Všeodborový archiv Ústřední rady odborů* Praha, f URO—Presidium, j č 10/2, 1946 15 *Zajac L. Slovenské robotníctvo v boji za víťazný február 1948* — Bratislava, 1958 16 *Život* strany, 1977, č 23

Краткое содержание

В сообщении на основе опубликованных источников и архивных материалов показана борьба Коммунистической партии Чехословакии за укрепление единства профсоюзов, вовлечение широких народных масс и прежде всего рабочего класса в борьбу за революционные преобразования, за выполнение заданий двухлетнего плана. Автор раскрывает причины острой классовой борьбы в Словакии в 1946—1947 гг.

Стаття надійшла до редколегії
26 жовт. 1978 р.

*О В ХЛАНГА, доц.
Ужгородський університет*

ВІДОБРАЖЕННЯ КЛАСОВОЇ БОРотьБИ ПРОЛЕТАРІАТУ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ НА СТОРІНКАХ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ (1924—1929)

Перетворюючи в життя ленінський план будівництва соціалістичного суспільства, трудящі Радянського Союзу уважно стежили за розвитком світового комуністичного і робітничого руху

Про це свідчать сторінки радянської преси 20-х років. У численних статтях та інших публікаціях аналізувалися події і факти класової боротьби пролетаріату, широких трудящих мас у країнах капіталу, викривалися фальсифікації, наклепи, які зводили на революційний робітничий рух і його авангард — комуністичні партії — правлячі кола капіталістичних країн та їх прислужники, особливо лідери буржуазно-націоналістичних і реформістських партій. В статтях узагальнювався і поширювався досвід революційно-визвольної боротьби пролетаріату, діяльності братніх комуністичних партій.

Велика увага в радянських періодичних виданнях того періоду приділялася класовій боротьбі пролетаріату Чехословаччини. Не було жодної більш-менш важливої події в житті комуністичного і робітничого руху, яка б тією чи іншою мірою не відбилася на сторінках радянської центральної, республіканської та обласної преси, що було яскравим виявом солідарності, підтримки революційного руху пролетаріату Чехословаччини.

Період тимчасової, часткової стабілізації капіталізму (1924—1929 рр.) характеризувався певним спадом революційної хвилі. Відбивши наступ пролетаріату, революційна активність якого зростала під впливом ідей Великого Жовтня, і зміцнивши своє становище за допомогою правоопортуністичних реформістських лідерів, насамперед соціал-демократичної партії, правлячі кола буржуазної Чехословаччини продовжували посилювати експлуатацію, обмежувати політичні права трудящих. У зазначений період чехословацьким урядом було прийнято ряд антинародних законів, які були спрямовані проти життєвих інтересів працюючих. Вони здійснили адміністративну реформу, прийняли закони про підвищення мит на імпорт продуктів сільського господарства, позбавлення солдат права голосу тощо.

У відповідь на посилення соціального гніту робітничий клас і трудяще селянство під керівництвом комуністів піднімалися на боротьбу проти гнобителів. Основною формою класової боротьби були страйкові виступи робітників за підвищення зарплати.

бітної плати, скорочення робочого дня, проти посилення раціоналізації і виробництва Гострого характеру набрала ідеологічна боротьба

В умовах тимчасової стабілізації капіталізму активізувалась розкольніцька діяльність буржуазно-націоналістичних, реформістських партій, які ставили за мету ізолювати широкі народні маси від впливу комуністів. Для здійснення цієї мети використовувались найрізноманітніші підступні методи. Найважливіше місце серед них займала фальсифікація ленінської теоретичної спадщини та практичної діяльності комуністів. Правоопортуністичні партії поширювали «теорії» про затухання класової боротьби, про те, що наступив період класового миру і т. п.

Радянська преса послідовно викривала облудні вигадки лакеїв буржуазії, публікуючи на сторінках «Правди» та інших газет повідомлення про страйки, виступи робітників на захист своїх прав й інші форми класової боротьби трудящих.

Тривалим і напруженим був страйк текстильників Словаччини за підвищення заробітної плати й скорочення робочого дня весною 1924 р. Характерною рисою його була висока організованість і солідарність робітників. Учасники страйку, зазначала «Правда», перемогли тому, що у боротьбі «взяли участь усі робітники без різниці національності і партійної приналежності» [2, 1924, 23 IV].

У листопаді 1924 р. страйкову боротьбу за підвищення заробітної плати й скорочення робочого дня вели 1400 словацьких текстильників Тренчина. У відповідь на це підприємці почали звільняти робітників, у першу чергу комуністів. На знак солідарності учасники страйку заявили, що не припинять боротьби до того часу, поки не будуть відновлені на роботі звільнені товариші. Це було свідченням високої класової свідомості робітників. «Правда» докладно розповідала, як поліція і жандармерія застосовували силу проти учасників страйку в Тренчині, розганяли збори, арештовували активних учасників боротьби [2, 1924, 12 IX].

У 1924 р. на Закарпатті прокотилась хвиля антивоєнних демонстрацій. Для боротьби з трудящими уряд використав жандармів. 3 серпня в селищі Свалява було вбито трьох чоловік і багатьох поранено, понад 70 чоловік заарештовано. Кривава розправа над учасниками демонстрації стала відома не лише в Чехословаччині, а й далеко за її межами. Радянська преса, зокрема газета «Правда», з обуренням засуджувала злочини буржуазних властей, інформувала своїх читачів про те, що КПЧ з 11 по 16 серпня оголосила тиждень бойової солідарності з пролетаріатом Підкарпатської Русі [2, 1924, 17 VIII].

У 1924 р. уряд розправився з учасниками революційно-визвольного руху і в інших містах Чехословаччини. Вбивства, репресії, переслідування, які організувала проти них буржуазна влада, рішуче викривались і засуджувались на сторінках

радянської преси, яка виражала солідарність з борцями проти капіталістичного рабства

У 1925—1926 рр серед виступів пролетаріату Чехословаччини за поліпшення умов життя і праці важливе місце займала боротьба проти дорожнечі Радянські газети розповідали про мітинги, збори, короточасні страйки протесту чехословацьких трудящих, що мали класовий характер Зокрема, масовими були виступи пролетаріату Праги Так, у мітингу протесту проти дорожнечі, організованому КПЧ, взяло участь 15 тис чоловік З промовама перед учасниками мітингу виступили голова ЦК КПЧ Й Гакен і голова загальнодержавного комітету фабзавкомів Й Кольський

Вони викривали антинародний характер політики правлячих кіл, закликали робітників до зміцнення єдності своїх рядів Після мітингу в Празі його учасники, співаючи революційних пісень, розпочали демонстрацію по вулицях міста У відповідь на це поліція оточила вулиці і почала розганяти учасників демонстрації Під час сутичок з поліцією, повідомляла «Правда», карателі заарештували 30 чоловік і багатьох побили [2, 1925, 13 II]

У березні 1925 р відбувся один із найбільших виступів робітників за підвищення заробітної плати — страйк шахтарів Остравського промислового району, в якому взяло участь понад 50 тис чоловік У ході боротьби робітники інших міст країни виявляли солідарність зі страйкуючими На сторінках преси компартій у багатьох країнах друкувались матеріали про виступ робітників Чехословаччини.

Профінтерн і ВЦРПС прийняли рішення про надання матеріальної допомоги страйкуючим У відозві, направленій учасникам страйку, було передано братерське вітання і висловлено товариську солідарність з ними у боротьбі проти експлуататорів Разом з тим у привітанні підкреслювалось, що «виграти боротьбу можна лише при умові максимальної згуртованості всіх страйкуючих робітників У спільній боротьбі буде створено єдність профруху Роз'єднаний профрух, розбитий за національними і політичними ознаками, — писала «Ленінградская правда», — не може протистояти згуртованому і єдиному капіталу Ось чому важливе завдання чехословацького пролетаріату — створити єдиний згуртований профрух, де б змогли знайти собі місце робітники всіх національностей» Тут же газета повідомляла, що Профінтерн і ВЦРПС надсилають на користь всіх страйкуючих «50 тис крб на знак глибокої братерської солідарності, яка зв'язує робітників усіх країн з робітниками Чехословаччини» [3, 1925, 5 IV]

Буржуазний уряд робив усе для того, щоб припинити страйкову боротьбу шахтарів Газети розповідали, як з цією метою посилювалось переслідування, арешти, активізували підривну діяльність реформістські лідери профспілок Спільними зусиллями влади та профспілкової верхівки вдалося припинити бо-

ротьбу 7 квітня страйк закінчився Робітники не домоглися поставленої мети

У радянських газетах друкувались також повідомлення, добірки матеріалів про солідарність робітничого класу Чехословаччини з визвольним рухом пролетаріату інших країн Так, у 1925 р відбулися виступи протесту проти посилення переслідування, терору, арештів комуністів, активних борців проти влади капіталу, прогресивних діячів науки, літератури і мистецтва в Угорщині [3, 1925, 7 X] Делегація робітників Праги висловила угорському посольству протест проти переслідувань прогресивних сил

У 1926 р відбулися організовані КПЧ виступи пролетаріату проти впровадження підвищених мит на імпортовані продукти сільського господарства, збільшення видачі коштів з державної казни для утримання духовенства, а також проти інших антинародних законів, прийнятих урядом

Починаючи з другої половини 1927 р радянські газети все більше уваги приділяли страйковим виступам робітників капіталістичних країн за підвищення заробітної плати, проти посилення реакції Зокрема, боротьбу за підвищення оплати праці вели текстильники і будівельники Чехії Їх активно підтримали робітники цих галузей виробництва в ряді міст країни Організований виступ робітників, їх солідарність примусили підприємців піти на поступки — дещо підвищити заробітну плату

У пресі того часу розповідалося також про страйк за підвищення заробітної плати близько 2,5 тис робітників склозаводів у Північно-Західній Чехії Підприємці погрожували учасникам страйку закрити виробництва, однак робітники продовжували боротьбу В результаті підприємці змушені були піти на підвищення заробітної плати [1, 1928, 8 II]

У зв'язку з посиленням раціоналізації в другій половині 20-х років становище пролетаріату в цілому, а особливо в гірничодобувній промисловості, стало погіршуватись Підвищуючи норми виробітку, підприємці залишали на тому ж рівні, а нерідко й знижували заробітну плату, що стало основною причиною страйкових виступів у ряді міст країни В авангарді цієї боротьби йшли шахтарі

Одним із значних виступів робітників був страйк шахтарів Північної Чехії в лютому 1928 р Головна їх вимога — підвищення заробітної плати на 20% У відповідь на відмову підприємців 30 тис гірників розпочали страйк Щоб придушити виступ, власники шахт використали жандармерію Радянська преса повідомляла про те, що буржуазна цензура конфіскувала публікації про хід страйку на сторінках чехословацьких комуністичних видань Жандармерія забороняла поширення відозв КПЧ та Червоних профспілок серед учасників страйку Тому страйковий комітет змушений був проводити цю роботу нелегально У відозвах комуністи закликали залізничників відмо-

витися від перевезення вугілля, добутого штрейкбрехерами, завербованими за допомогою обману Преса повідомляла і про те, як розвиток страйку гальмувався опортуністичною політикою реформістських лідерів соціал-демократичної партії та їх профспілок

Боротьба робітників, підкреслювалося в газетах, носила не лише економічний, а й політичний характер Страйк гірників, розповідалось в одній із відозв ЦК КПЧ, — це боротьба не тільки за підвищення заробітної плати, а й за 8-годинний робочий день, розширення політичних та інших прав робітників ЦК КПЧ закликав робітників інших підприємств, особливо залізничників, виявляти солідарність зі страйкуючими [3, 1928, 16 II].

У розпал боротьби реформісти за спиною страйкуючих торгувалися з підприємцями про незначне підвищення заробітної плати «Ленинградская правда» писала, що власники підприємств погоджувались підвищити плату лише на 8% і то за умови продовжити робочий тиждень до 52 годин [3, 1928, 19 II]. Страйк закінчився тим, що зарплата гірникам була підвищена на 5—6% і їм було виплачено одноразову допомогу в сумі 60—100 крон у зв'язку з зростанням цін На таких умовах 6 березня вони відновили роботу [1, с. 322].

Масовими були виступи пролетаріату проти прийняття закону, який погіршував умови соціального страхування трудящих «Ленинградская правда» розповідала, як 29 березня 1928 р на заклик ЦК КПЧ і Червоних профспілок у мітингах і демонстраціях, що відбулися в Празі, взяло участь 100 тис чоловік. Демонстрація проходила під лозунгами боротьби за створення єдиного фронту пролетаріату та задоволення повсякденних вимог Комуністи закликали трудящих до зміцнення єдності пролетаріату у класовій боротьбі «Через єдиний фронт — до перемоги» «Ленинградская правда» підкреслювала, що демонстрації « мали важливе значення для єдиного фронту пролетаріату» [3, 1929, 1 IV].

У страйках та інших виступах робітників гартувалась їх солідарність і єдність, набувався досвід боротьби проти капіталу У другій половині 1928 р найбільш масовим був виступ шахтарів Кладненського вугільного басейну за підвищення заробітної плати, у якому взяло участь 9 тис чоловік [2, 1928, 2 X]. Гірники вимагали підвищення заробітної плати на 15—17%. Підприємці ж погодились збільшити її лише на 2%. Страйкова боротьба гірників широко висвітлювалась на сторінках «Ленинградской правды» та інших радянських газет

Таким чином, внаслідок поглиблення класових суперечностей загострювалась боротьба пролетаріату за свої економічні і політичні права. Об'єктивні умови для розгортання її були сприятливими, проте належною мірою вони не використовувались Це пояснюється насамперед загостренням фракційної боротьби в КПЧ, яка вилилась наприкінці 20-х років у глибоку

внутрипартійну кризу Одночасно активізувалась розкольніцька діяльність фракціонерів у Червоних профспілках В 1929 р почала відкрито проводити розкольніцьку діяльність група ліквідаторів на чолі з Гайсом, який протягом ряду років очолював Червоні профспілки Вона розгорнула запеклу боротьбу проти КПЧ і своєю фракційною діяльністю задавала великої шкоди єдності революційного профспілкового руху Радянська преса, особливо газета «Правда», періодично друкувала матеріали, які викривали зрадників революційного руху [2, 1929, 18 IV]

У цей складний період правлячі кола посилили переслідування КПЧ Крім постійних нападів на комуністів з боку жандармерії і поліції, буржуазний уряд заборонив на різні строки ряд газет З метою дискредитувати КПЧ реакціонери не гребували наклепами, демагогією, фальсифікаціями

У статтях, що друкувалися в радянській періодиці, викривалися цькування, наклепи лакеїв буржуазії, розповідалось про переслідування комуністів Вона показувала класовий характер буржуазної демократії, ідеологію і політику націоналістичних, реформістських партій [3, 1925, 9 X, 20 VI, 25 VII, 1929, 1 VIII]

На сторінках «Правди» та багатьох інших газет друкувалися статті, повідомлення, в яких розповідалось про те, як революційні сили, авангард пролетаріату Чехословаччини на чолі з Клементом Готвальдом у важких умовах згуртовували свої ряди

Поворотним пунктом у боротьбі проти опортуністів, за єдність рядів КПЧ був V з'їзд партії, який відбувся в лютому 1929 р «Правда» і «Ленинградская правда» підкреслювали, що цей з'їзд відіграв особливу роль в історії КПЧ, став важливим етапом на шляху до перемоги марксистсько-ленінської стратегії і тактики класової боротьби Його робота, зміст прийнятих з'їздом документів публікувалися в радянських періодичних виданнях [2, 1929, 27 II, 3, 1929, 27 II]

Озброєні рішеннями з'їзду, чехословацькі комуністи активізували ідейно-політичну і організаційну роботу серед трудящих Все ширшого розмаху став набирати страйковий рух

Газета «Правда» публікувала матеріали про один із найбільших страйків сільськогосподарського пролетаріату Словаччини за підвищення заробітної плати, який відбувся в травні 1929 р Він тривав два тижні і в ньому взяло участь 25 тис чоловік За розпорядженням буржуазних властей у районі страйку було направлено посилені загони жандармерії Водночас правоопортуністичні лідери соціал-демократії та їх профспілок робили все, щоб зірвати виступ трудящих і звинуватити у цьому комуністів Їм допомагали ліквідатори, виключені за розкольніцьку діяльність із червоних профспілок Незважаючи на це, учасники страйку домоглися певних успіхів у ряді місць помічники змушені були піти на деяке підвищення заробітної плати [2, 1929, 29 V]

Бойовий, масовий характер носили виступи керованих комуністами робітників, широких трудящих мас проти милітаризму, підступних планів міжнародного імперіалізму, на захист СРСР. Вони пов'язувались із повсякденними вимогами і мали важливе значення для піднесення революційної свідомості пролетарів, інтернаціональної згуртованості трудящих. Особливо великого розмаху набрали виступи проти милітаризму в 1924 і 1929 рр. За свідченням преси, активну участь у проведенні антимілітаристських заходів брав комсомол. Досвідченим агітаторам із комуністів і комсомольців доручалося проводити нелегальну роботу в армії, поширювати комуністичну пресу, листівки. Проводилась відповідна робота і з допризовниками.

Характеризуючи антимілітаристську діяльність КПЧ, «Ленинградская правда» писала: «Буржуазія рішуче забороняла антимілітаристську діяльність Компартії. Буржуазна преса відкрито писала про необхідність заборони Компартії. Незважаючи на репресії, переслідування, у багатьох місцях робітничий клас, широкі трудящі маси під керівництвом комуністів 18 серпня (1929 р — О Х) вийшли на вулиці для того, щоб проявити свою рішучість у боротьбі проти підготовки імперіалістичної війни. Разом з цим трудящі виступали за свої економічні і політичні права. Особливо широкого розмаху набрали виступи робітничого класу проти раціоналізації [3, 1929, і VIII]

У серпні 1929 р бойовим, організованим характером відзначалися демонстрації пролетаріату в промислових районах країни — в Празі, Північній Чехії, а також на Закарпатті. Під час маніфестацій було заарештовано 150 чоловік. Тих, у кого були знайдені під час арешту листівки або нелегальні номери газети «Руде право», віддавали під суд.

Боячись революційного впливу, правлячі кола Чехословацької республіки робили все для того, щоб відвернути увагу чехословацького народу від СРСР. Незважаючи на це, трудящі раділи успіхам радянських людей у будівництві соціалістичного суспільства. Вони звертають свої погляди до Радянського Союзу, писав у газеті «Комуніст» — органі ЦК Компартії України — один із керівних діячів Закарпатської крайової організації КПЧ Іван Мондок: «Буржуазія бачила й добре розуміла «значення опори, якою для нас є держава робітників і селян. Тому в нас заборонено читати радянські газети. Але жодна сила не відверне очей наших мас від фортеці світової революції — Радянського Союзу» [4, 1927, 6 XI]

У численних виступах на зборах, мітингах трудящих, в парламентах комуністи викривали наклепи буржуазії і її прислужників на СРСР, закликали трудящих рішуче ставати на захист фортеці світового соціалізму. Особливо великий вплив на трудящих справляли полум'яні виступи керівних діячів КПЧ Богуміла Шмерала, Йосифа Ганека, Карела Крейбіха, Клементя Готвальда, Яна Шверми та ін.

На сторінках радянської преси аналізувався і узагальню-

вався досвід революційного руху пролетаріату Чехословаччини, підкреслювалась необхідність зміцнення єдності, інтернаціональної згуртованості борців проти капіталістичного рабства

КПЧ всупереч буржуазному уряду проводила велику роботу по поширенню серед трудящих радянської преси, завдяки якій революційний робітничий клас у важких умовах мав можливість ознайомлюватися з радянською пресою, перш за все газетою «Правда» — органом Центрального Комітету КПРС. Це мало важливе значення для формування марксистсько-ленінського світогляду борців проти влади капіталу, благотворно впливало на розвиток революційно-визвольного руху, зміцнення інтернаціональних зв'язків, дружби трудящих Радянського Союзу і Чехословаччини

Список літератури 1 Мельникова И Н Классовая борьба в Чехословакии в 1924—1929 гг — М., 1962 2 Правда 3 Ленинградская правда — орган Ленинградского областного комитета ВКП(б), Ленинградского исполнительного Совета и областного бюро ВЦСПС 4 Комуніст — орган Центрального Комітету і Харківського окружного КП України

Краткое содержание

Показано освещение советской периодической печатью, в первую очередь газетами «Правда» и «Ленинградская правда», классовой борьбы чехословацкого пролетариата в 1924—1929 гг, что являлось ярким выражением солидарности и поддержки революционного движения трудящихся Чехословакии

Стаття надійшла до редколегії
7 берез 1978 р

В. І. ВОРОНКОВ, асп.,
Московський університет

ПСЛ — «ВИЗВОЛЕНЕ» І ПИТАННЯ КОРДОНІВ ПОЛЬЩІ У 1918—1921 рр.

Польська селянська партія (ПСЛ) — «Визволене» була великою політичною партією селянства, що діяла у перші роки існування другої Речі Посполитої. У своїй діяльності вона орієнтувалася переважно на середньозаможні верстви селян. ПСЛ — «Визволене» представляла ліве, радикальне крило політичного руху польських селян. «Визволенці» відіграли значну роль у розвитку політичної активності селянства. Однак їх політика відрізнялась непослідовністю, що характерно для дрібнобуржуазних демократичних партій. Спробуємо розглянути позиції цієї партії з питань кордонів польської держави.

У радянській історіографії це питання, по суті, не досліджувалося за винятком окремих згадок у третьому томі «Історії Польщі» [2] та в роботі П. Ольшанського [3]. Дещо ширше воно

висвітлено у польській історіографії [7, 9, 12], однак і тут позиція партії докладно не проаналізована. Лише тепер, коли опубліковані документи, стали доступні архівні та інші матеріали, є можливість вивчити ставлення ПСЛ — «Визволене» до питання про кордони Польської держави.

Західні кордони Польщі були частково визначені Версальським договором від 28 червня 1919 р. Передбачалось провести плебісцит у Верхній Сілезії, Вармії, Мазурах і Повіслі. Гданськ оголошувався вільним містом під егідою Ліги Націй. За рішенням країн Антанти, східний кордон Польщі мав бути визначений за етнічним принципом (на основі так званої лінії Керзона).

Польський буржуазний уряд, заручившись підтримкою Франції, зайняв різко ворожу позицію щодо радянських республік [7, с. 192]. Другого січня 1919 р. польські жандарми по-звірячому вбили членів радянського Червоного Хреста, що прибули у Польщу з метою репатріації російських військовополонених. Навесні 1919 р. польські війська почали наступ на сході і захопили ряд районів Білорусії і Литви, включаючи міста Вільнюс, Ліду, Барановичі та ін. Землі Східної Галичини разом з Львовом були захоплені ще у 1918 р. [3, с. 24].

Правлячі кола Польщі прагнули перешкодити революціонізуючому впливові Радянської країни на польський народ, розпалити націоналістичні почуття в масах. Вони намагались утвердити панування польських поміщиків на землях Західної України і Західної Білорусії. Держави Антанти розглядали Польщу як знаряддя боротьби з революційною Росією. З початку 1919 р. Польща стала одним з головних учасників воєнної інтервенції Заходу проти радянських республік.

Польські правлячі кола не мали єдиного плану щодо Східних земель. Національні демократи висували концепцію «інкорпорації» (включення) білоруських і українських земель до складу Польської держави. Вони вважали, що східний кордон Польщі повинен проходити по лінії другого поділу (1793 р.) із включенням до її складу Східної Галичини, більшої частини Волині, Поділля і Західної Білорусії [10, с. 71—73]. Пілсудчики прагнули створити під владою Польщі «федерацію» Білоруської, Української і Литовської держав, підтримавши буржуазно-націоналістичні рухи в цих радянських республіках. Для обох позицій — і «інкорпорації», і «федерації» — були властиві націоналізм, контрреволюційна і антирадянська спрямованість.

ПСЛ — «Визволене» та інші дрібнобуржуазні партії, що підтримували пілсудчиків, поділяли їх план «федерації». На початку 1919 р. в газеті «Визволене» з'явилась стаття, в якій у різкій формі піддавалась критиці концепція «інкорпорації». «Визволенці» боялися того, що безпосереднє включення до складу Польщі значних територій приведе до ослаблення впливу поляків у майбутньому сеймі. Тому вони пропонували приєднати лише колишню Віленську губернію, Східну Галичину і

Бориславський басейн Щодо інших земель України, Білорусі, і Литви, то, на думку автора згаданої статті, їм треба прагнути до «самовизначення», однак, оскільки їх народи ще «не готові до створення самостійних держав», то Польща повинна їм «допомогти» [11, 1919, № 15, с 199]

В 1919—1920 рр у польському селі переважали антивоєнні настрої. Економічне становище селянства внаслідок продовження по вині польського уряду збройного конфлікту з радянськими республіками було тяжким Земля оброблялась погано, врожайність була низькою, не вистачало знарядь праці, добрив, тяглової сили тощо У 1920 р площа необроблюваних земель становила 2,5 млн га [9, с 41]

Антивоєнні настрої селянства примусили керівництво ПСЛ — «Визволене» (незважаючи на сліпе довір'я багатьох його діячів до Пилсудського) активно включитися у боротьбу за швидке врегулювання конфлікту На з'їзді в лютому 1920 р «визволенці» одноголосно ухвалили резолюцію, в якій, зокрема, говорилося «З'їзд вважає би злочином по відношенню до держави, а, особливо, до польського народу необгрунтоване продовження війни навіть на один день, тому що саме народ несе на своїх плечах основний її тягар З'їзд вимагає від уряду якнайшвидшої підготовки мирних пропозицій Польщі і проведення на їх основі відкритих переговорів з Росією . [11, 1920, № 9, с 103]. Однак це не означало зміни зовнішньополітичної концепції партії «Визволенці» прагнули здійснити план «федерації» шляхом дипломатичних переговорів.

Партія розгорнула антивоєнну пропаганду, домагаючись від уряду проведення мирних переговорів У газеті «Визволене» в період з листопада 1919 р по квітень 1920 р було надруковано кілька статей, у яких йшлося про те, що продовження війни сприяє зміцненню контрреволюційних сил у Росії, які проголосили за мету відновлення російської держави в межах 1914 р Це ставило під загрозу суверенітет Польщі

На захоплених польською армією територіях непольське населення вороже зустріло повернення влади панів Голова головного правління ПСЛ — «Визволене», депутат сейму Б Столярський, який наприкінці 1919 р побував на цих землях, зібрав скарги на польську адміністрацію від семи білорусько-литовських повітів [11, 1920, № 9, с 107]. Правда, не можна розглядати такі приклади як шире піклування про становище національних меншостей «Визволенці» лише вважали, що необхідно проводити більш еластичну політику щодо населення окупованих земель

Між тим Пилсудський в глибокій таємниці навіть від своїх політичних союзників готував наступ на Радянську країну Він почався 25 квітня 1920 р Швидке просування польської армії створило у дрібнобуржуазних і буржуазних партій ілюзію про можливість легкої перемоги Орган партії газета «Визволене» включилася у компанію прославлення Пилсудського [11, 1920,

с 223] Усі мирні ініціативи було забуто, навпаки, «визволенці» прагнули розпалити націоналістичні почуття у селян

14 травня Червона Армія перейшла в контрнаступ і в середині липня її передові частини наблизились до Варшави. Авантюра Пілсудського обернулася гострою політичною кризою для Польщі. Просування Червоної Армії загрожувало існуванню капіталістичного ладу в країні. Дрібнобуржуазні партії об'єдналися зі своїми політичними противниками справа у боротьбі за збереження існуючих порядків. Уся діяльність «визволенців» характеризувалась тепер крайньою антирадянською спрямованістю. Керівництво ПСЛ — «Визволене» розпалювало націоналізм у селянському середовищі.

Але ідеї Жовтня вплинули на окремих провідних «визволенців». Зокрема, В. Фіялковський і А. Богуславський згадували, що деякі керівники партії в період наступу Червоної Армії ставили на засіданнях головного правління питання «чи слід битися, чи може буде краще відкрити російській революції вікна і двері?» [6, с. 386]. Під час однієї з таких дискусій на голосування була винесена пропозиція встановити прямі контакти з польськими і радянськими комуністами. Але більшість учасників відхилили цю пропозицію [5, с. 130].

Після відступу Червоної Армії з території Польщі в країні почалися судові процеси над тими, хто допомагав їй. За співробітництво з більшовиками було заарештовано кілька членів Калішської організації ПСЛ — «Визволене» [4, с. 5]. Однак переважна частина селян мала націоналістичні настрої. Це спонукало керівництво ПСЛ — «Визволене» до співробітництва з правими партіями у справі захисту капіталістичного ладу.

ПСЛ — «Визволене» спільно з іншими дрібнобуржуазними партіями вступила в блок з буржуазно-поміщицькими партіями. У липні 1920 р. до влади прийшов коаліційний уряд В. Вітоса, в якому міністром сільського господарства було призначено «визволенця» Ю. Понятовського. У критичний момент для існування капіталістичного ладу буржуазія і поміщики Польщі пішли на значні поступки селянам з метою залучення їх в армію. 15 липня Установчий сейм одногосно, без обговорення схвалив закон про проведення аграрної реформи. У ньому спеціально підкреслювалась першочерговість наділення землею солдат та інвалідів польської армії [11, 1920, № 31, с. 344]. Тим самим створювався стимул для масового вступу селян в армію. «Визволенці» вітали цей закон як такий, що задовольняв прагнення селян [11, 1920, № 30, с. 329].

Однак політика людовських партій, у тому числі «визволенців», не принесла очікуваних результатів. Основна маса селянства залишилась байдужою до обіцянок уряду. Із загальної кількості добровольців армії Галлера селяни становили лише 20% [9, с. 68]. Змучене війною та економічними труднощами селянство пасивно поставилось до війни. Це відчуло керівництво ПСЛ — «Визволене». З відходом частин Червоної Армії з те-

риторії Польщі послаблюються антирадянські виступи пропагандистів партії і знов з'являються заклики до швидкого закінчення війни і укладення мирного договору. Прагнучи посилити свій вплив на селянство, ПСЛ — «Визволене» починає активну агітацію за проведення в життя закону про аграрну реформу і вимагає її здійснення протягом п'яти—шести місяців [11, 1920, № 41, с. 460].

18 березня 1921 р. в Ризі був підписаний мирний договір між Польщею з одного боку, Радянською Росією та Радянською Україною — з другого. В. І. Ленін відзначав, що буржуазно-поміщицька Польща, готуючись до наступу на схід, зрозуміла мирні ініціативи країни Рад як прояв її слабості, «за що жорстоко і поплатилась, діставши мир більш не вигідний» [1, т. 43, с. 7]. Авантюра Пилсудського, підтримана «визволенцями», привела не до реалізації програми «федерації», а лише поглибила політичний та економічний хаос всередині країни.

9 жовтня 1920 р. польські війська під командуванням генерала Желіговського захопили територію Східної Литви. Преса ПСЛ — «Визволене», як і вся буржуазна преса, оцінила це загарбання як заколот генерала та його солдат з метою повернення «споконвічних польських земель до складу польської держави» [11, 1920, № 42, с. 464]. Насправді це була неприкрита агресія «Визволенці» знову відступили від проголошеного ними принципу про вільне самовизначення народів. У 1922 р. Східна Литва була остаточно включена до складу Польщі. Після цього кордони польської держави були фактично визначені силою.

З початком 1921 р. на перший план висувалось питання про проведення плебісциту у Верхній Сілезії. Він мав відбуватися 20 березня 1921 р. Уряд Вітоса, навчений гірким досвідом попереднього плебісциту в липні 1920 р. у Вармі, Мазурах і Повіслі, коли Німеччині вдалось відібрати у Польщі споконвічні польські землі, вжив ряд заходів щодо посилення пропаганди серед населення цієї території за приєднання її до Польщі. Однак Німеччині вдалось привезти сюди значне число осіб, що народились у Верхній Сілезії, і добитися того, що лише 46,3% гмін висловились за приєднання до Польщі [8, с. 31]. У відповідь на це у Сілезії вибухло третє повстання (перші два відбулись у 1919 і 1920 рр.). ПСЛ — «Визволене» лише після третього повстання змогло виробити свою позицію у цьому питанні. Воно звернулось з відозвою до польського народу, в якій розкривало задум міжнародної реакції передати Верхню Сілезію Німеччині і закликала уряд «зайняти позицію, достойну пролитой у Верхній Сілезії крові» [11, 1921, № 20, с. 193].

Однак, правильно оцінюючи позицію країн Антанти щодо Верхньої Сілезії, «визволенці» не висловились за доведення збройної боротьби до переможного кінця. Це пояснювалось, очевидно, тим, що повстання в Сілезії очолив християнський демократ В. Корфанти. Тому вони ставили свою підтримку повстання в залежність від зміни керівника повстання. Таким чи-

ном, керівництво ПСЛ — «Визволене» висловило лише декларативну підтримку повстання, а в кінцевому підсумку сподівалось на справедливе рішення країн Антанти у питанні про державну приналежність Верхньої Сілезії «Наш клуб, — писала газета «Визволене», — вважає, що заспокоєння населення Верхньої Сілезії може наступити лише тоді, коли держави коаліції ясно вирішать визнати ці землі за Польщею у відповідності з підсумками плебісциту, не звертаючи уваги на інтриги і прохання Німеччини» [11, 1921, № 22, с. 214]

Більш рішучої політики від уряду і керівництва ПСЛ — «Визволене» щодо повстання вимагали низові організації партії На зборах 8 травня 1921 р в м. Лукові селяни — «визволенці» зажадали припинення «німецького насильства у Верхній Сілезії», висловили повну солідарність з повстанцями і зібрали у фонд допомоги сілезцям 4258 марок [11, 1921, № 21, с. 207]. Аналогічні заяви зробив з'їзд ПСЛ — «Визволене» в Замості [11, 1921, № 20, с. 197]

Рішучий опір повсталих спробам держав Антанти передати майже всю територію Верхньої Сілезії Німеччині дало свої результати. До Польщі відійшла приблизно одна третина території, на якій проводився плебісцит. Причому, це була область з найбільш розвинутою гірничодобувною промисловістю.

Таким чином, позиція ПСЛ — «Визволене» з питань кордонів Польщі була непослідовною. У період польсько-радянської війни партія, виступивши спочатку одним з ініціаторів боротьби за мирне врегулювання конфлікту, після перших тимчасових успіхів на фронті повністю підтримала авантюристичний курс Пілсудського. Наслідком цього була гостра внутріпартійна криза. Коливання в керівництві партії були викликані безумовною підтримкою великодержавної концепції «федерації» пілсудчиків «Визволенці» протягом всієї війни прагнули проводити політику лавірування. З одного боку, вони не бажали втратити майбутніх селянських виборців, серед яких війна не користувалась популярністю, а з другого — сліпо вірили в починання Пілсудського, сподіваючись з його допомогою здійснити свою програму. Селяни в цілому зайняли вичікувальну позицію, хоч частина їх в ряді випадків поділяла революційні гасла. Змучене війною селянство було далеким від концепції «федерації», підтриманої керівництвом ПСЛ — «Визволене».

Список літератури 1 *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. 2. История Польши М., 1958, т. 3. 3 *Ольшанский П. Н.* Рижский мир — М., 1969. 4 *Archiwum Akt Nowych w Warszawie Akta Prezydium Rady Ministrów Akta numeryczne Nr 14863*. 5 *Bogusławski A.* Wspomnienia, t. 3. *Archiwum Zakładu Historji Ruchu Ludowego przy NK ZSL, P—32*. 6 *Fijałkowski W.* Pamiętnik Archiwum Zakładu Historji Ruchu Ludowego przy NK ZSL, P—282A. 7 *Gostyńska W.* Stosunki polsko-radzieckie 1918—1919. W-wa, 1972. 8 *Landau Z., Tomaszewski J.* Zarys historii gospodarczej Polski 1918—1939. W-wa, 1971. 9 *Oleksiewicz W.* Ruch ludowy wobec wojny polsko—radzieckiej 1919—1921. Praca magisterska Uniwersytet Warszawski Wydział Historyczny Nr 617. W-wa, 1976. 10 *Wapinski R.* Endecka koncepcja polityki wschodniej w latach

Краткое содержание

Рассматривается позиция польской крестьянской партии ПСЛ — «Визволене» по вопросу границ Польского государства в 1918—1921 гг. Показаны колебания и непоследовательность руководства партии в этом вопросе, что приводило к кризисам в ней и уменьшению ее влияния

Стаття надійшла до редколегії
26 черв 1979 р

З М МАТИСЯКЕВИЧ, доц.,
Тернопільський фінансово-економічний інститут

ЗВ'ЯЗКИ Я. ГОЛОВАЦЬКОГО З ЮГОСЛОВ'ЯНАМИ

Відомий український письменник, учений, педагог, просвітитель, громадсько-політичний діяч Я Головацький (1814—1888 рр) разом з М Шашкевичем та І Вагилевичем був основоположником нової української літератури в Галичині У надзвичайно тяжких умовах їм вдалось надрукувати «Русалку Дністрову» — першу книжку, написану рідною мовою Така подія в той час (1837 р), за визначенням І Франка, була явищем наскрізь революційним Я Головацький відіграв також важливу роль в історії українсько-російського культурного єднання Закінчивши Львівський університет, він з 1848 по 1867 р працював тут професором української мови і літератури, неодноразово обирався деканом і ректором У 1867 р емігрував у Росію і до кінця життя очолював Віленську археографічну комісію Я Головацький один з перших на західноукраїнських землях проголосив ідею нерозривної єдності російського і українського народів

За своїми суспільно-політичними поглядами на першому етапі діяльності (30—40-ві роки ХІХ ст) Я Головацький належав до молодих прогресивно настроєних просвітителів, що об'єдналися в гурток, відомий в історії під назвою «Руська трійця» Аналізуючи суспільно-політичну і наукову діяльність Я Головацького та інших передових діячів першої половини ХІХ ст, ми виходимо із характеристики В І Леніна, даної ним тодішнім просвітителям у праці «Від якої спадщини ми відмовляємось?» Не можна забувати, зазначає він, що «коли писали наші просвітителі від 40-х до 60-х років *уси* суспільні питання зводились до боротьби з кріпосним правом та його залишками» В І Ленін далі підкреслює, що в Росії і на Заході просвітителі «цілком щиро вірили в загальне благоденство і щиро бажали його, щиро не бачили (почасті не могли ще бачити)

суперечностей у тому ладі, який виростав з кріпосного» [2, т. 2, с. 497]. Варто наголосити, що ранні твори Я. Головацького наскрізь пройняті антикріпосницькими настроями, любов'ю до трудового народу, прагненням всіляко йому допомогти.

У 50—60-х роках XIX ст. він поступово відходить від прогресивних позицій, але у багатьох важливих питаннях, у тому числі й у ставленні до братніх слов'янських народів, його погляди залишились такими ж передовими, як і раніше. Слов'янознавча спадщина Я. Головацького — величезна. Вчений залишив монографії, сотні друкованих і рукописних статей, листів, у яких порушуються питання міжслов'янських зв'язків.

Плодотворні взаємини Я. Головацького з чехами, словаками [4], а також поляками [3, с. 37—99] вже висвітлювалися в літературі. Ця стаття присвячена розгляду зв'язків ученого з південними слов'янами, причому більшість архівних матеріалів вводиться у науковий обіг уперше.

Живучи в Австрійській імперії, члени «Трійці» мали певне уявлення про сербську, хорватську та словінську літератури, але з її представниками не підтримували жодних контактів. Я. Головацькому одному з перших на Україні вдається в 1834 р. налагодити особисті зв'язки з південнослов'янськими літераторами та суспільно-громадськими діячами. Покинувши Львів, він продовжує навчання в словацькому місті Кошце, а в Пешті закінчує курс університету. Тут юнак опинився у товаристві словаків, чехів, сербів, хорватів, словінців, поляків — дружньої слов'янської сім'ї, яким словацький будитель Ян Коллар, підтримуваний П. Шафариком, прищеплював ідеї всеслов'янського єднання на основі взаємності.

Про своє перебування у Пештському університеті Я. Головацький у листі до брата Івана (27 серпня 1841 р.) пише: «Часи ти з ними пережиті — найщасливіші мої в житті, тямлю я і во вік не забуду тих годин, перебутих у Пешті із молодими сербами, хорватами, люба мені згадка за тими хвилями, коли далекі однорідці пізнали побратимство своє і в купі радощів потішали, одним духом жили» [8, с. 58].

Повернувшись у 1835 р. до Львова, Я. Головацький налагоджує переписку з південнослов'янськими побратимами. Більшість листів втрачено. Автор знищив кореспонденцію своїх колег, мабуть, у зв'язку з жорстоким переслідуванням уніатською консисторією авторів «Русалки Дністрової». Проте до нас все ж таки дійшов зміст цих листів, лаконічно переданих Я. Головацьким. Найактивнішим кореспондентом Я. Головацького був серб Георгій Петрович, згодом професор Белградського університету. Позналися вони в Пешті і зберегли міцну дружбу протягом усього життя.

У записці, а також у кількох листах за 1835—1842 рр. простежується коло зацікавлень Я. Головацького і його південнослов'янських друзів. Молодих просвітителів найбільш хвилює проблема розвитку народної освіти, науки і, особливо, літера-

тури Г Петрович у 1835—1836 рр інформує галицького друга про успіхи сербохорватської літератури, зокрема про появу нових журналів, альманахів, газет, науково-просвітних організацій в Сербії, Хорватії, Словенії, Чорногорії, Далмації Ця тематика постійно зустрічається і в листах пізнішого періоду Односторонні обмінювалися творами національних літератур Так, Я Головацький у 1837 р висилає сербському побратиму рукопис «Слова о полку Ігоревім» у перекладі І Вагилевича [6, с 1—2], югослави, у свою чергу, надсилають у Галичину народні пісні, журнали, наукові дослідження

Треба відмітити, що Я Головацький та інші члени «Трійці» вміщували у періодичних виданнях матеріали з літературного життя південних слов'ян, здебільшого першими знайомили громадськість свого краю з духовним життям сербів, хорватів та словінців Г Петрович у листі від 26 квітня 1838 р щиро дякує «любому другові і побратимові» за взаємність «не тільки від своєї батьківщини, а й від всіх слов'ян» Завдяки братній підтримці, продовжує сербський просвітитель, «можна висловити впевненість, що наш народ підніматиметься все вище і вище» [8, с 8—10]

У листі від 12 лютого 1838 р Г Петрович знайомить Я Головацького з політичними подіями у Сербському князівстві, перебуванням у Пешті О Бодяньського, з діяльністю Вука Караджича та інших визначних слов'янських діячів [8, с 16—17] В останньому листі [7 червня 1842 р] Г Петрович просить «любого і дорогого приятеля» і далі інформувати його про найважливіші суспільно-політичні та літературні події в Галичині, передає сердечні поздоровлення М Шашкевичу та І Вагилевичу [8, с 60—61] Про розвиток південнослов'янських літератур у 40-х роках ХІХ ст та дальшу долю Г Петровича Я Головацький довідується від брата Івана, який жив у Відні [8, с 66, 109, 122]

Важливе місце у взаєминах Я Головацького з південнослов'янськими просвітителями займає проблема, пов'язана з виходом у світ «Русалки Дністрової» Відомо, що Я Головацький відіграв провідну роль у виданні цієї першої української книжки в Галичині. Велику допомогу надали йому слов'янські побратими, насамперед серби — Георгій Петрович, Теодор Павлович та хорват Францішек Куреляц

Зі змісту листів Г Петровича за 1836 р випливає, що він одержав рукопис «Русалки» від Головацького не пізніше 4 вересня 1836 р Через місяць угорський цензор Пешта Надь дозволяє їй друкувати В грудні того ж року «Русалка» виходить у світ У переписці за 1837 р мова йде про завершальний етап видання книжки, повідомляється про остаточний її тираж, транспортування до Відня, фінансові розрахунки тощо Г Петрович був переконаний, що альманах через довірених осіб незабаром надійде до Львова і стане визначною суспільно-політичною подією для українського населення Галичини [8, с 1—2]

Але Г Петрович та інші південнослов'янські друзі Я Головацького глибоко помилялися Вони недооцінювали силу уніатських верховодів, які, підтримувані австрійською владою, душили найменші паростки нового, народного, прогресивного Запеклий реакціонер, львівський уніатський цензор В Левицький домагається того, що з 800 екземплярів «Русалки», які надійшли до Львова, жоден не потрапив до рук читача Доля книг відома — вони зогнили в підвалі, «арештовані» консерваторами [5, с 75—77]

Починається дике цькування видавців «Русалки Дністрової» Їх звинувачують у шпигунстві, аморальності та інших «злочинах» Абсурдність цих звинувачень була очевидною Не дивно, що В Копитар, віденський цензор, який відповідав за видавництво слов'янських книг в Австрії, не погоджувався з висновками В Левицького [11, с 114—115] Проте В Копитар, відомий словінський учений, монархіст за своїм переконанням, не наважився відверто виступити проти уніатської консисторії Творців «Русалки», однак, підтримували сербохорватські просвітителі Особливої уваги заслуговує лист Т Павловича від 22 квітня 1837 р Називаючи Я Головацького «дорогим братом слов'янином», Г Павлович з симпатією ставиться до нього, оскільки той «не тільки дбає про розвиток літератури, а й словом, діяльністю, працею підтримує слов'янську справу» Свій лист він закінчує переконанням, що такі люди, як Головацький, назавжди «заслужать вдячність нащадків» Т Павлович через продавця-серба В Антича дарує Я Головацькому книги, у тому числі екземпляри «Сербського літопису», редактором якого він був [8, с 6]

Ф Куреляц, довідавшись про неприємності друга, пов'язані із забороною «Русалки Дністрової», всіляко підтримує «дорогого брата русина» У листі від 23 жовтня 1837 р він повідомляє про свою розмову з цензором Надем, зазначаючи, що той не зовсім розуміє прагнення галицьких просвітителів Вказуючи на несприятливі обставини, що склалися для розвитку слов'янських літератур в Австрії, Ф Куреляц закликає Я Головацького не втрачати мужності, стійко відстоювати велику справедливу справу. «Любіть всім серцем науку, — закінчує свій лист, — не бійтесь і не лякайтесь нікого, дух рабства погасить у душі, глибоко в серці посійте любов до свободи у всіх своїх слов'ян Бувайте здорові, залишайтеся пильним і невтомним трудівником слов'янства» [8, с 7—8].

Щирий, сердечний лист пише 26 квітня 1838 р Г Петрович Я Головацькому Сумуючи з приводу конфіскації «Русалки», він зазначив «Серце і дух мій з вами, — з вами перебуває і вдень і вночі» У примітці німецькою мовою просить друга докладно з'ясувати причини заборони альманаху, сподіваючись за допомогою цензора міста Пешта, з яким дружив, поправити лихо [12, с 8—10] Г Петрович, не обмежуючись моральною підтримкою, бореться за «звільнення» «Русалки Дністрової» І

врешті, добивається успіху 12 лютого 1839 р він пише Я Головацькому, що з книги зняті будь-які цензурні обмеження і, отже, її можна вільно продавати [8, с 16—17], екземпляри, які в нього залишилися, «берегтимо, як власне життя» Не знав, однак, Г Петрович, що вільний продаж «Русалки» поширювався тільки на Угорщину, де вона була видана, в Галичині ж все залишилося без змін.

Я Головацький та його друзі з «Руської трійці» першими в Галичині почали перекладати і друкувати сербські народні пісні Сім з них опубліковано в «Русалці Дністровій», причому п'ять переклав М Шашкевич, дві — Я Головацький [10, с 103—108] Нагадаємо, що близько 200 екземплярів «Русалки» не потрапило до рук уніатських інквизиторів Ці книги закупили читачі багатьох слов'янських країн, у тому числі Росії Визначною подією у літературному житті Галичини був також вихід альманаху «Вінок», перша частина якого була надрукована у 1846 р Серед різних творів і статей ми знаходимо тут 23 сербські народні пісні, перекладені Я Головацьким, з яких 21 — вперше В цьому ж альманасі він дає докладний огляд сербського фольклору

На його погляд, сербські народні пісні — то «самородні запахущі цвіточкі», які «возникли під теплим полудневим небом, вирости у душі буйного словенського народу Слава їх уже давно розляглася по цілій Європі, на всі язики їх перекладено, розхваловано і досить оцінено» На думку автора, сербська мова різьче схожа з українською «сербське нарiччя, подiбно малоруському, нi книжнообразоване, нi ученими витрибеньками перекрашоване, нi на чужий лад пристроюване, заховало свою старосвітську статъ, свою природну красоту». Аналіз сербських народних пісень закінчується такими словами «Малорусь і Сербія — дві сестриці словенські, близькі собі по ступні просвіщення у обох розвинулося образання природно у цілім народі — обидві заховали багато пам'яток предвіцької словенщини у своїх обрядах, звичаях, обичаях, преданнях і розцвіли прекрасним цвітом народної поезії» [7, с 153—155].

У 30-х роках ХІХ ст та пізніше Я Головацький знаходить і вивчає рукописні книги сербського та болгарського походження. У 1837 р. у Львівській університетській бібліотеці він виявив «Сербську хроніку» З рукописного оригіналу зняв копію і з численними своїми коментарями та примітками вислав П. Шафаріку в Прагу [12, с 280—282]

Працюючи головою археографічної комісії у Вільно, Я Головацький знаходить рукопис під назвою «Сказання про поразку угрів і короля їх Людовіка під Могачем в 1526 р», написаний латинською мовою Вчений розумів, що для надрукування цього важливого документа необхідно з'ясувати «всі сказання сучасників, перевірити акти, що відносяться до цієї події» [9, папка 39, спр 641] Не маючи таких «Сказань», ні монографії про битву під Могачем, Я Головацький звертається

22 березня 1873 р до президента Югослов'янської академії в Загребі Ф Рачкі — визначного вченого-славіста, хорвата за національністю. У листі Я Головацький порушує не тільки проблему «Сказання», а й пропонує наукове співробітництво між Югослов'янською академією і Віленською публічною бібліотекою та археографічною комісією З поваги до Ф Рачкі дарує йому кілька своїх праць

У листі-відповіді хорватський учений дає вичерпні коментарі відносно «Сказання» Як відомо, пише він, цей твір було опубліковано у 1606 р Правда, «Сказання» вийшло без вступу, який зберігається у рукописній копії, віднайденій Я Головацьким Цей вступ, на думку Ф Рачкі, можна б опублікувати при повторному виданні «Сказання» Президент охоче погоджується на наукове співробітництво, він просить Я Головацького надсилати до Югослов'янської академії матеріали, які стосуються історії та літератури південних слов'ян І сам зобов'язується надсилати до Вільно на засадах взаємності фундаментальні видання Академії [9, папка 15, спр 308]

Я. Головацький й далі зміцнює міжслов'янські зв'язки, які характеризуються діловитістю, встановленням міжвидомчих контактів З травня 1875 р він відновлює узи «давньої дружби» з Ф Міклошичем і за його допомогою — з Австрійською академією наук Ф Міклошич — відомий лінгвіст, словінець за національністю, праці якого високо цинив Ф Енгельс [1, с 459], замінив у 1842 р XIX ст В Копітара на посаді головного цензора слов'янських видань у Відні Про наукову і службову діяльність Ф Міклошича Я. Головацький одержує регулярну інформацію від брата Івана, який був особисто знайомий із словінським ученим [8, с 75, 82, 105, 109, 146, 154, 188, 196, 340] У 70-х роках Я Головацький пропонує широкий взаємний обмін науковою літературою між Австрійською академією і Віленською публічною бібліотекою Як подарунок Ф Міклошичу він надсилає кілька власних книг та ряд видань Віленської археографічної комісії Головацький запевняє, що дорожитиме «обміном наукових праць і повідомленням думок вчених, які стільки покладали заслуг в галузі культурного розвитку Європи» [9, папка 25, спр 516]

Про те, що листування тривало, видно з чернетки листа Я Головацького (1876), адресованого Ф Міклошичу Я Головацький виконав прохання словінського вченого — придбав йому книги, написані литовською мовою З цього приводу автор пише «Дістались мені кілька старовинних видань Ширбіда, Ельгера та ін Кількість книг невелика, але на їх основі можна вже розпочати наукові студії» У листі згадується також про те, що Ф Міклошич вислав на адресу Я Головацького видання Австрійської академії наук [9, папка 23, спр 516]

У дружніх відносинах був Я Головацький зі славетним хорватським ученим В Ягичем Між ними велась переписка У листі до В Ягича від 14 березня 1880 р Я Головацький пише:

«Місяць тому назад післав я поштою на Ваше ім'я один екземпляр могого збірника «Народних пісень» Це був один із перших, які я одержав з Москви, бо я пам'ятав, як палко Ви бажали його одержати» У Головацького була мета познайомити за допомогою В Ягича народи Європи з піснями Галичини, Буковини і Закарпаття Він висловлює впевненість, що хорватський учений напише відповідну рецензію на його книгу «Ви, імовірно, займетеся її розглядом і надрукуєте статтю про «Народные песни в Галицкой Руси», знайомлячи європейців з карпатським краєм, який ще з «часів Шафарика залишається у багатьох відношеннях «terra incognita» (землею невідомою) На думку Я Головацького, це варто зробити, бо ніщо не може глибше відобразити сутність жителів країни, як їхні пісні

Я Головацький сповіщає В Ягича й про те, що друкує у Вільно «Географический словарь западнославянских и южнославянских земель» з відповідною картою, на яку будуть нанесені всі назви місцевостей слов'янськими мовами, причому так, як їх називає народ Він пише і про причини, які спонукали його до праці над книгою Відбиток статті Я Головацький надсилає В Ягичу [9, папка 24, спр 559]

Хорватський академік цинить українського науковця, але негативно ставиться до його консервативних поглядів, у тому числі до відходу від народної мови [6, с 498] Аналізуючи «Географический словарь», В Ягич висловлює ряд критичних зауважень На його погляд, там, де переважає слов'янське населення, доцільно замінити німецькі назви слов'янськими Там же, де колишні слов'янські землі стали, по суті, німецькими, — в заміні немає потреби Якщо німецькі назви міст Агром, Лайбах, Рагуза, Будвейськ — безперечно треба читати — Загреб, Любляна, Дубровник, Будейовиці, то не варто міняти таких назв, як Відень, Дрезден, Потсдам тощо [6, с 500]

Необхідно звернути увагу ще на один бік зв'язків Я Головацького з південними слов'янами Цей аспект його діяльності слабо вивчений Маємо на увазі безкорисну допомогу, яку він надавав різним південнослов'янським культурним установам та товариствам

Наприклад, у 1863 р з нагоди святкування тисячолітнього ювілею просвітительської діяльності Кирила і Мефодія він дарує словінській читальні в Маріборі старовинну книгу Керівники установи сердечно дякують Я Головацькому за подарунок У їх листі-відповіді, між іншим, зазначено «Ваші віддані брати словінці на півдні, яких цей дар ogrив теплом братньої любові», глибоко зворушені Дали вони висловлюють впевненість, «що прийде скоро час, коли всі слов'янські племена познаються» Закінчується лист словами «Хай знову єднає нас наука і література, хай міцніє ця єдність» [9, папка 21, спр 457]

Я. Головацький, як свідчить його лист до словінського суспільно-політичного діяча І Яшинського, розсилає всім юго-

слов'янським матицям свої чотиритомні книги «Народних пісень Галицької і Угорської Русі» [9, папка 36, спр. 534]

Як бачимо, зв'язки Я Головацького з південними слов'янами були багатогранними У взаєминах з югославськими побратимами він порушував літературні і соціально-політичні проблеми, стимулюючи, таким чином, поширення передових ідей у Галичині В цілому ж, обмінюючись науково-літературною інформацією, книгами, Я Головацький сприяв зближенню слов'янських народів, взаємозбагаченню братніх культур.

Список літератури 1 *Маркс К. Енгельс Ф.* Твори 2 *Ленин В. І.* Повне зібр творів 3 *Гербельський Г. Ю.* До питання про зв'язки українських і польських прогресивних діячів у Галичині в першій половині XIX ст. — Вісник Львівського університету. Серія історична, 1962, вип 1 4 *Гербельський Г. Ю., Матисякевич З. М.* Зв'язки Я Головацького з чехами і словаками — Українське слов'янознавство. Львів, 1971, вип 5 5. *Шалата М. Я.* Маркян Шашкевич життя, творчість і громадсько-культурна діяльність — Київ, 1969 6 *Ягич В.* Енциклопедия славянской филологии — СПб, 1910, вип 1 7 *Винок русинам на обжинки* — Відень, 1846 ч I 8 *Кореспонденція Я Головацького в літах 1835—1849* — Львів, 1909 9 *Львівська наукова бібліотека АН УРСР ім. В. С. Стефаника.* Відділ рукописів. Фонд Головацького 10 *Русалка Дністровая* — Будим, 1837 11 *Українсько-руський архів* — Львів, 1907, т 3 12 *Francev U. A.* Korespondencè Paula Josefa Saffarika — Praha, 1928, Cast I

Краткое содержание

Рассмотрена деятельность просветителя первой половины XIX ст., видного украинского и русского ученого Я Головацкого в деле налаживания культурно-научных связей с южными славянами. Регулярный обмен научно-литературной информацией, книгами, политическими сообщениями помогал передовым славянским деятелям ближе познакомиться друг с другом, стимулировал процесс взаимного обогащения братских культур.

Стаття надійшла до редколегії
22 берез 1979 р

*В. Є. ЗАДОРЖНИЙ, доц.,
Ужгородський університет*

З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З ЧЕХІЄЮ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Економічні зв'язки західноукраїнських земель * з Чехією, Словакією і Моравією у першій половині XIX ст. вивчені ще недостатньо, хоч ці землі відігравали важливу роль у розвитку і зміцненні міжслов'янських взаємин взагалі і українсько-чеських зокрема. Незважаючи на несприятливі умови економіч-

* Під західноукраїнськими землями розуміємо Східну Галичину, Північну Буковину і Закарпаття.

ного та культурного розвитку, населення земель підтримувало тісні стосунки з чеським і словацьким народами протягом першої половини XIX ст *

Значну роль у цьому відігравали економічні зв'язки. Переважно вони набували форми торгівлі. Галичина, Буковина і Закарпаття були мостом, що зв'язував Східну Україну і Росію з Західною і Центральною Європою та з чеськими землями. Торгові шляхи проходили з Галичини і Буковини, через Карпати на Закарпаття і далі до Чехії. Провідне місце у торгівлі з Чехією, Словачією та Моравією належало західноукраїнським містам Львову, Бродам, Чернівцям, Садгорі, Мукачеву, Ужгороду, а в Чехії, Моравії і Словаччині — Празі, Оломоуцу, Брно, Братиславі, Кошице, Пряшеву та ін.

Протягом першої половини XIX ст західноукраїнські землі систематично поставляли худобу і продукти тваринництва австрійським провінціям та чеським областям. Найбільше худоби надходило з Галичини і Буковини. Торговці, багаті міщани і селяни, поміщики закуповували худобу для літнього випасу у Молдавії, на Поділлі та карпатських полонинах або для зимової відгодівлі при гуральнях, млинах і цукроварнях. Після цього худобу переганяли на великі оптові ярмарки в Оломоуц, Олаву, Моравську Остраву, Брно та інші міста Чехії і Моравії [18, т. 23, с. 85]. У 20—40-х роках XIX ст західноукраїнські купці, власники маєтків, гуралень часто приїжджали на Україну та в Бессарабію, де на ярмарках за дешеvu ціну закуповували великі отари волів і табуни коней і відправляли їх на чеські та західноєвропейські ярмарки [17, с. 7].

Кількість худоби, яку приганяли на чеські і моравські ярмарки, незважаючи на епізодичні карантинні затримки, як правило, збільшувалась. Якщо на початку XIX ст на ярмарках в Оломоуці щорічно продавалось від 500 до 1500 голів «східної худоби», переважно для Чехії, то у 1832—1844 рр на цих ярмарках було продано 920 995 голів, що становить у середньому по 76 700 голів на рік [17, с. 7]. У 1845 р в Оломоуці і Відні було продано 58 тис голів худоби. Із Буковини до Оломоуца кожного року відправлялось у середньому близько 15 тис голів худоби [12, с. 231]. У джерелах говориться, що на ярмарку в м. Липнику щоденно продавалось худоби для Праги — 120, Брно — 80, Оломоуца — 60 і для інших міст — 100 голів. Згідно зі звітами Придворної канцелярії торгівлі Австрійської монархії, у 1840—1844 рр з Галичини щорічно надходило худоби на суму 3 132 536 золотих рейнських [18, с. 96].

Про жваву торгівлю західноукраїнських купців у Чехії свідчать матеріали Оломоуцького ярмарку. Так, 27 квітня 1836 р сюди із Галичини пригнали на продаж 200 волів І Ромашкан з Кутів, 115 — Г. Кричунавич з Отині, 110 волів — І Яблонський з Рави, 101 — М. Удзицький з Ходорова, 735 — купцями

* Про культурні зв'язки див (16)

Журавна, 200 — з Трои, 110 — зі Стрия, 75 волів — з Роздола. Всього в цей день було пригнано з Галичини понад 2045 голів худоби [17, с. 8]. У тому ж році на Войнилівському ярмарку в Галичині було закуплено для Оломоуца і Праги 1500 голів худоби [17, с. 10]. Великі череди її йшли через Карпати до Сегета, Хуста, Перечина, Пряшева і далі у чеські землі. Наприклад, з 6 травня по 1 грудня 1808 р. лише Тилижінською дорогою пройшло до австрійських провінцій 2137 волів, 2609 корів, 6780 овець [5, с. 198].

З розвитком промислових міст у Чехії зростає попит на продовольчі товари, особливо на м'ясопродукти. Частково він задовольнявся за рахунок західноукраїнської худоби. У 30—40-х роках XIX ст. були відкриті великі «оптові ярмарки в Тешині і Опаві в Силезії, в Моравській Оставі і Оломоуці, в Кенігретці, Нікольсбурзі і в Празі. Всі вони були розраховані на пригін худоби з Галичини і через Галичину» [17, с. 6]. Про приблизну кількість худоби, що надійшла у 30—40-х роках із західноукраїнських земель на Оломоуцькі ярмарки свідчать такі дані [17, с. 8].

Рік	Кількість голів	Ціна в золотих рейнських за пару волів	За 1 центнер
1832	69532	425	
1833	63252	430	
1834	59892	450	
1835	55685	600	
1836	89329	невідомо	
1837	74184	—	
1838	66120	—	30—40
1839	73495	—	36—40
1840	55673	—	39—42
1841	56527	—	36—41
1842	78568	—	невідомо
1843	88738	—	36—43
1844	90000	—	35—42

Як видно з даних, у 30—40-х роках XIX ст. торгівля худобою між західноукраїнськими і чеськими землями досягла досить високого рівня. Щорічно продавалось не менше 55 тис. голів. За даними тогочасної преси, у 1849 р. із західноукраїнських земель було відправлено 97 721 голова великої рогатої худоби. Вся худоба надходила у Відень, Прагу, Оломоуц, Брно та інші австрійські і чеські промислові міста [15, 1849, № 1—300. Підрахунок наш — В. З.] Худоба користувалась тут великим попитом. Про це свідчать високі ціни на оломоуцьких ярмарках. Наприклад, у 1849—1850 рр. на львівських ярмарках за пару волів платили в середньому 25—30 золотих рейнських, а на оломоуцьких ярмарках — 48—50 [15, 1849—1850 рр. Підрахунок наш — В. З.] Таким чином, західноукраїнські купці одержували від торгівлі худобою великі прибутки. Переважну більшість худоби західноукраїнські торговці закуповували на Ук-

раїні і Бессарабії по дуже низьких цінах [2, с 199—200]. За підрахунками польського історика В. Калінки, протягом першої половини XIX ст. лише з Буковини в Оломоуц відправлялось щорічно близько 15 тис. голів худоби [12, с 231].

У першій половині XIX ст. західноукраїнські землі служили також значним транзитним пунктом для української і бессарабської худоби, яку місцеві купці переганяли для продажу в Чехію, Моравію та інші краї. Про торгівлю українською худобою на знаменитих оломоуцьких ярмарках у свій час писав в «Енеїді» І. П. Котляревський [Цит. за 1]. За даними джерел, у 1808 р. у Полтавській і Чернігівській губерніях було закуплено і відігнано до Галичини 3 000 волів на суму 106 919 крб. У 1825 р. лише через Радзівіловську митницю було переправлено стадо волів і корів вартістю 5 000 крб. сріблом [7, ф. 1287, оп. 1, спр. 206, арк. 335]. У квітні 1820 р. через Новоселицьку митницю було пропущено в австрійські володіння волів на суму 6720 крб., у жовтні 1822 р. — 5064 воли на суму 342 500 крб., а за першу половину 1823 р. — 1188 волів вартістю 72 490 крб. та кілька сотень корів, овець і кіз [3, с 93]. З цього приводу німецький учений Гоквіт, подорожуючи на початку XIX ст. через Галичину і Буковину, писав, що «із здивуванням бачив стада худоби, особливо прекрасних корів на випас, які направлялись через гори до Угорщини, Чехії, Силезії. Серед цих стад була худоба з Поділля, Волині та України» [17, с 9]. Інші очевидці розповідають, що галицькі купці, заможні міщани і селяни, запасуючись гріншми, забирались разом з наймитами і своїми пастухами у Таврійські, Причорноморські, Подільські і Бессарабські степи, за вигідну плату орендували величезні площі землі, закупували табуни коней, телят, овець і випасали їх там. Вирощену худобу вони великими гуртами переганяли через Галичину, Буковину і Закарпаття прямо в Оломоуц, Прагу, Брно, Оставу та інші міста [17, с 7, 18, т. 4, 1848, с 1—42].

Слід зауважити, що російський уряд був зацікавлений в експорті худоби до Австрії через територію західноукраїнських земель. З цією метою, починаючи з 1831 р., дозволявся безмитний прогін непроданої худоби назад із-за кордону з поверненням оплаченого при вивозі мита [6, 1832 г., Предисловіє], а в 1838 р. « дозволено вільну торгівлю в Росії рогатою худобою не лише російським підданним усіх станів, а й іноземцям, а також вивозити її за кордон з оплатою відповідного мита» [6, 1838 г., Предисловіє]. Внаслідок цього протягом 15 років (1832—1846 рр.) з Росії через територію західноукраїнських земель у країни Західної Європи було вивезено понад 700 тис. голів рогатої худоби [4, с 218—220]. Велика кількість цієї худоби потрапила, безперечно, у чеські землі. В середньому річний транзит худоби лише через Галичину у 30-х роках XIX ст. становив 40 тис. голів, а в 1843 р. він досяг 80 254 голови [15, 1844, № 36, 1846, № 110]. Згідно з тогочасною статистикою, у

другій чверті ХІХ ст. через ські володіння, у тому числі і різної худоби на суму понад нок наш — В. З } Західноукраїнські землі в австрійській землі, було переправлено 29 млн карбованців [6. Підраху-

Джерела свідчать, що поряд із західноукраїнськими купцями успішну торгівлю худобою вели і чеські купці. Так, у 30-х роках частими гостями на ярмарках Львова, Бродів, Тернополя, Коломиї, Чернівців, Садгорн були чеські торговці худобою Ян Сак, Ян Седляр, Йозеф Рудла, Йозеф Новак та ін [15, 1832, № 84, 87, 90, 93, 96]. Закуплену великими партіями худобу вони відправляли на ярмарки у Прагу, Брно, Оломоуц та інші міста Чехії і Моравії

Крім великої рогатої худоби, значним попитом у чеських землях користувались галицькі і закарпатські коні, вівці, кози, відгодовані у дубових лісах свині. Чеські майстри виготовляли на м'ясобойнях добротні «копчені окороки і відправляли їх далі на Захід» [13, с. 111]. Із західноукраїнських земель до Праги, Брно і далі до Трієсту вивозили хліб, віск, сіль, селітру, полотно і вироби з нього, вовну, шкіри, дерев'яні вироби, поташ, галун тощо. Відомо, що галунові підприємства Закарпаття майже повністю працювали на експорт, чільне місце в якому займали і чеські землі. Так, у 1829 р. було вивезено до Пешту і Трієсту 740 ц у Прагу — 333 ц, у Відень — 977 ц закарпатського галуну [8, ф. 214, оп. 1, спр. 2207, арк. 3—4]. У 1833 р. вся продукція галунових підприємств Закарпаття була закуплена празькими купцями. За центнер галуну платили при закупці 6—7 форинтів, а продавали по 17 форинтів 20 крейцарів [8, ф. 214, оп. 1, спр. 2170, арк. 39—40, спр. 2768, арк. 1—2].

Із поміщицьких господарств Закарпаття і Галичини вивозили за кордон багато поташу. Ужгородська казенна домнія, наприклад, у 30—40-х роках ХІХ ст. уклала договір з празькими, віденськими і пештськими купцями про поставку поташу. В кінці 30-х років Мукачево-Чинадівська домнія продала кежмарському (Словакія — В. З.) купцю С. Мелцлу поташу на суму 4705 форинтів [8, ф. 214, оп. 1, спр. 3263, арк. 1]. Джерела розповідають, що протягом першої половини ХІХ ст. у чеські землі завозились галицьке полотно, полотняні і бавовняні вироби, вовна. Так, у 1812 р. повідомлялось, що різноманітні вироби відомої ткацької фабрики у селі Навсе «закупувають віденські і чеські оптовики і вивозять їх не тільки до себе, але і за кордон» [15, 1812, № 22]. У березні 1850 р. на вовняному ярмарку у Львові купцем із Брно Й. Беером було закуплено і відправлено в Чехію 800 ц вовни «першої стрижки» [15, 1850, № 52]. У 1856 р. ярмарок у селі Улашківцях на Тернопільщині відвідало 10 чеських купців. Ними було завезено для реалізації скляних, галантерейних і залізо-скоб'яних товарів на суму 17 000 золотих рейнських. Тут вони закупляли коней і волів для перепродажі на чеських і моравських ярмарках [14, 1872, т. 1].

На промислових підприємствах і в поміщицьких маєтках Чехії й Моравії знаходили роботу багато селян, ремісників — вихідців із західноукраїнських земель У 1841 р, наприклад, гміна містечка Лишнева у Галичині зверталася із скаргою до губернської канцелярії Львова, у якій говорилось, що «містечко збідніле, і 1/4 частина населення вимандрувала до Росії, Австрії, Чехії у пошуках заробітку » [11, с 126] Одночасно на західноукраїнських промислових підприємствах трудилися чеські майстри Так, у 1811 р на скляних мануфактурах Львова і Сколе «шліфуванням скла займалися колоністи-чехи, які спеціально прибули з Чехії» [14, 1811, № 14], а головними пивоварами у Львові протягом першої половини ХІХ ст також були чеські майстри [12, с 83]

Про економічне життя чеських земель, які належали до найбільш розвинутих австрійських провінцій, часто писали львівські газети Протягом першої половини ХІХ ст вони інформували галицького читача про новинки чеської промисловості і агротехнічні досягнення в сільському господарстві, стан цін і торгівлі, обороти на чеських ярмарках Наприклад, у 1812 р були опубліковані цікаві матеріали про культивування в Чехії цукрових буряків та виробництво цукру, інтенсивне будівництво там шляхів сполучення, перенесення днів функціонування оломоуцьких ярмарків тощо [15, 1812, № 26, 27, 1826, № 6, 11]. У 30—40-х роках досить часто друкуються відомості про жваву торгівлю українською і бессарабською худобою на ярмарках в Оломоуці, Празі, Брно, Остраві

Підсумовуючи наведені вище приклади, можна сказати, що у першій половині ХІХ ст поряд із тісними культурними стосунками між західноукраїнськими і чеськими землями успішно здійснювались економічні зв'язки За допомогою торгівлі українські і чеські народи мали можливість безпосередньо спілкуватися між собою Купці, селяни і міщани, крім товарів, перенесли різну інформацію про соціально-економічне становище і класову боротьбу трудящих того чи іншого краю Крім того, купці перевозили літературу, книги, пошту, кореспонденцію Все це зміцнювало економічні і культурні зв'язки українського і чеського народів і в цілому сприяло розвитку взаємозв'язків між усіма слов'янськими народами

Список літератури 1 *Возняк М* Погляд на культурно-літературні зносини галицької України та російської в першій половині ХІХ ст — Неділя, 1911, ч 43—44 2 *Герасименко М П*, Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства — Київ, 1959 3 *Гриценко І А* З історії економічних взаємовідносин Буковини з Росією та Україною в ХІХ ст — Український історичний журнал, 1959 № 5 4 *Неболсин Г* Статистическое обозрение внешней торговли России — СПб, 1850, ч 1—2 5 *Шульга І Г* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці ХVІІІ—першій половині ХІХ ст — Львів, 1965 6 Государственная внешняя торговля России в разных ее видах за 1825—1850 гг — СПб 7 Центральный державный историчний архів СРСР 8 Закарпатський обласний державний архів (ЗОДА) Мукачівський філіал 9 *Grossman H* Polityka prze-

mysłowa i handlowa rządu terezyjsko — józefińskiego w Galicji 1772—1790
Odbitka prawa i admin, rok 1911 10 *Kalinka* Walerijan ks Galicja i Krakow
pod panowaniem austrijackim — Dzieła, Krakow, 1898, t 10 11 *Lutman T*
Studija nad dziejami handlu Brodow w latach 1773—1880 — Lwow, 1937,
12 *Schnur—Peptowski St* Galicyana (1778—1812) Przewodnik Naukowo-
literacki, 1896 13 *Tatomir L* Podrecznik geografii Galicyi na podstawie mo-
nograficznych i urzędowych źródeł Wyd 2—gie — Lwów, 1876 14 Dodatek
do Gazety Lwowskiej 15 *Gazeta Lwowska* 16 Sto padesát let česko-ukrajinsk-
ých literárních styků 1814—1964 Vědecko-bibliografický sborník, Svet Sově-
tů — Praha, 1968 17 Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego —
Lwow, 1885, R II, Z I 18 Rozprawy c k Galicyjskiego Towarzystwa Gospo-
darskiego — Lwow, 1848, t 4, 1858, t 23

Краткое содержание

Освещены экономические связи западноукраинских земель с во-
сточными провинциями Австрийской империи, в частности с Чехией, в пер-
вой половине XIX ст, которые выражались преимущественно в торговле
Продукция украинского сельского хозяйства пользовалась здесь значитель-
ным спросом, одновременно чешские города являлись поставщиками про-
мышленных товаров главным образом для помещичьих хозяйств Экономиче-
ские связи украинского и чешского народов способствовали культурному
обмену между ними, их сближению

Стаття надійшла до редколегії
12 лют 1979 р

ІСТОРИОГРАФІЯ

---

*Т. П. БРЯНЦЕВА, доц.,
Київський університет*

ПРОБЛЕМИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСТ ПОЛЬЩІ У СУЧАСНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Проблема генезису і розвитку середньовічних міст Польщі є однією з центральних у сучасній польській медієвістиці. Тривалий період вона залишалася невиршеною в історичній науці. Колоніальна теорія, яка утвердилася в німецькій історіографії з кінця XIX ст., зв'язувала виникнення польського міста з німецькою колонізацією і введенням німецького права в XIII—XIV ст. З критикою цієї теорії виступили у довоєнний період польські історики Ф. Буяк [8], О. Бальцер [4], К. Тименецький [26]. У зв'язку з тим, що буржуазна історична наука головним критерієм середньовічного міста вважала наявність міського права, історія виникнення і розвитку міст у Польщі до введення міського права фактично не вивчалася.

У післявоєнні роки в польській медієвістиці визначився принципово новий підхід до вивчення цієї проблеми, істотні зрушення відбулися у методології та методиці її дослідження. В радянській літературі неодноразово відзначалися позитивні результати вивчення польською історіографією середньовічних міст Польщі, які були одержані у 50—60-ті роки. Зокрема, цьому питанню була присвячена стаття Л. Разумовської [3].

У 70-х роках інтерес до згаданої проблеми серед польських істориків не знизився, визначилися завдання дальшого, більш глибокого і всебічного її висвітлення. Цей період ознаменувався появою нових монографій і багатьох статей, присвячених локальним дослідженням окремих міст і регіонів, а також першою спробою дати синтетичну працю, в якій була б відтворена історія польських міст за тисячолітній період [23]. За останні роки розширилася проблематика досліджень. Вона стосується в основному соціально-економічної, політичної, правової, культурної історії, соціотопографії та урбаністики. Слід відмітити, що на XI Загальнопольському з'їзді істориків, який відбувся у м. Торуні 1974 р., центральною проблемою медієвістів була соціотопографія феодальних міст Польщі і країн Центральної та Східної Європи [22].

У результаті великих археологічних розвідок, які ведуться інтенсивно протягом усього післявоєнного періоду, переконливо

доведено виникнення польських міст у X—XI ст., хоч початковий процес їх генезису в окремих регіонах розпочався раніше. У працях В. Гензеля [11], А. Гейштора [10], Л. Лецевича [19] та інших розкриті особливості та етапи формування соціально-економічної структури польських міст доби раннього середньовіччя. У цьому плані великий інтерес становлять праці провідного польського історика В. Гензеля, у яких він простежив загальні риси генезису польських міст і виявив особливості формування окремих міських центрів. Вченому вдалося відтворити картину складання соціально-економічної структури міст, їх зовнішній вигляд, деталі планування, характер і конструкцію жител, початкову стадію міської культури.

Серед найновіших археологічних досліджень важливе місце посідає монографія К. Радванського «Долокаційний Краків у територіальному розвитку» [25]. Ця багаторічна синтетична робота являє собою спробу відновити картину еволюції Кракова від початку його виникнення до XIII ст. Автор розглядає політичні, економічні, культурні питання у тісному зв'язку з топографічними змінами. Книга містить цінні доповнення і поправки до раніше виданих про Краків робіт.

Помітно просунулось вперед вивчення поморських міст Польщі. У 1962 р. вийшла праця Л. Лецевича про виникнення міст Західного Помор'я, пізніше автор завершив синтетичне дослідження «Формування перших міст у прибалтійських слов'ян» [19]. У цих працях учений всебічно аналізує генезис і розвиток ранньосередньовічних слов'янських міст на Балтиці, характеризує їх відмітні особливості порівняно з іншими регіонами. У доповіді на згаданому з'їзді польських істориків Л. Лецевич зробив спробу накреслити спільні і специфічні риси формування міст у західних слов'ян. Його доповідь «Соціотопографічні зміни ранньофеодальних міських поселень у західних слов'ян у світлі археології» торкається ряду проблемних питань [20]. Автор відзначає, що в історичній науці ще немає єдиної точки зору щодо датування початкового процесу зародження міст у західних слов'ян, не все ще з'ясовано у відображенні їх соціально-економічної структури, статусу жителів, головним чином торгово-ремісничого населення.

Спираючись на дані археологічних розкопок, Л. Лецевич приходить до таких висновків: 1. Первісною основою міст прибалтійських слов'ян були грод і підгроддя, причому в підгроддях зосереджувалося ремісничо-торгове населення, 2. У X—XI ст. первісні гроди і підгроддя оточувались вінцем торговоремісничих поселень, зростала роль торгів, 3. У зв'язку з соціально-економічними процесами змінювалась і топографія міста в XI—XII ст. центр міського життя зосереджувався на території відкритих (що не мали оборонних споруджень) поселень торгово-ремісничого характеру, 4. У різних регіонах розселення західних слов'ян були окремі характерні особливості формування міст [20, с. 56—64].

Опубліковані за останні роки монографії з історії Варшави, Кракова, Познані, Гданська, Вроцлава, Любліна та інших міст дають всеосяжну картину їх розвитку в широких хронологічних рамках Великий інтерес становить книга «Краків і Мала Польща в історії», в якій соціально-економічний і політичний розвиток Кракова показано у тісному зв'язку з історією Малої Польщі і Польщі в цілому [14]. В такому ж плані висвітлено й історію Любліна [12].

Характерною рисою для країн Центральної і Східної Європи за феодальної доби була значна перевага малих міст і містечок серед міських поселень, які відігравали неабияку соціально-економічну роль. У польській історіографії за останні роки зріс інтерес до такого роду поселень. Поряд з локальними дослідженнями окремих міст вийшли праці, присвячені малим містам і містечкам. Наприклад, Є. Вирозумський у розвідці «Початок міст в Ясельському районі» [28] досить вдало простежив передумови виникнення малих міст, їх соціально-економічні функції і роль у розвитку товарно-грошових відносин.

Загальну картину генезису містечок у середньовічній Польщі намагається подати Т. Лялік [18]. Висновки його багаторічних досліджень були викладені на XI Загальнопольському з'їзді істориків і зводяться до такого. 1 Виникнення малих міст і містечок було тісно пов'язано з внутрішньою колонізацією, розвитком товарно-грошових відносин і локальних ринків, які обслуговували переважно сільську округу, ці фактори сприяли перетворенню багатьох сіл у міські поселення. 2 Шляхи виникнення великих і малих міст не однакові, 3 Протягом XIII—XIV ст. містечка в основному домінували у королівських володіннях, а згодом чисельність містечок зростає у феодальних помістях, 4 Виникнення приватновласницьких містечок пов'язане також зі зростанням феодальної власності, фіскальні інтереси феодалів нерідко були фактором, що сприяв локації міських поселень [18, с. 114—130].

Формування соціально-економічної структури міст і міського стану в умовах панування натурального господарства було тривалим і складним процесом. З цього питання у сучасній польській історіографії існують дискусійні точки зору. Багато польських істориків процес формування міського стану зв'язують з його зростаючими економічними функціями, а також із зародженням міського права, початок якого вбачають у вільних торгах («*ius fori*», «*libertas fori*»), що виникли у долокаційну епоху. К. Малечинський один з перших висунув тезу про вільний торг як початковий етап зародження польського міського права [21, с. 94, 104]. Його погляди знайшли підтримку в працях відомих істориків Г. Лябуди [17, с. 183], З. Качмарчика [13, с. 29], С. Пазири [24, с. 178] та ін. С. Пазира твердив, що первісним міським правом було торгове право, яке виступає в джерелах під назвою «вільний торг» [24, с. 178].

Висновки прихильників цієї концепції ґрунтуються на тому, що торгові поселення XI—XII ст., на території яких проживали ремісники і купці, існували лавки, магазини тощо, були постійними центрами ремісничого виробництва і торгівлі, а не тимчасово вільними торгами, що функціонували лише під час ярмарок; право вільного торгу, яке одержували ці поселення, змінювало їх характер, поступово звільняло від князівської юрисдикції їх жителів, вело до формування міського стану

Іншої точки зору дотримується К. Бучек. Його він виклав у праці «Торги і міста на польському праві» [6]. Автор вважає, що утвердження вільного торгу вело до звільнення від князівської фіскальної залежності лише безпосередньо торгу (ринку) і не звільняло жителів даного поселення від юрисдикції князя [6, с. 54]. До цього питання К. Бучек підходить з правових позицій. Він пише: «Якщо б торгове право охоплювало поселення в цілому, то його жителі, які займалися торгівлею і ремеслом, становили б особливу правову категорію, а про це немає свідчень у джерелах XII—XIII ст.» [7, с. 330]. На XI Загальнопольському з'їзді істориків Б. Зентара у доповіді підтримав погляди К. Бучека. Він визнає, що виникнення вільних торгів, безсумнівно, відіграло важливу роль у розвитку товарно-грошового господарства, але не виділяло міське населення у правовому відношенні. Правову незалежність у містах одержали насамперед об'єднання іноземних купців, головним чином німецьких [30, с. 81—82].

Нам здається, що міський стан формувався поступово з розвитку міста та його соціально-економічною структурою. Передумови виділення міщанства в окремий стан порівняно з феодално залежним сільським населенням коріняться в економічній, соціальній і політичній сферах міського життя, в самій сутності міста як центру ремесла і торгівлі. Саме це визначало і передумови виникнення вільних торгів.

Право вільної торгівлі не могло не впливати на становище і діяльність ремісничо-торгового населення, яке не лише за своєю економічною, але і за суспільною функцією поступово виділялось в окремий міський стан. Цей процес був тривалим, нерівномірним, залежним від рівня економічного розвитку і значення того або іншого міського поселення. З введенням міського права тільки завершується оформлення міщан в окремий стан.

XIII—XIV ст. були в Польщі періодом інтенсивного зростання міст та істотних зрушень у їх соціально-економічній структурі, змін в адміністративно-політичному управлінні у зв'язку з введенням нового міського права за західноєвропейським взірцем. Усе це супроводжувалося змінами у територіальному плані та урбаністиці кожного міста. Відображення процесу перебудови польських міст у господарській, правовій, урбаністичній сферах розвитку в сучасній польській історіографії ведеться комплексно із залученням різних спеціалістів.

Характер німецької колонізації в країнах Центральної і Східної Європи і сутність німецького права давно визначені в марксистській історіографії. Однак висвітлення цих питань триває, мають місце принципові розходження у поглядах між буржуазними і марксистськими істориками. Польські історики продовжують вивчати механізм локації міст на так званому німецькому праві. В 60-х роках З. Качмарчик [13], А. Вендзький [27] замість поширеного терміна «німецьке право» запропонували новий термін «західноєвропейське право». З. Качмарчик обґрунтовує це тим, що німецьке право засновувалося на правових зразках, які склалися найраніше у Франції, Італії і на Рейні, тобто на землях старої римської міської культури. Він відзначає, що «взірець міського управління за «німецьким» правом виявився прийнятним для польських міст» [1, с. 27]. Подібна точка зору міститься в статті радянського історика В. Королюка, який твердить, що становлення в середньовічній Польщі «нового міського права проходило у формі пристосування до місцевих умов так званого німецького, по суті ж, розвинутого європейського міського права» [2, с. 28].

Серед польських істориків термін «західноєвропейське право» не знайшов одностайної підтримки. Б. Зентара, виступивши проти цього терміна на XI Загальнопольському з'їзді істориків, підкреслив, що термін «німецьке право» з'явився в Німеччині, Чеських землях, Польщі у двох значеннях. 1. Як сукупність свобод, які надавалися спочатку німецьким колоністам, а згодом поширювалися на основі локаційних грамот і на місцевих жителів. 2. Як право «*ius teutonicum*» тільки у Німеччині. Воно складалося поступово, засвоюючи правові порядки західноєвропейських країн, однак мало німецькі основи, вбирало в себе німецький правопорядок та правопорядок сусідніх східних країн. Спираючись на таке положення, Б. Зентара вважає доцільним зберегти термін «німецьке право» як історичний [30, с. 71].

Немає сумніву в тому, що західноєвропейська правова система, яка склалася раніше, ніж схожі форми у країнах Центральної і Східної Європи, мала на ці країни вплив. Враховуючи, що в кожній з них були регіональні особливості, необхідно надалі досліджувати у порівняльному плані і більш конкретно західноєвропейське право середньовіччя, щоб вирішити питання про термінологію.

Не менш складним є питання про сам процес локації, тобто про те, яким чином вводилось так зване німецьке право у польських містах. Тривалий час в історичній літературі термін «локація» зв'язували з заснуванням («*fundatio*») колоністами, в тому числі німецькими, міста або села. Основними документами для вивчення процесу локації є локаційні грамоти, але вони дають мало відомостей про те, як насправді відбувалася локація міста. С. Курась, займаючись історією локації міст Малої Польщі, подав докладний аналіз різних видів локаційних грамот [16]. При цьому він звернув увагу, що необхідно мати на

увазі втрату локаційних документів для одних міст і наявність двох-трьох грамот для других

Полемізуючи з цього питання з деякими істориками, С Курась дійшов висновку, що повторні локаційні грамоти можна поділити на дві категорії до першої належать ті, які засвідчували володіння і доходи вйтівства, до другої — ті, що фактично підтверджували введення міського права у певному місті, крім того, повторні грамоти видавалися при пізнішому переведенні міста з одного типу права на інший [16, с 109]

У польській історіографії доведено, що термін «локація міста» на «німецькому» праві застосовується у різних випадках при введенні в місті нового зразка західноєвропейського права, в ході територіального планування і забудови міста, при заснуванні нових міських центрів [30, с 78—79] У зв'язку з тим, що колишній термін «локація» не відображає всього складного процесу перетворення міського організму, польські історики ведуть пошуки визначення більш точної термінології А Гейштор у розвідці «Генезис польських міст та їх історія до кінця XV ст» застосував нову термінологію — «міська реформа» в Польщі XIII—XIV ст [10]

Це знайшло підтримку серед провідних польських спеціалістів — З Качмарчика, Г Лябуди та ін А Вендзький, досліджуючи глибокі внутрішні соціально-економічні, політичні і соціотопографічні процеси у середньовічних польських містах і в містах сусідніх країн, зробив першу спробу з'ясувати загальні закономірності і типологічні особливості згаданих процесів на широкій європейській основі Цим питанням присвячена його монографія «Початок міської реформи в Центральній Європі до середини XIII ст» [27]. Слід відмітити, що пропозиція про застосування поняття «міська реформа» замість «локації» не знайшла підтримки деяких відомих польських істориків Особливо гостро виступає проти неї Б Зентара [31]

Щодо початку міського самоуправління у польській історіографії існують дві точки зору Деякі історики пов'язують локацію міст на «німецькому» праві з початком їх самоуправління Інші дослідники вважають, що вйтівство ще не давало справжнього самоуправління, бо завдяки ленним зв'язкам вйта з князем останній зберігав контроль над містом Цю точку зору підтримує Б Зентара [30, с 79] та ін Автономними правами найраніше користувались групи німецьких колоністів, відомих у Щецині, Вроцлаві, Кракові на початку XIII ст Вони перебували під верховною владою своїх солтисів (вйтів)

У польській історіографії визнано, що міщанство після введення нового, так званого «німецького» права, розвивалося прискореними темпами Завдяки торговим привілеям міста одержали звільнення від мит, що надавало більше можливостей для активної діяльності міщан Виникнення цехів сприяло формуванню прошарку організованих цехових ремісників Одночасно міська верхівка, яка посилювалась, прагнула створити міську

раду як орган самоврядування. Все це сприяло складанню попільства і поглибленню соціальної диференціації в містах.

Нові соціотопографічні дослідження польських істориків і урбаністів показали, що в XIII—XIV ст. відбувається перебудова польських міст у просторовому аспекті, що сприяло дальшому розвитку міської структури та міського стану. На території старого міста знаходилась земельна власність князя, церкви, великих феодалів, тому не випадково в процесі локації поряд з старим містом формувался новий міський центр, де створювалися більш реальні умови для розвитку самоврядування і міського стану.

У 50—60-х роках польські історики багато зробили у справі вивчення соціально-економічних зрушень у середньовічних містах Польщі XIV—XV ст. та їх впливу на розвиток культури. Однією з перших на цю тему була праця К. Лепшого «Соціально-економічна основа краківського Відродження» [15]. Триває вивчення середньовічного міського виробництва і торгівлі. До найбільш визначних праць належить монографія М. Богуцької «Гданськ як виробничий центр у XIV—XVII ст.» [5], в якій позазано динаміку виробничої бази міста.

Історія класової боротьби у середньовічних польських містах досліджується у двох напрямках: 1. Політична боротьба за демократизацію управління, 2. Соціальна боротьба всередині цехів.

У праці К. Мисьлінського «Спадковий вїт і міська рада Любліна» (1962 р.) розглядається боротьба міщан за самоврядування. Основна увага автора зосереджена на взаємовідносинах вїта і ради, на посиленні конфліктів і боротьби між ними. Монографія Е. Цесьляка присвячена класовій боротьбі ремісників Гданська і Торуня у XV ст. за демократизацію управління. Автор розкрив усю складність цієї боротьби, в яку втягувались різні соціальні шари [9]. Великий інтерес становить стаття Е. Вирозумського, присвячена малодослідженим питанням про спілки підмайстрів у середньовічній Польщі. Автор залучив новий документальний матеріал, який дав йому змогу з'ясувати причини й обставини виникнення спілок підмайстрів. Е. Вирозумський доводить, що цехові статuti не були трафаретними західноєвропейськими запозиченнями, вони відбивали зрушення у розвитку цехового ладу і соціальні протиріччя в ньому. В праці цього автора переконливо відображено класову і професійну солідарність підмайстрів [29].

Таким чином, історики Польської Народної Республіки багато зробили у справі поглибленого дослідження багатьох проблемних питань історії середньовічних польських міст. Тим самим створено ґрунт для дальшого вивчення цих та інших проблем як середньовічної Польщі в цілому, так і історії міста тих часів зокрема.

Список литературы 1 Качмарчик З. Средневековая немецкая колонизация в Польше и развитие городов на славянских землях — В кн «Дрангах Остен» и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы М, 1967 2 Королук В. Д. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы — В кн Исследования по истории славянских и балканских народов М, 1972 3 Разумовская Л. В. Польский средневековый город в послевоенной польской историографии — В сб. Вопросы истории славян Воронеж, 1972 4 Balzer O. O Niemcach w Polsce — Kwartalnik Historyczny, t. XXV, Lwow, 1911 5 Bogucka M. Gdansk jako ośrodek produkcyjny w XIV—XVII w. — Gdansk, 1962 6 Buczek K. Targi i miasta na prawie polskim (okres wczesno średniowieczny) — Wrocław, 1964 7 Buczek K. Z problematyki osiedli wczesnomiejskich w Polsce — Studia Historyczne R. XIX, 1976, z. 3 8 Bujak F. Studia nad osadnictwem Małopolski — Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydz. Histor. — Filozoficzny, t. 47, 1905 9 Cieślak E. Walki ustrojowe w Gdansku i Toruniu w XV w. — Gdańsk, 1960, Dzieje Gdanska — Gdansk, 1969 10 Gieysztor A. Geneza miast polskich i ich dzieje do końca XV w. — Miasta polskie w Tysiącleciu — Wrocław, 1965, t. 1 11 Hensel W. Archeologia o początkach miast słowiańskich — Wrocław, 1963 12 Historia Lublina w zarysie 1317—1968 Oprac. H. Zinsa — Lublin, 1972, Dzieje Lublina. Pod red. J. Mazurkiewicza — Lublin, 1965 13 Kaczmarczyk Z. Początki miast polskich, zagadnienie prawne — Czasopismo Prawno-Historyczne, 1961, t. XIII 14 Krakow i Malopolska przez dzieje. Pod red. C. Bobińskiej — Krakow, 1970 15 Krakowskie Odrodzenie — Krakow, 1954 16 Kuraś S. Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi Małopolski XIV—XV wieków Wrocław, 1971 17 Labuda G. Miasta na prawie polskim — Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej H. Łowmiańskiego — Warszawa, 1958 18 Laluk T. Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej — Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej — Warszawa, 1976 19 Leciejewicz L. Kształtowanie się pierwszych miast u Słowian nadbałtyckich — Słavia Antiqua, 1970, z. 17 20 Leciejewicz L. Wczesnośredniowieczne przemiany socjotopograficzne osad miejskich u Słowian zachodnich w świetle archeologii — Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej Warszawa, 1976 21 Maleczyński K. Najstarsze targi w Polsce i ich stosunek do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim — Lwów, 1926 22 Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej Przemiany społeczne a układy przestrzenne — Warszawa, 1976 23 Miasta polskie w Tysiącleciu, Wrocław, 1965, t. I—II 24 Pazyra S. Geneza i rozwój miast mazowieckich — Warszawa, 1959 25 Radwański K. Kraków przedlokacyjny — rozwój przestrzenny — Kraków, 1975 26 Tymieniecki K. Zagadnienie początków miast w Polsce — Pisma wybrane — Warszawa, 1956 27 Wędzki A. Początki reformy miejskiej w środkowej Europie do połowy XIII w. — Warszawa, Poznań, 1974 28 Wyrozumski J. Początki miast w regionie Jasielskim — Studia z dziejów Jasła i powiatu Jasielskiego — Kraków, 1964 29 Wyrozumski J. Związki czeladnicze w Polsce średniowiecznej — Przegląd Historyczny, 1977, z. 1, t. 68 30 Zientara B. Przemiany społeczno — gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji — Miasta doby feudalnej w Europie środkowo — wschodniej Warszawa, 1976 31 Zientara B. Rozwój miast środkowo — europejskich w I połowie XIII w. — Przegląd Historyczny, 1976, z. 2, t. 67

Краткое содержание

Статья посвящена анализу изучения польского средневекового города в современной историографии Польской Народной Республики

Автор указывает на успехи, достигнутые марксистской историографией в исследовании узловых проблем, таких, как генезис польского средневекового города, его социально-экономическое, культурное и политическое развитие, особое внимание обращено на дискуссии, которые имеют место по ряду вопросов данной проблематики среди польских историков

Статья надійшла до редколегії
18 черв 1979 р

ЗМІСТ

Передмова	3
СТАТТІ	
<i>Черній А І</i> Діяльність Болгарської комуністичної партії, спрямована на прискорення технічного прогресу в промисловості у період завершення будівництва основ соціалізму	5
<i>Зашкільняк Л О</i> Становлення зв'язків СРСР і народної Польщі у галузі історичної науки (1945—1948)	12
<i>Туривненко М І</i> Співробітництво радянської та болгарської кооперації у 1944—1948 рр	22
<i>Каиров С Л</i> Робітничий клас Югославії у антифашистському повстанні 1941 р	31
<i>Швагуляк М М</i> Польсько-німецьке зближення 1933—1934 рр і експансіоністські плани німецького фашизму	39
<i>Белякевич І І</i> Владислав Кобилянський — польський інтернаціоналіст, поборник влади Рад в Криму	49
<i>Трофимович В В</i> Революційні зв'язки російських і польських соціал-демократів у 1895—1900 рр	58
<i>Трофимович К. К.</i> Про формування національної самосвідомості лужицьких сербів	66
<i>Кривонос В. П.</i> Торговельна політика польсько-литовської держави щодо Туреччини в середині XVI—на початку XVII ст.	74
<i>Козій А. М.</i> Деякі особливості розвитку аграрних відносин на Холмщині в середині XVI—XVII ст	80
<i>Наумов Є П</i> Болгарські землі напередодні турецького завоювання в кінці XIV ст (За даними Вітошської грамоти)	91
ПОВІДОМЛЕННЯ	
<i>Постоловський Р М</i> Розвиток інтернаціонального співробітництва молодіжних організацій СРСР і ЧССР (1969—1977)	99
<i>Мітряєва С І</i> Роль революційного профспілкового руху у прийнятті і виконанні дворічного плану в Словаччині (1946—1947)	106
<i>Хлянта О. В.</i> Відображення класової боротьби пролетаріату Чехословаччини на сторінках радянської преси (1924—1929)	111
<i>Воронков В І</i> ПСЛ — «Визволене» і питання кордонів Польщі у 1918—1921 рр	118
<i>Матисякевич З М</i> Зв'язки Я Головацького з югослов'янами	124
<i>Задорожний В Є.</i> З історії економічних зв'язків західноукраїнських земель з Чехією у першій половині XIX ст	131
ІСТОРИОГРАФІЯ	
<i>Брянцева Т П</i> Проблеми середньовічних міст Польщі у сучасній польській історіографії	138

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	3
СТАТЬИ	
<i>Черный А И</i> Деятельность Болгарской коммунистической партии, направленная на ускорение технического прогресса в промышленности в период завершения строительства основ социализма	5
<i>Зашкильняк Л А</i> Становление связей СССР и народной Польши в области исторической науки (1945—1948)	12
<i>Туривненко М. И</i> Сотрудничество советской и болгарской кооперации в 1944—1948 гг	22
<i>Каиров С Л</i> Рабочий класс Югославии в антифашистском восстании 1944 г	31
<i>Швагуляк М М</i> Польско-германское сближение 1933—1934 гг и экспансионистские планы германского фашизма	39
<i>Белякевич И И</i> Владислав Кобылянский — польский интернационалист, борец за власть Советов в Крыму	49
<i>Трофимович В В</i> Революционные связи русских и польских социал-демократов у 1895—1900 гг	58
<i>Трофимович К К</i> О формировании национального самосознания ту-жицких сербов	66
<i>Кривонос В П</i> Торговая политика польско-литовского государства в отношении Турции в середине XVI—начале XVII ст	74
<i>Козий А М.</i> Некоторые особенности развития аграрных отношений на Холмщине в середине XVI—XVII ст	80
<i>Наумов Е П</i> Болгарские земли накануне турецкого завоевания в конце XIV ст (По данным Витошской грамоты)	91
СООБЩЕНИЯ	
<i>Постоловский Р М</i> Развитие интернационального сотрудничества молодежи организаций СССР и ЧССР (1969—1977)	99
<i>Митряева С. И</i> Роль революционного профсоюзного движения в принятии и выполнении двухгодичного плана в Словакии (1946—1947)	106
<i>Хланга А В</i> Отображение классовой борьбы пролетариата Чехословакии на страницах советской печати (1924—1929)	111
<i>Воронков В И</i> ПСЛ — «Визволене» и вопросы границ Польши в 1918—1921 гг	118
<i>Матысякевич Э М</i> Связи Я Головацкого с югославянами	124
<i>Задорожный В. Е.</i> Из истории экономических связей западноукраинских земель с Чехией в первой половине XIX ст	131
ИСТОРИОГРАФИЯ	
<i>Брянцева Т. П</i> Проблемы средневековых городов Польшы в современной польской историографии	138

ПРОБЛЕМЫ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

Выпуск 22

ИСТОРИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ
СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

(На украинском языке)

Республиканский межведомственный
научный сборник

Львов Издательство при Львовском
государственном университете
издательского объединения «Вища школа»

Редактор В. И. Юрченко
Художник редактор Н. М. Чишко
Технический редактор А. А. Степанюк
Корректоры В. В. Андреева,
Л. М. Микитчин, О. А. Тростянгин

Информ. бланк № 5059

Здано до набору 28.12.79 Підп. до друку 07.07.80
БГ 09729 Формат 60×90₁₆ Папір друк. № 3
Літ. гарн. Вис. друк. 9,25 умовн. друк. арк. 10,69
обл.-вид. арк. Тираж 750 прим. Вид. № 723
Зам. ЗС37 Ціна 1 крб. 20 коп.

Видавництво при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 290000, Львів, вул. Університетська, 1

Обласна книжкова друкарня Львівського обласного управління в справах видавництва, поліграфії та книжкової торгівлі, 290000, Львів, вул. Стефаніка, 11

1 крб. 20 коп.

Проблеми слов'янознавства, 1980, вип. 22, 1—148.